

प्राप्तस्थान —

जैन-शास्त्रमालाकार्यालय,

जैन उपाश्रय लुधियाना

४

मुद्रक —

दी मॅट्रिल अलैक्ट्रिक प्रेस गोकुल रोड लुधियाना में
मारटर लब्धगम ध्वन के प्रबन्ध में छपी ।

प्राक्कथन

पदार्थों के ज्ञान के लिए और उन का सम्यग्बोध करने के लिए आगमों में प्रमाण और नय ये दो मार्ग प्रतिपादन किए गए हैं । प्रमाण सर्वाशयोक्ती होता है । और नय, पदार्थ के देश धर्म को ग्रहण कर उसका वर्णन करता है वर्तमान युग में न्याय को दो शैलियां प्रचलित हैं, जैसे—प्राचीन न्याय, और नव्यन्याय । प्राचीन न्याय शब्दाडम्बर को छोड़ कर अर्थावबोधविशेष रहता है और नव्यन्याय में अर्थावबोध को अपेक्षा शब्दाडम्बर ।

जैन, बौद्ध तथा वैदिक आचार्यों ने न्याय शास्त्र के बहुत से ग्रन्थ निर्माण किए हैं और उन पर टीका टिप्पण भी यथा बुद्धि किए हैं जो आज कल पाठशालाओं के पाठ्य क्रम में नियुक्त भी हैं । अस्तु, इस जटिल तथा दुरूह विषय के सम्बन्ध में मेरा यह बहुत दिनों से यह विचार था कि जो विद्यार्थी न्यायकक्षा में न्याय अध्ययन कर रहे हैं

या कर चुके हैं उन को प्राचीन आगमों में वर्णन किए हुए प्रमाण और नय—वाद का ज्ञान प्राप्त होना आवश्यक है। एतदर्थ इस लघु पुस्तिका में अनुयोगद्वार सूत्र, नन्दीसूत्र, ठाणांग सूत्र, भगवतीसूत्र, प्रज्ञापन सूत्र, तथा उत्तराध्ययन सूत्र, आदि जैनागमों से प्रमाण और नय तथा आत्मवाद आदि विषय स्वाध्याय शील विद्वानों के अवलोकन के लिए संक्षिप्त रूप से संग्रह किए गए हैं। जिन को विशेषप्रमाण और नय-वाद आदि विषयों को देखने का अभिलाषा होवे जैनागमों का सप्रेम स्वाध्याय कर और यथोचित लाभ उठाएं।

इस पुस्तिका में प्राचीन टीकाओं के साथ साथ आगम पाठ का भी संग्रह किया गया है आशा है विद्वान् लोग इस पुस्तक को पढ़ कर मेरे परिश्रम को सफल करेंगे। अर्लविद्वत्सु।

चैत्र शुक्ला प्रतिपदा

सं० २००६

जैन उपाश्रय

लुधियाना

आचार्य—

आत्माराम

दो शब्द

जैन शास्त्र के प्रकाण्ड विद्वान् पूज्य आचार्य श्री आत्मा राम जी महाराज वे विशेष सहवास से मुझे भी जैनागमों के देखने का सौभाग्य प्राप्त होता रहा है। पूज्य श्री जी की कर लेखनी से जैन जगत् तथा जैनेतर विद्वज्जन सुपरिचित ही है। मैंने आचार्य श्री जी द्वारा प्रकाशित अनेकों ग्रन्थ पढ़े, जो साधारण तथा असाधारण जनता के लिए उपयोगी सिद्ध हुए हैं। मेरी आरम्भ से ही पूज्य श्री जी से सानुरोध प्रार्थना रही है कि जैनागमों में इतस्तत विखरे हुए न्याय-शास्त्र सम्बन्धित पाठों का एक पुस्तक के आकार में प्रकाशन होना अत्यावश्यक है।

हर्ष का विषय है कि पूज्य श्री जी ने मेरी इस प्रार्थना को साकार रूप देकर मुझ पर ही नहीं किन्तु न्याय-शास्त्र के जिज्ञासुओं पर महान् उपकार किया है।

प्रूफ आदि सशोधन कार्य—भार अपने ऊपर लेकर इस पुस्तक के मूर्तरूप देने में जैन मुनि रत्नचन्द्र जी महाराज तथा प्रकाण्ड पण्डित शान्त मुद्रा प० श्री हेमचन्द्र जी महाराज के सुशिष्य मुनि श्री स्वरूपचन्द्र जी महाराज और कान्ति मुनि जी ने अपने कर्तव्य का पालन किया है। इसके लिए इन तीनों मुनिजनों का विशेष धन्यवाद।

निवेदक —

चैत्र शुक्ला प्रतिपदा

स० २००६

भगदूलाल शास्त्री

जैन उपाश्रय
लधियाना

धन्यवाद

जालन्धर (छावनी) निवासी श्रीमान् लाला तेलूराम जी जैन समाज के सान्य व्यक्तियों में से एक हैं आरम्भ से ही आप सामाजिक सत्कार्यों में अपने द्रविण का सदुपयोग करते आये हैं। आप के अन्तस्तल में धार्मिक भावना सदैव जागृत रही है और उन्हीं सद् भावनाओं से प्रेरित हो आप ने अनेक ग्रन्थ प्रकाशित किए हैं, प्रस्तुत पुस्तक का प्रकाशन भार भी गणवच्छेदक श्री १००८ श्री रघुवरदयाल जी महाराज की सत्प्रेरणा से आप ने अपने ऊपर लिया है। अतः मैं “जैनशास्त्रमालाकार्यालय” लुधियाना को आगे से सेठ तेलूराम जी जैन स्टैम जालन्धर छावनी का शतशः धन्यवाद करता हूँ।

आशा है, अन्य धनो महानुभाव भी लाला जी का अनुकरण करते हुए अपने धन का सदुपयोग करेंगे।

नोट.—यद्यपि प्रस्तुत पुस्तक के प्रूफ, सशोधन आदि में अति सावधानी रखी गई है, फिर भी यदि दृष्टिदोष से कोई अशुद्धि रह गई हो, तो पाठक महानुभाव सुधार कर पढ़ें।

आपका—

मन्त्री, जैनशास्त्रमालाकार्यालय

लुधियाना।

समर्पितम्

यह 'लघु निबन्ध' स्वर्गीय श्री श्री १००८ गणी श्री उदयचन्द्र जी महाराज के कर कमलों में समर्पण किया जाता है। आप की प्रथम ही यह उत्कृष्ट भावना थी कि जैनागमों में निर्दिष्ट प्रमाण और नय-वाद आदि का बोध न्याय शास्त्र के जिज्ञासुओं के लिए आवश्यक है।

अतः मैं उसी भावना से प्रभावित होकर यह शास्त्रीय निबन्ध आप श्री जी की सेवा में समर्पित कर के हृषातिरेक का अनुभव कर रहा हूँ।

भवदीय —

आचार्य जैन मुक्ति, आत्माराम

रामोऽत्थुरां समणस्स भगवओ महावीरस्स

जैनागमन्यायसंग्रहः

अथ भावप्रमाणमभिधित्सुराह—

मूल—से कि त भावप्पमाणे ?, २ तिविहे पएणत्ते, तंजहा-
गुणप्पमाणे नयप्पमाणे संखप्पमाणे (सू० १४३) से कि तं
गुणप्पमाणे ?, २ दुविहे पएणत्ते, तंजहा—जीव गुणप्पमाणे
अजीवगुणप्पमाणे अ ।

से किं तं अजीवगुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पएणत्ते,
तं जहा—वरणगुणप्पमाणे गधगुणप्पमाणे रसगुणप्पमाणे
फासगुणप्पमाणे संठाणगुणप्पमाणे, से किं तं वरण—
गुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पएणत्ते, तं जहा—कालवरण-
गुणप्पमाणे जाव सुक्किल्लवरणगुणप्पमाणे, से त वरणगुणप्प-
माणे । से कि तं गंधगुणप्पमाणे ?, २ दुविहे पएणत्ते, तजहा—
सुरभिगंधगुणप्पमाणे दुरभिगंधगुणप्पमाणे, से तं गंधगुणप्प-
माणे । से किं तं रसगुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पएणत्ते, तंजहा-
तित्तरसगुणप्पमाणे जाव महुररसगुणप्पमाणे, से तं रसगुणप्पमाणे ।

से किं तं फासगुणप्पमाणे ?, २ अट्ठविहे पणत्ते, तंजहा—
कक्खडफासगुणप्पमाणे जाव लुक्खफासगुणप्पमाणे से तं
फासगुणप्पमाणे । से किं तं संठाणगुणप्पमाणे ?, २ पंच
विहेपणत्ते, तंजहा—परिमंडलसठाणगुणप्पमाणे वट्ठसं०
तंम० चउरंस० आययसंठाणगुणप्पमाणे, से त संठाणगुणप्प-
माणे, से तं अजीवगुणप्पमाणे ।

टीका :—भवनंभावो—वस्तुन परिणामो ज्ञानाद्विर्वर्णादिश्च,
प्रमिति प्रमीयते अनने प्रमीयते स इति वा प्रमाणं, भाव एव
प्रमाण भाव प्रमाण, भावसाधनपक्षे प्राप्ति. —वस्तुपरिच्छेदस्तद्धेतुत्वाद्
भावस्य प्रमाणताऽवसेया, तच्च भावप्रमाणत्रिविधप्रज्ञात्, तद्यथा—
गुणप्रमाण, मित्यादि, गुणो—ज्ञानादि. स एव प्रमाण गुणप्रमाण, प्रमीयते
च गुणैर्द्रव्यं, गुणाश्च गुणरूपतया प्रमीयन्तेऽतः प्रमाणता, तथानीतयो
नया—अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुन एकाशपरिच्छिन्नयः त एव प्रमाण नयप्र-
माण, सख्यानं गंख्या संवप्रमाण संख्याप्रमाण, नयसंख्ये अपि गुणत्वं
न व्यभिचरत, केवलं गुणप्रमाणात् पृथगभिधाने कारणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते,
अगुणप्रमाणं द्विधा जीवगुणप्रमाणं च अजीवगुणप्रमाणं च तत्राल्प-
वक्तव्यत्वाद् जीवगुणप्रमाणमेव तावदाह—‘से किं तं अजीवगुणप्पमाणे,
त्यं, एतत्त्वमेवमपि पाठमिदं’, नवर परिमण्डलसंस्थान वलयादिवत्,
यत्तमयोगोलकवत्. त्र्यम्ब—त्रिकोण, शृङ्गाटकफलवत्- चतुरस्रं—
समचतुष्कोणम्, आयतं—दीर्घमिति ।

मूल — से किं तं जीवगुणप्पमाणे?, २ तिविहे पणत्ते,
तंजहा-णाणगुणप्पमाणे दंसणगुणप्पमाणे चरित्तगुणप्पमाणे ।
से किं तं णाणगुणप्पमाणे ?, २ चउच्चिहे पणत्ते, तंजहा-
पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे । से किं तं पच्चक्खे ?, २
दुविहे पणत्ते, तंजहा-इंदिअपच्चक्खे अ णोइंदिअपच्चक्खे अ ।
से किं तं इंदिअपच्चक्खे ? पंचविहेपणत्ते, तंजहा-सोइंदिअपच्चक्खे
चक्खुरिंदियपच्चक्खे वाणिदिअपच्चक्खे जिठ्ठिभंदिअपच्चक्खे
फांमिदिअपच्चक्खे, से तं इंदियपच्चक्खे । से किं तं णोइंदियपच्चक्खे ?,
२ तिविहे पणत्ते, तंजहा-ओहिणाणपच्चक्खे मणपज्जवनाणपच्चक्खे
केवलणाण-पच्चक्खे, से तं णोइंदियपच्चक्खे, से तं पच्चक्खे ।

टीका :—जीवस्य गुणाः—ज्ञानादयस्तद्रूपप्रमाण जीवगुणप्रमाणं
तच्च ज्ञानदर्शनचारित्रगुणभेदात्त्रिधा, तत्र ज्ञानरूपो यो गुणस्तद्रूपं प्रमाणं
चतुर्विधं, तद्यथा- प्रत्यक्ष-मनुमानमुपानमागमः, तत्र ‘ अशू व्याप्ता ’
वित्यस्य धातोरश्रुते—ज्ञानात्मना अर्थान् व्याप्नोतीति अक्षो जीव, ‘ अश-
भोजने’ इत्यस्य वा अश्नाति-भुङ्क्ते पालयति वा सर्वार्थानित्यक्षो-जीव
एव प्रतिगतम्-आश्रितमक्षप्रत्यक्षमिति, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये
(का० २० ४३०) तिसमास, जीवस्यार्थसाक्षात्कारित्वेन यद् ज्ञानंवर्तते
तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः, अन्ये त्वक्षमक्षं प्रतिवर्तत इत्यव्ययीभावसमास विदधति,
तच्च न युज्यते, अव्ययीभावस्य नपुंसकलिङ्गत्वान्, प्रत्यक्षशब्दस्य

त्रिलिङ्गता न स्यात्, दृश्यते चेयं, प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षं ज्ञानमिति दर्शनात्, ततो यथादर्शितस्तत्पुरुष एवायं, तच्च प्रत्यक्षं द्विविध-
इन्द्रियप्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षं च, अत्रेन्द्रियं-श्रोत्रादि तन्निमित्तं-सहका-
रिकारणं यस्योत्पित्सोस्तदलिङ्गिकं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयज्ञानमिन्द्रिय-
प्रत्यक्षम्, इदचेन्द्रलक्षणजीवात् परं व्यतिरिक्तनिमित्तमाश्रित्योत्पद्यते इति
धूमादाग्निज्ञानमिव वस्तुतोऽर्थसाक्षात्कारत्वाभावात् परोक्षमेव, केवल
लोकेऽस्य प्रत्यक्षतया रुढत्वात् सव्यवहारतोऽत्रापि-तथोच्यत इत्यलंविस्ते-
रेण, तदाकाङ्क्षिणा तु नन्द्यध्ययनमन्वेषणीयम् । इन्द्रिय प्रत्यक्षं तु यन्न
भवति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्ष, नो शब्दस्यसर्वनिपेधपरत्वात् यत्रेन्द्रिय
सर्वथैव न प्रवर्तते किन्तु जीव एव साक्षादर्थं पश्यति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षं-
अवधिमत पर्यायकेवलमुख्यमिति भावार्थः ।

मूलः—से किं तं अणुमाणे ? २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-
पुव्ववं सेमवं दिट्ठसाहम्मवं । से किं तं पुव्ववं ? २ माया पुत्तं
जहा नट्ठं, ज्वाणं पुणारागयं । काई पच्चभिजाणेज्जा,
पुव्वलिङ्गेण केणई ॥ ११५ ॥ तंजहा—खत्तेण वा वण्णेण वा
लल्लणेण वा मसेण वा तिलेण वा, से तं पुव्ववं । से किं तं
सेमवं ? २ पंचविहंपणत्तं, तंजहा—कज्जेणं कारणेणं
गुणेणं अवयवेणं आसएणं । से किं तं कज्जेणं ? संखं सदेणं
भेरि ताडिणं वमभं ढक्किणं मोरं किंकाइएणं हयं हेसिएणं
गयं गुलगुलाइएणं रहं घणघणाइएणं, से तं कज्जेणं । से

किं तं कारणेणं ?, २ तंतवो पडस्स कारणं ण पडो तंतुकारणं
वीरणा कडस्स कारणं ण कडो वीरणाकारणं मिप्पिंडो वडस्स
कारणं ण वडो मिप्पिंडकारण, से तं कारणेण । से किं तं
गुणेण?, २ सुवएणं निकसेणं पुप्फ गधेण लवणं रसेणं मङ्गं
आसायएणं वत्थं फासेणं, से तं गुणेणं । से किं तं अवयवेण?,
२ महिसं सिगेणं कुकुडंसिहाएणं हत्थिं विसाणेणं वराहं दाढाए
मोरं पिच्छेणं आसं खुरेणं वग्घनहेणचमरिं वालग्गेणं
वाणरं लंगुलेण दुपयं मणुस्सादि चउपयं गवमादि बहुपयं गोमि
आदि सीहं केसरेणं वसहं कुक्कुहेणं महिलं वलयवाहए, गाहा—
परिअरवंधेण भडं जाणिज्जा महिलिअं निवसणेणं । मित्थेण
दोणपागं कविं च एक्काए गाहाए ॥ ११६ ॥

से तं अवयवेणं । से किं तं आसएणं ?, २ अग्निं धृमेणं
सलिलं वलागेणं बुद्धिं अढमविकारेणं कुलपुत्तं सीलसमायारेणं
[इङ्गिताकारितैज्ञैः, क्रियाभिर्भाषितेन च । नेत्र वक्त्र विकारैश्च-
गृह्यतेऽन्तर्गतमनः ॥ १ ॥] से तं आसएणं । से तं सेसवं ।

टीका :—अनु-लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणस्य पञ्चान्मीयते-परिच्छिद्य-
द्यते वस्त्वनेनेति अनुमान, तच्चत्रिविध पूर्ववत् शेषवत् दृष्टसाधर्म्यवच्चेति ।
से किं तं पुब्बव' मित्यादि, विशिष्ट पूर्वोपलब्धं चिन्हमिह पूर्वमुच्यते,

तदेव निमित्तरूपतया यस्यानुमानस्यास्ति तत्पूर्ववत्, तद्द्वारेण गमकमनु-
मान पूर्ववदिति भावः । तथा चाह 'माता पुत्र' मित्यादिश्लोक; यथा माता
स्यक्रीय पुत्र बाल्यावस्थायां नष्टं युवानं सन्तं कालान्तरेण पुनः कथमप्यागतं
काचित्तथाविवस्मृतिपाटववती, न सत्रो, पूर्वदृष्टेन लिङ्गेन केनचित्
क्षतादिना प्रत्यभिजानीयात्—मत्पुत्रोऽयमिति अनुमिनुयादित्यर्थः, केन-
पुनर्लिङ्गेनेत्याह—'क्षतेन वे' त्यादि, स्वदेहोद्भवमेव क्षत, आगन्तुकस्तु
अदृष्टादिकृतो व्रण लाञ्छनमपतिलकास्तु प्रतीता., तदयमत्र प्रयोगो—मत्-
पुत्रोऽयम्, अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गोपलब्धेरिति, साध-
र्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयो. सत्त्वेतराभावादयमहेतुरिति चेत्, नैव, हेतो परमार्थ-
नैकलक्षणत्वात्, तद्वत्त्वेनैव गमकत्वोपलब्धे, उक्तं च न्यायवादिना
पुरुरचन्द्रेण—“अन्यथाऽनुपपन्नत्वमात्रं हेतो. स्वलक्षणम् । सत्त्वासत्त्वे
हितद्रुमौ, दृष्टान्तद्वयलक्षणे ॥ १ ॥ तद्वर्माविति—अन्यथाऽनुपपन्नत्वधर्मौ,
कथम्भूते सत्त्वासत्त्वे इत्याह—साधर्म्यवैधर्म्यरूपे दृष्टान्तद्वये लक्ष्यते—
निश्चीयते [अथ यदि] दृष्टान्तद्वय लक्षणेन च धर्मिसत्ताया धर्मा-
सर्वेऽपि मघेदा भवन्त्येव, पटादेः शुक्लत्वाद्विधर्मौर्व्य (ख्य) भिचारात्, ततो
दृष्टान्तयोः सत्त्वासत्वधर्मौ यद्यपि कचिद्धेतौ न दृश्येते तथापि धर्मिस्वरूप-
मन्यथानुपपन्नत्व भविष्यतीति न कश्चिद्विरोध इति भावः । यत्रापि
धृमादौ दृष्टान्तयोः सत्त्वासत्त्वे हेतोर्दृश्येते तत्रापि साध्यान्यथानुपपन्नत्वस्यैव
प्राधान्यात्तस्यैवेकस्य हेतुलक्षणा तावसेया, तथा चाह—“धूमादेर्यद्यपि
न्याता, मत्त्वासत्त्वे स्वलक्षणे । अन्यथानुपपन्नत्वप्राधान्याल्लक्षणैकता ॥१॥
किंच यदि दृष्टान्ते मत्त्वासत्वदर्शनाद्धेतुर्गमक इष्यते तदालोहलेख्यं वज्रं
पाथिवत्वान् काष्ठादिवदित्यादेरपि गमकत्वं स्यात्, अभ्यधायिच-

“दृष्टान्ते सदसत्त्वाभ्यां, हेतुः सम्यग् यदीष्यते । लोहलेख्यं भवेद्वज्रं,
पाथिवत्वाद् द्रुमादिवद्” ॥२॥ इति । यदिच—पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वाव-
पक्षान्त्वलक्षणहेतोस्त्रैरुभयमभ्युपगम्यापियथोक्तदोषमभ्यात् साध्येन
सहान्यथानुपपन्नत्वमन्वेषणीयं तर्हि तदेवैकं लक्षणतयावक्तुमुचित-
किरुपत्रेयणेति, आह च—“अन्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किं ? ।

नान्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥१॥” इत्यादि, अत्र बहुवक्तव्यं

तत्तु नोच्यते, ग्रन्थगहनताप्रसङ्गात्, अन्यत्र यत्नेनोक्तत्वाच्चेति । आह—
प्रयत्नविषयत्वादेवात्रानुमानप्रवृत्तिरयुक्ता, नैव, पुरुषपिण्डमात्रप्रत्यक्षता-
यामपि मत्पुत्रो न वेति सन्देहाद्युक्त एवानुमानोपन्यास इति कृतप्रसङ्गेन ।

‘से किं तं सेसव’ मित्यादि, पुरुषार्थोपयोगिनः परिजिज्ञासितानुरगादे-
रथादन्यो हेपितादिरर्थं शेष इहोच्यते, सगमकत्वेन यस्यास्ति तच्छेषवद-
नुमानं, तच्च पचविधं, तद्यथा,—कार्येणेत्यादि, तत्र कार्येणकारणानुमानं

यथा—हयम्—अश्वं हेपितेन अनुमिनते इत्यध्याहारः,
हेपितस्य तत्कार्यत्वात्, तदाकर्ण्यं हयोऽत्रेति या प्रतीतिरूप्यते
तदिह कार्येण—कार्यद्वारेणोत्पन्नं शेषवदनुमानमुच्यते इति भावः,

कार्त्तुं प्रथमतः शब्दशब्देनेत्यादि दृश्यते तत्रोक्तानुसारतः सर्वोदाहरणेषु
भावना कार्या । ‘से किं तं कारणेण’ मित्यादि, इह कारणेनकार्यमनुमीयते,
यथा विशिष्टमेघोन्नतिदर्शनात् कश्चित् वृष्ट्यनुमानं करोति, यदाह—

“रोलम्यगवलच्यालतमलमलिनत्विप । वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैव प्राया
पयोमुचः ॥ १ ॥” इति एव चन्द्रोदयाज्जलधेर्वृष्टिरनुमीयते कुमुद-

विकाशश्च, मित्रोदयाज्जलरूपप्रबोधोद्धूकमदमोक्षश्च, तथाविधवर्षणात्
सस्यनिष्पत्तिः—कृपिवलमनप्रमोदश्चेत्यादि, तदेव कारणमेवेतानु-

साध्यस्यनाकारणं, तत्र कार्यकारणभाव एव केषांचिद् विप्रतिपत्तिं
 पश्यन्तमेव तावन्नियतं दर्शयन्नाह—तन्तव पटस्य कारणं नतु पटस्तन्तूनां
 कारणम् पूर्वमनुपलब्धस्य तस्यैवतद्भावेऽपलम्भाद्, इतरेषांतु
 पटभावेऽप्युपलम्भाद् अत्राह— ननुयदा कश्चिन्निपुणः पटभावेन
 सम्युक्तानपि तन्तून् क्रमेणवियोजयति तदा पटोऽपि तन्तूनां कारणं
 भवत्येव, नैवं,—सत्त्वेनोपयोगाभावात्, यदेवहि लब्धसत्ताकं—
 सत्त्वस्यातभावेन कार्यमुपकुरुते तदेव तस्य कारण—त्वेनोपदिश्यते, यथा
 मृत्पिण्डो घटस्य, ये तु तन्तुवियोगतोऽभावीभवता पटेन तन्तवः समुत्प—
 द्यन्ते तेषां कथं पटः कारणं निर्दिश्यते, नहिज्वराभावेन भवत आरोगिता-
 गुप्स्य ज्वरः कारणमिति शङ्क्यते वक्तुं, यद्येवं पटेऽप्युपद्यमाने
 तन्तवोऽभावी भवन्तीति तेऽपि तत्कारणं न स्थिरमिति चेत्, नैवं, तन्तु-
 परिणामरूप एवहि पटो यदि च तन्तवः सर्वथाऽभावी भवेयुस्तदा
 मृदभावे घटस्येव पटस्य सर्वथैवापलब्धिर्न स्यात्, तस्मात् पटकालेऽपि
 तन्तवः सन्तीति सत्त्वेनोपयोगात्ते पटस्य कारणमुच्यन्ते, पटवियोजनकाले
 त्वेककृतत्ववस्थायामपटो नोपलभ्यते अतस्तत्र सत्त्वेनोपयोगाभावात्तान्मौ-
 तेषां कारणं, एव हीरण्यकटादिष्वपि भावना कार्या, तदेवं यद्यस्य कार्यस्य
 कारणत्वेन निश्चितं तत्तस्य यथा समभव गमकत्वेन वक्तव्यमिति । ‘ से
 दि तं गुणेण’ मित्यादि, निरूपः—कपणपट्टगताकृषितसुवर्णरेखा तेन
 सुवर्णमनुमीयते, यथा पञ्चदशादिवर्णलोपेतमिदं सुवर्णं, तथाविधनिरूपो-
 पलम्भात्, पूर्वापलब्धोभयसम्मतसुवर्णवत्, एव शतपत्रिकादि पुष्पमत्र,
 तथा चित्रगन्धोपलम्भात्, पूर्वोपलब्धवस्तुवत्, एव लवणमदिरावस्त्रादयो-
 ऽनेकभेदसम्भवतोऽनियतमस्त्वा अपि प्रतिनियतं तथाविधं रसास्वादस्पर्श-

दिगुणोपलब्धे' प्रतिनियतत्वरूपा सावयितव्याः । 'से किं त अवयवेण'
मित्यादि, अवयवदर्शनेनावयवी अनुमीयते, यथा महिष, अत्र
तदविनाभूतशृङ्गोपलब्धे, पूर्वोपलब्धोभयसम्मतप्रदेशवत्, अयंचप्रयोगो-
वृत्तिवरणकाद्यन्तरितत्वादप्रत्यक्ष एवावयविनि द्रष्टव्य, तत्प्रत्यक्षतायाम-
ध्यक्षत एव तत् सिद्धेरनुमानवेयर्थ्यप्रसङ्गादिति एव शेषोदाहरणान्यपि
भावनीयानि, नवर द्विपदमनुप्यादीत्यादि, मनुष्योऽयंतदविना भूतपद
द्वयोपलंभात्, पूर्वद्वष्टमनुप्यवत् एव चतुष्पदबहुपदेष्वपि, 'गोम्ही'
कर्णशृङ्गाली, 'परियरवंघेणभट्ट' मित्यादि, गाथा पूर्वं व्याख्यातैव,
तदनुसारेणभावर्थोऽप्यूह्य इति, । 'से किं तं' 'आसएण' मित्यादि,
आश्रयतोत्याश्रायो-धूमवलाकादि, तत्र धूमादग्न्यनुमान वलाकादेस्तु जला-
द्यनुमानंप्रतीतमेव, आकारेङ्गितादिभिश्च पूर्वव्याख्यातम्वरूपैर्देवदत्ताद्या-
श्रितैस्तदन्तर्गतमनोऽनुमानमुप्रसिद्धमेव, अत्राह—ननु-धूमस्याग्निकार्य
त्वात्पूर्वोक्तकार्यानुमानएव गतत्वात् किमिहोपन्यास. १, सत्यं, किन्त्वग्न्या-
श्रयत्वेनापि लोके तस्यरुढत्वाद्वाप्युपन्यासः कृत इत्यदोष, तदेतन्
शेषवदनुमानम् ।

मूलः—से किं तं दिट्ठ माहम्भवं १, २ दुविहं पणत्तं,
तं जहा सामन्नदिट्ठं च विसेसदिट्ठं च । से किं तं मामएण-
दिट्ठं १, २ जहा एगो पुग्गिओ तथा वहवे पुग्गिमा जहा वहवे
पुग्गिमा तथा एगो पुग्गिओ जहा एगो कग्गिमावणो तथा वहवे
करिसावणा, जहा वहवे करिमावणा-तथा एगो करिमावणो, से तं

सामरणदिट्ठं । से कि तं विसेसदिट्ठं ? १, २ से जहाणामए केई पुरिसे
 कंचि पुरिसं वहूणं पुरिसाणमज्जे पुव्वदिट्ठं पच्चभिजाणेज्जा-
 अय से पुरिसे वहूण करिसावणं मज्जे पुव्वदिट्ठं करिसावणं
 पच्चभिजाणिज्जा अयं से करिसावणे । तस्म समासओ तिविहं गहणं
 भवड, तं जहा—अतीयकालगहणं पडुप्पणकालगहणं अणागय
 कालगहण । से कि तं अतीय कालगहणं ? १, २ उत्तणाणि
 वणाणि निफण मस्सं वा मेडणि दुणणाणि अ कुण्डसरणई
 दीहिआतडागाईपामित्ता तेण साहिज्जइ जहा—सुबुद्धी आसी,
 से तं अतीय कालगहणं । से कि तं पडुप्पणकालगहणं ? १, २
 साहे गोअग्गयं विच्छट्ठिअपउरभत्तपाण पासित्ता तेणं
 साहिज्जइ जहा सुभिक्षे वट्ठई, से त पडुप्पण काल गहणं ।
 से कि तं अणागयकाल गहणं ? १, २ अब्भस्स निम्मलत्तं कसिणा
 य गिगी सविज्जुआ मेहा । थणियां वा उव्वामो संजम्हा रत्ता
 पणिद्धा (द्धा) य ॥ ११७ ॥ वारुणं वा माहं वा अणायरं वा
 पमन्थं उपायं पामित्ता तेणं साहिज्जइ जहा—सुबुद्धी भविस्मइ,
 से तं—अणागयकालगहणं । एमि चेव विवज्जासे तिविहं—
 गहणं भवड, तं जहा—अतीयकाल गहणं पडुप्पण कालगहणं
 अणागयकाल गहणं । से कि तं अतीयकालगहणं ? १, नित्तिणाई

वणां अनिष्करणमस्सं वा मेङ्गीं सुक्काणि अ कुण्डसरा—
 ईदीहिअतडागां पासिचा तेणं साहिज्जइ जहा—कुवुड्डी आसी,
 से तं अतीयकालगहणं । से कि तं पडुप्पण कालगहणं ? , २
 साहुं गोअग्गगयं भिक्खं अलभमाणं पासिचा तेणं साहिज्जइ
 जहा—दुब्भक्खेवइइ, से तं पडुप्पण काल गहणं । से कि तं
 अणागयकालगहणं ? , धूमायंतिदिमाआं मं (?) विअमेङ्गी
 अपडिवद्धा । वाया नेरइआ खलु कुवुड्डीमेवंनिवेयंति ॥ ११८ ॥
 अग्गेयं वा वायव्वं वा अणयं वा अपसत्थं—उप्पायं पासिचा
 तेणं साहिज्जइ जहा—कुवुड्डीभविस्सइ, से तं अणागयकाल
 गहणं, से तं विसेमदिट्ठं, सेतं दिट्ठमाहम्मव्वं, से तं अणुमाणे ।

टीका :—दृष्टेन पूर्वोपलब्धेनार्थेन सह साधर्म्यं दृष्टमाधर्म्यं,
 तद् गमकत्वेन विद्यते यत्र तद् दृष्टमाधर्म्यवत्, पूर्वदृष्टार्थं कश्चिन्
 सामान्यतः कश्चित् विशेषतो दृष्टं स्यात्, अतस्तद्भेदादिदं द्विविधं,
 सामान्यतो दृष्टार्थयोगात् सामान्यदृष्टं, विशेषतो दृष्टार्थयोगात् विशेषदृष्टं
 तत्र सामान्यदृष्टं यथा एकः पुरुषस्तथा वहवः पुरुषा इत्यादि, इदमुक्तं
 भवति—नालिकरेद्धोपादायात् कश्चिन् तत्प्रथमतया सामान्यतः एक
 कश्चन पुरुषं दृष्ट्वा अनुमानं करोति यथा अयमेकं परिदृश्यमानं पुरुषं
 एतदाकारविशिष्टस्तथा वहवोऽत्रापरिदृश्यमाना अपि पुरुषा एतदाकार—
 सम्पन्ना एव, पुरुषत्वावशेषाद्, अन्याकारत्वे पुंस्त्वहानिप्रसङ्गात्,
 गत्रादिवत्, वहपु तु पुरुषेषु तत्प्रथमतो योचितेष्वेवमनुमिनोति यथाऽमी

परिदृश्यमाना पुरुषा एतदाकारवन्तः तथाऽपरोऽप्येकः कश्चित् पुरुषः
 एतदाकारवानेव, पुरुषत्वात्, अपराकारत्वेतद्वानिप्रसङ्गात्, अश्वादिव-
 दिति, एवकार्पापणादिष्वपिवाच्य, विशेषतो दृष्टमाह—‘ से जहानामए’
 इत्यादि, अत्र पुरुषाः सामान्येन प्रतीता एव, केवलं यदा कश्चित् कचिन्-
 कश्चित् पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तद्दर्शनाहितसंस्कारोऽसंजाततत्प्रमोषः समयान्तरे
 बहुपुरुषसमाजमध्ये तमेवपुरुषविशेषमासीनमुपलभ्यानुमानयति—य
 पूर्वमयोपलब्धः स एवाय पुरुषः, तथैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्,
 उभयाभिमत पुरुषवदिति, एतत्तदा विशेषदृष्टमनुमानमुच्यते, पुरुषविशेष-
 विषयत्वाद्, एवं कार्पापणादिष्वपि वाच्यं । तदेवमनुमानस्य त्रैविध्यमुप-
 दर्श्यसाम्प्रतं तस्यैव कालत्रयविषयतां दर्शयन्नाह—‘ तस्स समासओ ति विह
 गहण’ मित्यादि, तस्येतिसामान्येनानुवर्तमानमनुमानमात्र सम्वध्यते,
 तस्यानुमानस्य त्रिविध ग्रहणं भवति, तद्यथा—अतीतकालविषयं ग्रहणं—
 प्रागप्य वस्तुनः परिच्छेदोऽतीतकालग्रहणं, प्रत्युत्पन्नो-
 वतेमान कालस्तद्विषयं ग्रहणंप्रत्युत्पन्नकालग्रहणं, अनागतो—
 भविष्यत्कालस्तद्विषयग्रहणमनागतकालग्रहणम्, कालत्रय वर्तिनोऽपि
 विषयस्यानुमानात्, परिच्छेदो भवतीत्यर्थः, तत्र ‘उत्तिणाइं’
 ति उद्गतानि तृणानि येषु वनेषु तानि तथा, अयमत्र प्रयोगः—सुवृष्टि-
 रिहामीद्, उत्तृणवननिष्पन्नसस्य पृथ्वीतलजलपरिपूर्णकुण्डादिजलाशय
 प्रभृतितत्कार्यदर्शनान् अभिमतदेशवदित्यतीतस्य वृष्टिलक्षण विषयम्य-
 परिच्छेदः, साधुंच ‘गोचराग्रगतं’ भिक्षाग्रविष्टं विशेषेण छर्दितानि—
 गृह्येदेतानि प्रचुरभक्षणानि यस्य स तथा त तादृशं दृष्ट्वा कश्चित्
 साधयति—गुभिक्षमिह वर्तते, साधूना तद्वेतुकप्रचुरभक्षणलाभदर्शनात्,

पूर्वदृष्टप्रदेशवदिति । 'अब्रह्मस्स निम्मलत्तां' गाहा सुगमा, नवरं स्तनितं — मेघगर्जितं 'वाउब्रह्मामो' त्ति तथाविधो वृष्ट्यव्यभिचारी प्रदाक्षिण 'दल्लु भ्रमन् प्रशस्तो वात' 'वारुण' ति आर्द्रामूलादिनक्षत्रप्रभव माहेन्द्रोहिणीज्येष्ठादिनक्षत्रसम्भवं अन्यतरमुत्पातम् उल्कापातदिग्दाहादिकं प्रशस्तं वृष्ट्यव्यभिचारिणम् दृष्ट्वाऽनुमीयते, यथा—सुवृष्टिरत्रभविष्यति, तद्व्यभिचारिणामभ्रनिर्मलत्वादीना समुद्दितानामन्यतरस्य वा दर्शनात्, यथाऽन्यदेत, विशिष्टा ह्यभ्रनिर्मलत्वादयो वृष्टिं न व्याभिचरन्त्यतः प्रतिपत्त्रैव तत्र निपुणेन भाव्यमिति, 'एएसिंचेव विवज्जासे' इत्यादि, एतेषामेवोत्तृणवनादीनामतीतवृष्ट्यादिसाधकत्वेनोपन्यस्ताना हेतूनां व्यत्यासे—व्यत्यये साध्यस्यापि व्यत्ययः साधयितव्योः यथा कुवृष्टिरिहासीन्निस्तृणवनादिदर्शनादित्यादिव्यत्यय सूत्रसिद्धो नवरमनागतकालग्रहणे माहेन्द्रवारुणपरिहारेणाग्नेयवायव्योत्पाता उपन्यस्ताः तेषां वृष्टिविघातकत्वादितरेषां सुवृष्टिहेतत्वादिति । 'से तं विसेसदिट्ठं, से तं दिट्ठसाहम्मव' मित्येतन्निगमनद्वयं दृष्टसाधर्म्यलक्षणानुमानगतभेदत्र (द्व) यस्य समर्थनानन्तरं युज्यते, यदि तु सर्ववाचनास्वत्रैव स्थाने दृश्यते, तदादृष्टसाधर्म्यवतोऽपि समदेस्यानुमानविशेषत्वात्, कालत्रयविषयता योजनीयैवातस्तामप्यभिधाय ततो निगमनद्वयमिदमकारीति प्रतिपत्ताव्यम् तदेतदनुमानयिति ।

अथोपमानमभिधित्सुराह—

मूलः—से कि तं ओवम्मे ? २ दुविहे पणत्ते तं जहा साहम्मोवणीए अ वेहम्मोवणीए अ । से कि तं साहम्मोवणीए ?

२ तिविहे पणत्ते, तं जहा—किचिसाहम्मोवणीए पायसाहम्मोव-
णीए सव्वसाहम्मोवणीयए । से कि तं किचिसाहम्मोवणीए ? १, २
जहामंदरो तहा सरिसवो जहा सरिसवो तहा मंदरो जहा समुदो
तहा गोप्पयं जहा गोप्पयं तहा समुदो जहा आइच्चो तहा
खज्जोतो जहा खज्जोतो तहा आइच्चो, जहा चन्दो
तहा कुमुदो जहा कुमुदो तहा चंदो, से तं किचिसाहम्मो० । से
कि तं पायसाहम्मोवणीए ? १, २ जहा गो तहा गवओ जहा
गवओ तहा गो, से तं पायसाहम्मो० । से कि तं सव्वसा-
हम्मोवणीए ? २ सव्वसाहम्मे ओवम्मे नत्थि, तहावि तेणोव
तम्म ओवम्मं कीइ जहा अरिहंतंहिं अरिहंतसरिसं कयं
चक्कवट्टिणा चक्कवट्टिमरिसं कयं, वलदेवेणा वलदेवेमरिसं
कयं, वासुदेवेणा वासुदेवसरिसं कयं साहुणा साहुसरिसं कयं
से तं सव्वसाहम्मे, से तं साहम्मोवणीए । से कि तं वेहम्मो-
वणीए ? २ तिविहे पणत्ते, तं जहा—किचिवेहम्मो पाय-
वेहम्मो सव्ववेहम्मो । से कि तं किचिवेहम्मो ? २ जहा सामलेरो न
तहा बाहुलेग, जहा बाहुलेगे न तहा मामलेगे, से तं किंचि
वेहम्मो । से कि तं पाय वेहम्मो ? जहा वायमो न तहा पायमो, जहा
पायमो न तहा वायमो, से तं पायवेहम्मो । से कि तं सव्ववेहम्मो ?

२ सव्ववेहम्मे ओवम्मे नत्थि, तहावि तेणेव तस्म ओवम्मं कीरइ, जहा एणीएणां एणीअसरिसं कय दासेण दाससरिसं कयं काकेण काकसरिसं कयं सारेण साणसरिसं कयं पाणेण पाणसरिसं कयं, से तं सव्ववेहम्मे । से तं वेहम्मोवणीए । से तं ओवम्मे ।

टीका :—उपमीयते—सदृशतया वस्तु गृह्यते अनयेत्युपमा सैवोपम्यं, तच्च द्विविधं—साधर्म्येणोपनीतमुपनयो यत्र तत् साधर्म्योपनीतवैधर्म्येणोपनीतम्—उपनयो यत्र तद्वैधर्म्यम्योपनीतम् तत्र साधर्म्योपनीतं त्रिविधं—किञ्चित् साधर्म्यादिभेदात्, किञ्चित् साधर्म्यच मदरसर्षपादीनां, तत्र मदरसर्षपयोर्द्वयोरपि मूतेत्व सादृश्यं, समुद्र गोष्पदयो सोदकत्वमात्रम्, आदित्यखद्योतयोराकाशगमनोद्योतकत्वरूप, चन्द्रकुमुदयो शुक्लत्वमिति । ‘से किं तं पायसाहम्मे’ इत्यादि, खुरककुदविपाणलाङ्गु—लादेर्द्वयोरपि समानत्वात्, नवरं सकम्बलगोवृत्तकण्ठस्तुगवय इति प्रायसाधर्म्यता । सर्वसाधर्म्यन्तु क्षेत्रकलादिभिर्भेदात् न कस्यापि केनचित् सादृष्ट्यं संभवति, सम्भवेत्वेकता प्रसङ्गं तर्हि—उपमानस्य तृतीयभेदोपन्यासोऽनर्थक एवेत्यशङ्क्याह—तथापि तस्य विवक्षितस्यार्हदादे—स्तेनैवार्हदादिना औपम्यं क्रियते, तद्यथा—‘अर्हता अर्हत्सदृशकृतं’ तत् किमपि सर्वोत्तमं तीर्थप्रवर्तनादि कार्यमर्हता कृतं यदर्हत्त्वेन करोति नापरः कश्चिदिति भावः, एवं च स एव तेनोपमीयते, लोकेऽपि हि केनचिदत्यद्भुते कार्ये कृते वक्तारो दृश्यन्ते—तत् किमपीदं भवद्भि कृतं यद्भवन्त एव कुर्वन्ति नान्य कश्चिदिति, एव चक्रवर्तिवासुदेवादिष्वापि वाच्यम् ‘से किं

नं वेद्ममोवणीए' इत्यादि, यथेति—यादृशः शबलायाः गोरपत्यं शोवलेयो न तादृशो बहुलाया अपत्यं बाहुलेयो, यथाचायं न तथेतरः, अत्रचशेष—
 धर्मस्तुल्यत्वाद्विन्ननिमित्तजन्मादिमोत्रतस्तु—वैलक्षण्यात् किञ्चिद् वैधर्म्यं
 भावनीयम्, 'से कि तं पायवेहस्मे' इत्यादि, अत्र वायसपायसयोः सचेतन-
 त्वाचेतनत्वादिभिर्वहुर्भर्धर्मैर्विसंवादात् अभिवानगतवर्णद्वयेन सत्त्वादि-
 मात्रतश्च साम्यात्प्रायो वैधर्म्यता भावनीया, सर्ववैधर्म्यन्तु न कस्यचित्
 केनोपि संभवति, सत्त्वप्रमेयत्वादिभिः सर्वभावानां समानत्वात्, तैरप्य—
 ममानन्वेऽमन्त्रप्रसङ्गात्, तथापि तृतीयभेदोपन्यास वैयर्थ्यमाशक्याह—
 तथापि तस्य तेनैवोपम्यक्रियते यथा नीचेन नीचमदृशं कृतं गुरुघातादि-इत्या-
 दि, 'आह—नीचेन नीचमदृशं कृतमित्यादि ब्रुवता साधर्म्यमेवोक्तं स्यान्न
 वैधर्म्यं, सत्यं, किन्तुनीचोऽपिप्रायो नैवं विधमहा पापमाचरति किपुनरनीचः, १,
 तत्र सकल जगद्विलक्षण प्रवृत्तत्वविवक्षया वैधर्म्यमिह भावनीयम्, एवं
 दामागदाहरणोपपिवाच्यम् । 'से तं सबवेहस्मे' इत्यादि निगमनत्रयम् ।

मूलः—से कि तं आगमे ?, २ दुविहे पएणत्ते, तं जहा-
 लोउए अ लाउत्तरिण अ । से कि तं लोइए ?, २ जएणं इमं
 अएणाणिणहिं मिच्छादिट्ठिणहिं सच्छंदबुद्धिमइविगप्पियं,
 तंजहा—भारहं गमायणं जाव चत्तारि वेआ सगावंगा, से तं
 लोउए आगमे । से कि लोउत्तरिण ?, २ जएणं इमं अग्निंतेहिं
 मगवन्तेहिं उपएणाणाणंदसणाधरेहितीयपच्चुप्पएणमणागयजा-
 णणहिं तिलुक्कवहिमहिअपूइणहिं मच्चएणाहिं मच्चदरसीहिं
 पर्णाअ द्वालमगगअपिडगं, तंजहा—आयागे जाव दिट्ठि-

वाओ । अहवा आगमे तिविहे पणत्ते, तंजहा—सुत्तागमे
अत्थागमे तदुभयागमे । अहवा—आगमे तिविहे पणत्ते,
तंजहा—अत्तागमे अणंतरागमे परंपरागमे, तित्थगराणं अत्थस्स
अत्तागमे गणहराणं सुत्तस्स अत्तागमे अत्थस्स अणंतरागमे
गणहरसीसाणं सुत्तस्स अणंतरागमे अत्थस्स परंपरागमे, तेण
परं सुत्तस्सवि अत्थस्सवि णो अत्तागमे णो अणंतगमे
परंपरागमे, से त लोगुत्तरिण, से तं आगमे, से तं णाणगुणप्प-
माणे ॥

टीकाः—गुणगन्धर्वेणागच्छतीत्यागमः, आ-समन्ताद् गन्धर्वे

—जायन्ते जीवाद्य पदार्था अनेनेति वा आगमः, अयं च द्विवा प्रवृत्तः,
तद्यथा—‘लोङ्’ इत्यादि, इदं चेहैव पूर्वं भावश्रुतं विचारयता व्याख्यातं,
यावत् से तं लोङ्, ते हि तं लोगुत्तरिण आगमेत्ति; ‘अहवा आगमे
तिविहे’ इत्यादि, नत्र सूत्रमेव सूत्रागमः, तदभिवेयश्चार्थ एवार्थागमः,
सूत्रार्थोभयरूपस्तु तदुभयागमः, अथवा अन्येन प्रकारेणागमस्त्रिविधः प्रवृत्तः;
तद्यथा—आत्मागम इत्यादि, नत्र गुरुपदेशमन्तरेणात्मन एव आगमः
आत्मागमो, यथा—तीर्थङ्कराणामर्थन्यात्मागमः, स्वयमेवकेवलो (लेतो)
पलब्धेः, गणधराणां तु सूत्रस्यात्मागमः, स्वयमेव प्रथितत्वाद्, अथवा
न्तरागम, अनन्तरमेव तीर्थङ्कराणागतत्वाद्, उक्तं च—“अथवा
सुत्त गंधंति गणहरा निउण” मित्यादि, गणधरशिष्याणां जगत्सुभाषिण्यु-
तीना सूत्रस्यानन्तरागमः, अव्यवधानेन गणधरादेशश्रुतेः, अर्थः—

परम्परागमः गणधरेणैव व्यवधानात्, तत ऊर्ध्वं प्रभवादीनां सूत्रस्यार्थस्य च नात्मागमो नानन्तरागमः, तल्लक्षणायोगात्, अपितु परम्परागम एव, अनेन चागमस्य तीर्थकरादिप्रभवत्वभरणेनैकान्तापौरुषेयत्वं निवारयति, पौरुषतात्वादिव्यापारमन्तेरेण नभसोव विशिष्टशब्दानुपलब्धेः, तात्वादिभिरभिव्यज्यत एव शब्दो नतु क्रियते इति चेत्, ननु यद्येवं तर्हि सर्वेवचसामपौरुषेयत्वप्रसङ्गः, तेन भाषापुद्गलनिष्पन्नत्वाद्, भाषापुद्गलानां च लोके सर्वदैवावस्थानतोऽपृथक्क्रियमाणताऽयोगेन तात्वादिभिरभिव्यक्तिमात्रस्यैव निवेर्तनात्, नच वक्तव्यं—वचनस्य पौद्गलिकत्वमसिद्धम् महाध्वनिपटलपूरितश्रवणं चाविर्यं कुड्यस्त्वलनाद्यन्यथानुपपत्तेः, तस्मान्नैकान्तेनापौरुषेयमागमवचः, तात्वादिव्यापाराभिव्यग्यत्वात्, देवदत्तादिवाक्यवत्, इत्याद्यत्र बहुवक्तव्यं तत्तु नोच्यते स्थानान्तरनिर्णीतत्वादिति । ‘से तं लोगुत्तरिण’ इत्यादि निगमनत्रयम् ॥ उक्तं ज्ञानगुणप्रमाणमथ दर्शगुणप्रमाणमाह—

मूलः—से किं तं दंमणगुणप्पमाणे?, २ चउच्चिहे पणत्ते, तंजहा—चक्खुदंमणगुणप्पमाणे अचक्खुदंसणगुण-
प्पमाणे ओहिदंमणगुणप्पमाणे केवलदमणगुणप्पमाणे चक्खु-
दंमण चक्खुदंमणिस्स वडपडफडगहाडप्पमु दब्बेसु अचक्खुदंसण
अचक्खुदंमणिस्स आयभावे ओहिदंसणं ओहिदंसणिस्स
मच्चरुविदब्बेसु न पुण मच्चपज्जवेसु केवलदंमणं केवलदंसणिस्स
मच्चदब्बेसु अ मच्चपज्जवेसु अ, से तं दंसणगुणप्पमाणे ।

टीकाः—दर्शनावरणकम् क्षयोपशमादिजं सामान्यमात्रग्रहणं

दर्शनमिति, उक्तंच—‘जं सामन्नगग्रहणं भावाणं नेय कट्टुमागार ।
अविसेसिऊण अत्थे दंसणमिइ वुच्चए समए ॥१॥ तदेवात्मनो गुण
स एव प्रमाण दर्शनगुणप्रमाणम्, इदंच चक्षुर्दर्शनादिभेदाच्चतुर्विधम्,
तत्र भावचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च
चक्षुर्दर्शनिनः—चक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य घटादिषु द्रव्येषु चक्षुषो
दर्शनं चक्षुर्दर्शनम्, भवतीति क्रियाध्याहार, सामान्यविषयत्वेऽपि चास्य
यद् घटादिविशेषाभिधानं तत्सामान्यविशेषयो. कथञ्चिदभेदादेकान्तेन
विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याग्रहणख्यापनार्थम्, उक्तंच—“नि
विशेषं विशेषाणां ग्रहोदर्शनमुच्यते” इत्यादि, चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियं चतुष्टयं
मनश्चक्षुरुच्यते, तस्य दर्शनमचक्षुर्दर्शनं, तदपि भावाचक्षुरिन्द्रियावरण-
क्षयोपशमात् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च अचक्षुर्दर्शनिन —अचक्षुर्दर्शनल-
ब्धिमतो जीवस्यात्मभावे भवति, आत्मनि—जीवे भावः—संश्लिष्टतया
सम्बन्धो, विषयस्य घटादेरितं गम्यते, तस्मिन् सति इदं प्रादुर्भवतीत्यर्थः-
इदमुक्तं भवति—चक्षुरप्राप्यकारि ततो दुरस्थमपि स्वविषयं परिच्छिन्नन्ती-
त्यस्याथेत्य ख्यापनार्थं घटादिषु चक्षुर्दर्शनं भवतीति पूव विषयस्य
भेदेनाभिधानं कृतं, श्रोत्रादीनि तु प्राप्यकारीणि ततो द्रव्येन्द्रियं संश्लेष
द्वारेण जीवेन सह सम्बद्धमेव विषयं परिच्छिन्दन्तीत्येतद्दर्शनार्थमात्मभावे
भवतीत्येवमिह विषयस्याभेदेन प्रतिपादनमकारीति, उक्तंच—“पुट्टं सुरोइ
सद् रुवं पुण पासई अपुट्टंतु” इत्यादि । अवघेर्दर्शनमवधिदर्शनम्,
अवधिदर्शनिन — अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमसमुद्भूतावधिदर्शनलब्धि-
मतो जीवस्य सर्वेष्वपि रूपिद्रव्येषु भवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु यतोऽ

परम्परागमः गणधरेणैव व्यवधानात्, तत ऊर्ध्वं प्रभवादीनां सूत्रस्यार्थस्य च नात्मागमो नानन्तरागमः, तल्लक्षणायोगात्, अपितु परम्परागम एव, अनेन चागमस्य तीर्थकरादिप्रभवत्वभरणेनैकान्तापौरुषेयत्वं निवारयति, पौरुषतात्वादिव्यापारमन्तेरेण नभसीव विशिष्टशब्दानुपलब्धेः, तात्वादिभिरभिव्यज्यत एव शब्दो नतु क्रियते इति चेत्, ननु यद्येवं तर्हि सर्वेवचसामपौरुषेयत्वप्रसङ्गः, तेषां भाषापुद्गलनिष्पन्नत्वाद्, भाषापुद्गलानां च लोके सर्वदैवावस्थानतोऽपूर्वक्रियमाणताऽयोगेन तात्वादिभिरभिव्याक्तमात्रस्यैव निर्वर्तनात्, नच वक्तव्यं—वचनस्य पौद्गलिकत्वमसिद्धम् महाध्वनिपटलपूरितश्रवण बाधिर्यं कुड्यस्वलनाद्यन्यथानुपपत्तेः, तस्मान्नैकान्तेनापौरुषेयमागमवचः, तात्वादिव्यापाराभिव्यग्यत्वात्, देवदत्तादिवाक्यवत्, इत्याद्यत्र बहुवक्तव्यं तत्तु नोच्यते स्थानान्तरनिर्णीतत्वादिति । ‘से तं लोगुत्तरिण’ इत्यादि निगमनत्रयम् ॥ उक्तं ज्ञानगुणप्रमाणमथ दर्शगुणप्रमाणमाह—

मूलः—से कि तं दंसणगुणप्पमाणे ?, २ चउव्विहे

पणत्ते, तंजहा—चक्खुदंसणगुणप्पमाणे अचक्खुदंसणगुण-
प्पमाणे ओहिदंसणगुणप्पमाणे केवलदंसणगुणप्पमाणे चक्खु-
दंसण चक्खुदंसणस्स घडपडकडरहाइएसु दव्वेसु अचक्खुदंसण
अचक्खुदंसणस्स आयभावे ओहिदंसणं ओहिदंसणस्स
सव्वरुविदव्वेसु न पुण सव्वपज्जवेसु केवलदंसणं केवलदंसणस्स
सव्वदव्वेसु अ सव्वपज्जवेसु अ, से तं दंसणगुणप्पमाणे ।

टीकाः—दर्शनावरणकम् क्षयोपशमादिजं सामान्यमात्रग्रहणं

दर्शनमिति, उक्तं च—‘जं सामन्तग्राहणं भावाणं नेय कटुमागार ।
अविसेसिऊण अत्ये दसणमिइ वुच्चए समए ॥१॥ तदेवात्मनो गुण
स एव प्रमाण दर्शनगुणप्रमाणम्, इदं च चक्षुर्दर्शनादिभेदाच्चतुर्विधम्,
तत्र भावचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च
चक्षुर्दर्शनिनः—चक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य घटादिषु द्रव्येषु चक्षुषो
दर्शनं चक्षुर्दर्शनम्, भवतीति क्रियाध्याहार, सामान्यविषयत्वेऽपि चास्य
यद् घटादिविशेषाभिधानं तत्सामान्यविशेषयो कथञ्चिदभेदादेकान्तेन
विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याग्रहणख्यापनार्थम्, उक्तं च—“नि
विशेषं विशेषाणां ग्रहोदर्शनमुच्यते” इत्यादि, चक्षुर्वर्जशेषेन्द्रियं चतुष्टयं
मनश्चक्षुरुच्यते, तस्य दर्शनमचक्षुर्दर्शनं, तदपि भावाचक्षुरिन्द्रियावरण-
क्षयोपशमात् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च अचक्षुर्दर्शनिनः—अचक्षुर्दर्शनल-
ब्धिमतो जीवस्यात्मभावे भवति, आत्मनि—जीवे भावः—संश्लिष्टतया
सम्बन्धो, विषयस्य घटादेरिति गम्यते, तस्मिन् सति इदं प्रादुर्भवतीत्यर्थः—
इदमुक्तं भवति—चक्षुरप्राप्यकारि ततो दुरस्थमपि स्वविषयं परिच्छिन्नत्ती-
त्यस्याथस्य ख्यापनार्थं घटादिषु चक्षुर्दर्शनं भवतीति पूव विषयस्य
भेदेनाभिधानं कृतं, श्रोत्रादीनि तु प्राप्यकारीणि ततो द्रव्येन्द्रियं संश्लेष
द्वारेण जीवेन सह सम्बद्धमेव विषयं परिच्छिन्दन्तीत्येतद्दर्शनार्थमात्मभावे
भवतीत्येवमिह विषयस्याभेदेन प्रतिपादनमकारीति, उक्तं च—“पुट्टं सुरोइ
सदं रुवं पुण पासई अपुट्टंतु” इत्यादि । अवधेर्दर्शनमवधिदर्शनम्,
अवधिदर्शनिनः—अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमसमुद्भूतावधिदर्शनलब्धि-
मतो जीवस्य सर्वेष्वपि रूपिद्रव्येषु भवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु यतोऽ

वधेरुत्कृष्टतोऽप्येकवस्तुगताः सख्येया असंख्येया वा पर्याया विषयत्वेनोक्ताः, जघन्यतस्तु द्वौ पर्यायौ द्विगुणितौ, रूपरसगन्धस्पर्शलक्षणाश्चत्वारः पर्याया इत्यर्थः, उक्तं च “द्ववओ असंखेज्जे संखेज्जे आवि पज्जवे लहइ । दो पज्जवे दुगुणिए लहइ य एगाउ दव्वाओ ॥१॥ अत्राह—ननु पर्याया विशेषा उच्यन्ते, न च दर्शनं विशेषविषयं भवितुमर्हति, ज्ञानस्यैव तद्विषयत्वात्, कथमिहावधिदर्शनविषयत्वेन पर्यायानिर्दिष्टाः, साधूक्तं, केवलं पर्यायैरपि घटशरावोदञ्चनादिभिर्मृदादिसामान्यमेव तथा तथा विशिष्यन्ते न पुनस्ते तत एकान्तेन व्यतिरिच्यन्ते, अतो मुख्यतः सामान्यं गुणीभूतास्तु विशेषा अप्यस्य विषयी भवन्तीति, ख्यापनार्थोऽत्र तदुपन्यास केवलं—सकलदृश्यविषयत्वेन परिपूर्णं दर्शनं केवलदर्शनिन तदावरणक्षयाविभूततल्लब्धिमतो जीवस्य सर्वद्रव्येषु मूर्तामूर्तेषु सवंपर्यायेषु च भवतीति । मनः पर्यायज्ञानं तु तथाविधक्षयोपशमपाटवात् सर्वदाविशेषा नेव गृह्यदुत्पद्यते न सामान्य, अतस्तद्विशयं नोक्तमिति, तदेतद्विशयगुणप्रमाणम् ॥

मूलः—से कि तं चरित्तगुणप्पमाणे १, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा—सामाइअचरित्तगुणप्पमाणे छेओवट्ठावण-चरित्तगुणप्पमाणे परिहारविसुद्धिअचरित्तगुणप्पमाणे सुहुमसंपराय चरित्तगुणप्पमाणे अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे । सामाइअचरित्तगुणप्पमाणे दुविहेपणत्ते, तंजहा—इत्तरिए अ आवक्कहिए अ । छेओवट्ठावणचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते, तंजहा—

सादृश्यारे अ निरुद्धाारे अ । परिहारविसुद्धि चरित्तगुणप्पमाणे
 दुविहे पण्णात्ते, तंजहा निव्विसमाण य निव्विड्डकाइए अ ।
 सुहुमसंपरायगुणप्पमाणे दुविहे पण्णात्ते, तंजहा—(संकिलिस्स-
 माणए य विसुज्झमाणए य, अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे
 दुविहे पन्नत्ते, तंजहा—) पडिवाई अ अपडिवाई अ ।
 (अहवा) अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे, दुविहे पण्णात्ते, तंजहा—
 छउमत्थिए अ केवलिए य । से तं चरित्तगुणप्पमाणे, से तं
 जीवगुणप्पमाणे, से तं गुणप्पमाणे (सू० १४४)

टीका :—चरन्त्यनिन्दितमनेनेति चरित्रं तदेव चारित्रं, चारित्र
 मेवगुणः २ स एव प्रमाणं २ सावद्ययोगविरतिरूपं. तच्च पंचविधम्,
 सामायिकादि, पंचविधमप्येतदविशेषतः सामायिकमेव, छेदादि विशेषैस्तु
 विशेष्यमाणं पञ्चधा भिद्यते, तत्राद्यं विशेषाभावात् सामान्यसंज्ञायामेवा-
 वतिष्ठते सामायिकमिति, सामायिकं पूर्वोक्तशब्दार्थं तच्चेत्वरं यावत्कथितं
 च तत्रेत्वरं भाविष्यत्यदेशान्तरत्वात् स्वल्पकालं, तच्चाद्यचरमतीर्थकर-
 कालयोरेव यावदद्यापि महाव्रतानि नारोप्यन्ते तावच्छिष्यस्य संभवति,
 आत्मन कथां यावदास्ते तद् यावत् कथं-यावज्जीवमित्यर्थः. यावत्कथमेव
 यावत्कथिकम्, एतच्च भरतैरावतेष्वाद्य चरमवर्जमध्यमतीर्थकरसाधूनां
 महाविदेहतीर्थकरयतीनां च संभवति, पूर्वपर्यायस्य छेदेनोपस्थापनं महा-
 व्रतेषु यत्र तच्छेदोपस्थापनं, भरतैरावतप्रथमपश्चिमतीर्थकरतीर्थ एव,
 नान्यत्रप तच्च सातिचारं निरतिचारं च तत्रेत्वरसामायिकस्य शैक्षकस्य

यदारोप्यते तीर्थान्तर वा सक्रामत साधोर्यथा पार्श्वनाथतीर्थान्महावीर-
 तीर्थं संक्रामतस्तन्निरतिचारं, मूलगुणघातिनस्तु यत् पुनर्ब्रतारोपणं
 तत्सातिचारं । परिहार-तपोविशेषस्तेन विशुद्धं, अथवा परिहार. अनेष-
 णीयादेः परित्यागोविशेषेणशुद्धो यत्र तत्परिहारविशुद्धं तदेव परिहार-
 शुद्धिकम्, तदपि द्विविध-निर्विश्यमानकं निर्विष्टकायिकं च तत्र निर्वि-
 श्यमानकम्-आसेव्यमानम्, अथवा तदनुष्ठातार साधवो निर्विश्यमा-
 नकाः तत्सहयोगात्तदपि निर्विश्यमानकं, निर्विष्ट-आसेवित प्रस्तुत तपो
 विशेष. कायो येषां ते निर्विष्टकाया, त एव निर्विष्टकायिका साधवः,
 तदाश्रयत्वाद् प्रस्तुतचारित्रमापि निर्विष्टकायिकं, इदमत्र हृदयम्-तीर्थकर-
 चरणमूले येन तीर्थकरसपीपे अद प्रतिपन्नपूर्वे तदन्तिके वा नवको
 गण परिहारविशुद्धिचारित्रं प्रतिपद्यन्ते, नानस्य समीपे, तत्रैक कल्प-
 स्थितो यदन्तिके सर्वा सामाचारो क्रियते, चत्वारस्तु खाधवो वक्ष्यमाणं
 तप कुर्वन्ति, ते च परिहारिका इत्युच्यन्ते, अन्ये तु चत्वारो वैयावृत्य
 कर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते, तेचानुपरिहारिका इति व्यपदिश्यन्ते, तत्र परिहार-
 काणां तपः प्रोच्यते-ग्रीष्मे जघन्यतश्चतुर्थं मध्यम पदे षष्ठ उत्कृष्टतस्त्वष्टमं
 शिशिरे जघन्यमध्यमोत्कृष्टपदेषु यथा संख्यंषष्ठमष्टमदशमं च, वर्षासु जघ-
 न्यादिपदत्रये पि यथाक्रममष्टमं दशमं द्वादशं च, शेषास्तु कल्पस्थितानु-
 परिहारिकाः पचापि प्रायो नित्यभक्ता नोपवासं कुर्वन्ति, भक्तं च
 पञ्चानामप्याचामलमेव. नान्यत्, ततः परिहारिकाः षण्मासान्यावद्यथोक्तं
 तप कृत्वा अनुपरिहारिकां प्रतिपद्यन्ते, अनुपरिहारिकास्तु परिहारिकां, तैरपि
 षण्मासान्यावद्यदा तपः कृतं भवति तदा कृततपसामष्टानां मध्यादेकः
 कल्पस्थितो व्यवस्थाप्यते, अग्रेतनश्चासौ षड्मासान्यावद्यथोक्तं तपः

करोति, शेषास्तु सप्तानुचरतामाश्रयन्ति, एवं चाष्टादशभिर्मासैरयं कल्पः समाप्यते तत्समाप्तौ च भूयस्तमेव कल्पं जिनकल्पं प्रति पद्येरन् गच्छं वा प्रत्यागच्छेयुरिति त्रयीगतिः, अपरं चैतच्चारित्रं छेदोपस्थापनचरणवतामेव भवति, नान्येषामित्यलमतिप्रसंगेन, तदेवमिह यो यस्तपः कृत्वा अनुपरिहारिकतां कल्पस्थिततां वाऽङ्गी करोति तत्सम्बन्धी परिहारविशुद्धिक निर्विष्टकायिकमुच्यते, ये तु तपः कुर्वन्ति तत्सम्बन्धि निर्विशयमानकमिति स्थितम् । संपरैति-पर्यटति ससारमनेनेति सम्पराय क्रोधादिकर्षायः, लोभाशमात्रावशेषतया सूक्ष्म सम्परायो यत्र तत्सूक्ष्मसम्परायम् इदमपि संक्षिप्त्यमानं विशुध्यमानकभेदात् द्विधैव, तत्र श्रेणीमारोहतोविशुध्यमानकमुच्यते, ततः प्रच्ययमानस्य संक्षिप्त्यमानकमिति, 'अहकत्वायं' ति अथ शब्दोऽत्रयाथातथ्ये आडभिविधौ आसमन्ताद्याथातथ्येन ख्यातमथाख्यातं कषायोदयाभावतो निरतिचारत्वात् पारमाथिकरूपेण ख्यातमथाख्यातमित्यर्थः, एतदपि प्रतिपात्यप्रतिपाति भेदात् द्वेधा, तत्रोपशान्तमोहस्य प्रतिपाति क्षीणमोहस्यत्वप्रतिपाति, अथवा केवलिनश्छद्मस्थस्यचोपशान्तमोहक्षीणमोहस्य तद् भवत्यत स्वामी भेदात् द्वैविध्यमिति । तदेतच्चारित्रगुणप्रमाणम्, तदेतज्जीवगुणप्रमाणम्, तदेतद्गुणप्रमाणमिति ॥१४४॥ तदेवजीवाजीवभेदभिन्नं गुणप्रमाणं प्रतिपाद्य क्रमप्राप्तं नयप्रमाणं प्रतिपादयन्नाह

मूलः—से किं तं नयप्रमाणम् ?, २ तिविहे पणत्ते,

तंजहा—पत्थगदिट्ठ तेणं वसहिदिट्ठ तेणं पणसदिट्ठ तेणं । से किं तं पत्थगदिट्ठ तेणं ?, २ से जहानामए केई

पुरिसे परसुं गहायअडवीसमहुत्तो गच्छेज्जा, तं पासित्ता केई वएज्जा—अहिभवं गच्छसि ?, अविमुद्धोनेगमो भणइ-पत्थगस्स गच्छामि, तंच केई छिदमाणं पासित्ता वएज्जा-किभवं छिदसि ?, विमुद्धोनेगमो भणइ—पत्थयं छिदामि, तंच केई तच्छमाणं पासित्ता वएज्जा—किंभवं तच्छसि ?, विमुद्धतराओ गोगमोभणइ पत्थयं तच्छामि, तंच केई उक्कीरमाणं पासित्ता वएज्जा—कि भवं उक्कीरमि ?, विमुद्धतराओ गोगमो भणइ पत्थयं उक्कीरामि, तंच केई (वि) लिहमाणं पासित्ता वएज्जा—किं भवं (वि) लिहसि ?, विमुद्धतराओगोगमो भणइ पत्थयं (वि) लिहामि । एवं विमुद्धतरस्स गोगमस्स नामाउडिओ पत्थओ, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स चियमियमेज्ज समारूढो पत्थओ, उज्जुसुयस्स-पत्थओऽविपत्थओमेज्जंपि पत्थओ तिण्हं सदनयाण पत्थयस्म अत्थादिगारजाणओ जस्स वा वसेण पत्थओ निप्फज्जइ, से तं पत्थयदिट्ठ तेणं ॥

टीका :—अनन्तधर्मणो वस्तुन एकांशेन नयनं नयः स एव प्रमाणं नयप्रमाणं, त्रिविधं प्रज्ञप्तमिति, यद्यपि नैगम संग्रहादि भेदतो बह्वो नयास्तथापि प्रस्थकादि दृष्टान्तत्रयेण सर्वेषामिह निरूपयितुं मिष्टत्वात्त्रैविध्यमुच्यते, तथाचाह—तद्यथा—प्रस्थकदृष्टान्तेनेत्यादि,

प्रस्थकादिदृष्टान्तत्रयेण हेतुभूतेन त्रिविधं नयप्रमाणं भवतीत्यर्थः, तत्र प्रस्थक
दृष्टान्तं दर्शयति,—तद्यथानामकः कश्चित्पुरुषः परशुं—कुठारं गृहीत्वा
अटवीमुखो गच्छेदित्यादि, इदमुक्तं भवति—प्रस्थको—मागधदेशप्रसिद्धो
धान्यमानविशेषस्तद्वेतुभूतकाष्ठकर्तनाय कुठारव्यग्रहस्तं तच्चादि पुरुषमटवी-
गच्छन्तं दृष्ट्वा कश्चिदन्यो वदेत्—क भवान् गच्छति ?, तत्राविशुद्ध
नैगमो भणति—अविशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन्नसौ प्रत्युत्तरयतीत्यर्थः,
किमित्याह प्रस्थकस्य गच्छामि, इदमुक्तं भवति—नैके गमा - वस्तुपरिच्छेदा
यस्य अपि तु बहव स निरुक्तवशात् ककारलोपतो नैगम उच्यते, अतो
यद्यप्यत्र प्रस्थककारणभूतकाष्ठनिमित्तमेवगमनं, नतु प्रस्थकनिमित्तं,
तथाऽप्यनेकप्रकारवस्त्वभ्युपगम परत्वात् कारणे कार्योपचारात् तथाव्यवहार
दर्शनादेवमप्यभिधत्तेऽसौ—प्रस्थकस्य गच्छामि, तंच कश्चित् छिन्दन्तं,
वृक्षमिति गम्यते, पश्येद्, दृष्ट्वा च वदेत्—किं भवान् छिनत्ति ?, तत
प्राक्तनात् किंचिद्विशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन्नसौ—भणति—प्रस्थकं
छिनत्ति, अत्रापि कारणे कार्योपचारात्तथाव्यवहृति दर्शनादेव काष्ठेऽपि
छिद्यमाने प्रस्थकं छिनद्मीत्युत्तर, केवलं काष्ठस्यप्रस्थकं प्रति कारणता-
भावस्यात्र किंचिदासन्नत्वाद्विशुद्धत्वं, प्राक् पुनरतिव्यवहितत्वात् मलीम-
सत्वम्, एवं पूर्वपूर्वापेक्षया यथोत्तरस्य विशुद्धता भावनीया, नवरं
तदग्रावन्तं तनूकुर्वन्तं उत्किरतं वेधनकेन मध्याद् विकिरन्त विलिखन्तं—
लेखन्या मृष्ट कुर्वाणं, एवमनेनप्रकारेण तावन्नेय यावद्विशुद्धतरनैगमस्य
‘नामाउडिर्उत्त आकुटितनामा प्रस्थकोऽयमित्येवनामाङ्कितो निष्पन्नः
प्रस्थक इति, । एवमेव व्यवहारस्यापीति, लोकव्यवहारप्राधान्येनायं व्यव-
हारनय , लोके च पूर्वोक्तावस्थासु सर्वत्र प्रस्थकव्यवहारो दृश्यतेऽतो

व्यवहारनयोऽप्येवमेवप्रतिपद्यते इति भावः । 'संगहस्से' त्यादि,
 सामान्यरूपतया सर्वं वस्तु संगृह्णाति—क्रोडीकरोतीति संग्रहसूतस्य मतेन
 चित्तादिविशेषणैर्विशिष्ट एव प्रस्थो भवति, नान्यः, तत्र चितो—धान्येन-
 व्याप्तः, सच देशतोऽपि भवत्यत आह 'मित' पूरितः, अनेनैव प्रकारे-
 ण मेयं समारूढं यत्र स आहितादेराकृतिगणत्वान्मेयसमारूढः, अयमत्र
 भावार्थः—प्राक्तननयद्वयस्याविशुद्धत्वात् प्रस्थककारणमपि प्रस्थक उक्तः
 अनिष्पन्न प्रस्थकोऽपि स्वकार्याकरणकालेऽपि प्रस्थक इष्ट, अस्य तु
 ततोविशुद्धत्वाद्धान्यमानलक्षण स्वार्थं कुर्वन्नेव प्रस्थक, तस्य तदर्थत्वात्,
 तदभावे च प्रस्थकव्यपदेशेऽतिप्रसङ्गादिति यथोक्त एव प्रस्थक, सोऽपि
 प्रस्थक सामान्याव्यतिरेकात् व्यतिरेके चाप्रस्थकत्व प्रसङ्गात् सर्व एक
 एव प्रस्थक इति प्रस्तुतनयो मन्यते, सामान्यवादित्वादिति, । 'उज्जुसुयस्से'
 त्यादि ऋजुसूत्रः—पूर्वोक्तशब्दार्थः तस्य निष्पन्नस्वरूपोऽर्थक्रियाहेतुः प्रस्थको-
 ऽपि प्रस्थक, तत्परिच्छिन्नं धान्यादिकमपि वस्तु प्रस्थक, उभयत्र प्रस्थ-
 कोऽयमिति व्यवहारदर्शनात्, तथाप्रतीते, अपरं चासौ पूर्वस्माद्विशुद्धत्वा-
 द्धर्तमाने एव मानमेये प्रस्थकत्वेन प्रतिपद्यते, नातीतानागतकाले,
 तयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनास्तत्वादिति । 'तिण्हंसदनयाण' मित्यादि,
 शब्दप्रधाना नयाः शब्दनया — शब्दसमभिरुद्धैवंभूताः,
 शब्देऽन्यथा स्थितेऽर्थमन्यथानेच्छन्त्यमी, किन्तु ?, यथैव शब्दो
 व्यवस्थितस्तथैव शब्देनार्थं गमयन्तीत्यतः शब्दनया उच्यन्ते,
 द्यास्तु यथाकथञ्चिच्छब्दा प्रवर्तन्तामर्था एव प्रधानमित्यभ्युपगमपरत्वा-
 र्थनया प्रकीर्त्यन्ते, अत — एपां त्रयाणां शब्दनयानां, 'प्रस्थकार्थाधि-
 कारजः' प्रस्थकस्वरूपपरिज्ञानोपयुक्त प्रस्थक, भावप्रधाना ह्येते नयाइत्यतो

भावप्रस्थकमेवेच्छन्ति, भावश्च प्रस्थकोपयोगोऽत स प्रस्थकः, तदुपयोग-
वानपि च ततोऽव्यतिरेकात् प्रस्थक, योहि यत्रोपयुक्त सोऽमीषा मते स
एवभवति, उपयोगलक्षणो जीव उपयोगश्चेत् प्रस्थकादिविषयतया परीणत
किमन्यज्जीवस्य रूपान्तरमस्ति ?, यत्र व्यपदेशान्तरं स्यादिति भाव,
'जस्सवावसेणे' त्यादि, यस्य वा प्रस्थककर्तृगतस्योपयोगस्य वशेन प्रस्थको
निष्पद्यते तत्रोपयोगे वर्तमान कर्ता प्रस्थको, नहि प्रस्थकेऽनुपयुक्त
प्रस्थकं निर्वर्तयितुं कर्ता समर्थ, ततस्तदुपयोगानन्यत्वात् स एव प्रस्थक,
इमां च तेऽत्र युक्तिमभिदधति—सर्व्वस्तु स्वात्मन्येव वर्तते, नत्वात्मव्यति
रिक्ते आधारे, वक्ष्यमाण युक्त्या एतन्मतेनान्यस्यान्यत्र वृत्त्ययोगात्, प्रस्थक
श्च निश्चयात्मकं मानमुच्यते, निश्चयश्च ज्ञान, तत्कथं जडात्मनि काष्ठ-
भाजनेवृत्तिमनुभविष्यति ?, चेतनाचेतनयो सामानाधिकरण्याभावात्,
तस्मात् प्रस्थकोपयुक्त एव प्रस्थक । 'से त' मित्यादि निगमनम् ॥

मूल.—से किं तं वसहिदिट्ठ तेणं ?, २ से जहानामए

केई पुरिसे कंचि पुरिसं वएज्जा—कहि भवं वससि ?, तं अवि-
सुद्धो गोगमो भणइ—लोगे वसामि, लोगे तिविहे पएणत्ते, तंजहा-
उड्ढलोए अहोलोए तिरिअलोए, तेसु सव्वेसु भवं वससि ?,
विसुद्धो गोगमो भणइ—तिरिअलोए वसामि, तिरीअलोए
जंवुदीवाइआ सयंभूरमणपज्जवसाणा असंखिज्जा दीवसमुद्दा,
पएणत्ता, तेसु सव्वेसु भवं वससि ?, विसुद्धतराओगोगमो भणइ-
जंवुदीवे वसामि, जंवुदीवे दस खेत्ता, पएणत्ता, तंजहा—भरहे-

एरवए हेमवए एरणवए हरिवस्से रम्मगवस्से देवकुरू उत्तरकुरू
 पुव्वविदेहे अवरविदेहे, तेसु सव्वेसु भवं वससि ?, विसुद्धतराओ
 गोगमो भणइ-भरहे वासे वसामि, भरहे वासे दुविहे पणत्ते तंजहा-
 दाहिणड्ढभरहे उत्तरड्ढभरहे अ, तेसु सव्वेसु (दोसु) भवं वससि?
 विसुद्धतराओ गोगमो भणइ-दाहिणड्ढभरहे वसामि, दाहिणड्ढ-
 भरहे अणोगाईं गामागरणगरखेडेकब्बडमडंवदोणमुहपट्टणासम-
 संवाहसरिणवेसाईं, तेसु सव्वेसु भवं वससि ?, विसुद्धतराओ
 गोगमो भणइ-पाडलिपुत्ते वसामि, पाडलिपुत्ते अणोगाईं गिहाईं
 तेसु सव्वेसु भवं वससि ?, विसु० गोग० भणइ-देवदत्तस्स घरे
 वसामि, देवदत्तस्सघरे अणोगा कोट्टगा, तेसु सव्वेसु भवं वससि ?,
 विसु० गोग० भणइ-गव्वभ घरे वसामि, एवं विसुद्धस्स गोगमस्स
 वसमाणो, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स संथारसमारूढो वसइ,
 उज्जुसुअस्स जेसु आगासपएसेसु ओगाढो तेसु वसइ,
 तिएहंसदनयाणं आयभावे वसइ । से तं वसहिदिट्ठंतेणं ।

टीकाः—वसतिः निवासस्तेन दृष्टान्तेन नयविचार उच्यते,
 तद्यथा नामक कश्चित्पुरुषः पाटलिपुत्रादौ वसन्तं कञ्चित्पुरुषं वदेत्
 क भवान् वसति ? तत्राविशुद्धनैगमो भणति-अविशुद्धनैगमनयमतानुसा-
 री सन्नसौ प्रत्युत्तरं प्रयच्छति—लोके वसामि, तन्निवासक्षेत्रस्यापि चतु-
 र्दशरज्ज्वात्मकलोकादनर्थान्तरत्वाद् इत्थमपि च व्यवहारदर्शनात्, विशु-

द्वनैगमस्त्वतिव्याप्तिपरत्वादिदमसङ्गतं मन्यते, ततस्तिर्यङ्लोके वसामी-
ति संचिप्योत्तरं ददाति, विशुद्धतरस्त्वदमप्यतिव्याप्ति निष्ठं मन्यते,
ततो जम्बूद्वीपेवसामीति संचिप्यतरमाह, एवभारतवर्षदक्षिणार्द्धभरतपाटलि-
पुत्रदेवदत्तगृहगर्भगृहेष्वपि भावनीयम्, एवं 'विसुद्धस्सणोगमस्स वस-
माणो वसइ' एवमुत्तरोत्तरभेदापेक्षया विशुद्धतरनैगमस्य वसन्नेव वसति,
नान्यथा, इदमुक्तं भवति-यत्र गृहादौ सर्वदा निवासित्वेनासौ विवक्षि-
त. तत्र तिष्ठन्नेव एष तत्र वसतीति व्यपदिश्यते, यदि पुन. कारण-
वशतोऽन्यत्र रथ्यादौ वर्तते तदा तत्र विवक्षिते गृहादौ वसतीति न प्रो-
च्यते, अतिप्रसङ्गादिति भावः, 'एवमेवे' त्यादि, लोकव्यवहारनिष्ठो
हि व्यवहारनयो, लोके च नैगमोक्तप्रकार सर्वेऽपि दृष्यन्ते इति भावः,
अथ चरमनैगमोक्तप्रकारो लोके नैष्यते, कारणतो ग्रामादौ वर्तमानेऽपि
देवदत्ते पाटलिपुत्रे एष वसतीति व्यपदेशदर्शनादिति चेत्, नैतदेवं,
प्रोषिते देवदत्ते स इह वसति नवेति केनचित्पृष्ठे प्रोषितोऽसौ नेह
वसतीत्यस्यापि लोकव्यवहारस्य दर्शनादिति । 'संगहस्से' त्यादि, प्राक्त-
नात् विशुद्धत्वात् सग्रहनयस्य गृहादौ तिष्ठन्नपि संस्तारकारूढ एव श-
यनक्रियावान् वसतीत्युच्यते, इदमुक्तं भवति-संस्तारकेऽवस्थानादन्यत्रनि-
वासार्थ एव न घटते, चलनादिक्रियावत्त्वात्, मार्गादिप्रवृत्तवत् संस्तारके
च वसतो गृहादौ वसतीति व्यपदेशायोग एव, अतिप्रसङ्गात्, तस्मात्
कासौ वसतीति निवासजिज्ञासायां संस्तारके-शय्यामात्रस्वरूपे वसतीत्ये
तदेवास्य मतेनोच्यते, नान्यदिति भावः, स च नानादेशादिगतोऽप्येक
एव संग्रहस्य सामान्यवादित्वादिति । ऋजुसूत्रस्य तु पूर्वस्माद्विशुद्धत्वाद्
येष्वाकाशप्रदेशेष्ववगाढस्तेष्वेव वसतीत्युच्यते न संस्तारके, सर्वस्यापि

वस्तुवृत्त्या नभस्येवावगाहात्, येषु प्रदेशेषु संस्तारको वर्तते संस्तारके
 णवाक्रान्ता वर्तन्ते, ततो येष्वेव प्रदेशेषु स्वयमवगाढस्तेष्वेव वसतीत्यु-
 च्यते, स च वर्तमानकाल एवास्ति, अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनैतन्मतेऽ-
 सत्त्वादिति ।। त्रयाणां शब्दनयानामात्मभावे-स्वस्वरूपे सर्वोऽपि वसति
 अन्यस्यान्यत्रवृत्त्ययोगात्, तथाहि अन्योऽन्यत्र वर्तमानः किं सर्वात्मना
 वर्तते देशात्मना वा ? यद्याद्यः पक्षस्तर्हि तस्याधारव्यतिरेकिणास्वकीयरू-
 पेणाप्रतिभासनप्रसङ्गो, यथाहि संस्तारकाद्याधारस्य स्वरूपं सर्वात्मना
 तत्र वृत्त न तद् व्यतिरेकेणोपलभ्यते एवं देवदत्तादिरपि सर्वात्मना
 तत्राधीयमानस्तद् व्यतिरेकेण नोपलभ्यते, अथ द्वितीयो विकल्पः स्वी-
 क्रियते, तर्हि तत्रापि देशे अनेन वर्त्तितव्यं, तत पुनरपि विकल्पद्वयं-किं
 सर्वात्मनावर्त्तते देशात्मनावेति ? सर्वात्मपक्षेदेशिनो देशरूपताऽऽपत्तिः,
 देशात्मपक्षे तु पुनस्तत्रापिदेशे देशिना वर्त्तितव्यं, ततः पुनरपि तदेव वि-
 कल्पद्वयं, तदेवदूषणमित्यनवस्था, तस्मात्सर्वोऽपि स्वस्वभाव एव निव-
 सति, तत्परित्यागेनान्यत्र निवासे तस्य निःस्वभावता प्रसंगादित्यलं बहुभा-
 पितया । 'से त' मित्यदि निगमनम्

मूलः—से किं तं पएसदिद्वंतेणं ?, २ गोगमो भणइ-

छएहं पएसो, तंजहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो आगासपएसो
 जीवपएसो खंधपएसो देसपएसो, एवं वयंतं गोगमं संगहो
 भणइ-जं भणसि-छएहंपएसो तं न भवइ, कम्हा ?, जम्हा जो
 देसपएसो सो तस्सेव दव्वस्स, जहा को दिद्वंतो ?, दासेण
 मे खरो कीओ दासोऽवि मे खरोऽवि मे, तं मा भणाहि-छएहं

पएसो, भणाहि पंचएहं पएसो, तंजहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो
 आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो, एव वयंतं संगहं ववहारो
 भणइ-ज भणसि-पंचएहं पएसो, तं न भवइ, कम्हा ?, जइ
 जहा पंचएहं गोट्टिआणं पुरिसाणं केइ दव्व जाए सामएणो भवइ
 तंजहा-हिरण्णे वा सुव्वएणो वा धणे वा धएणो वा तं न ते जुत्तं
 वत्तं जहा पंचएहं पएसो, तं मा भणिहि-पंचएहं पएसो,
 भणाहि-पंचविहो पएसो, तंजहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो
 आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो, एवं वयंतं ववहारं उज्जु-
 सुओ भणइ-जं भणसि-पंचविहोपएसो, त न भवइ, कम्हा ?,
 जइ ते पंचविहो पएसो एवं ते एककेकको पएसो पंचविहो एवं
 ते पणवीसतिविहो पएसो भवइ-तं मा भणाहि-पंचविहो पएसो,
 भणाहि-भइयव्वो पएसो-सिअ धम्मपएसो सिअ अधम्मपएसो
 सिअ आगासपएसो सिअ जीवपएसो सिअ खंधपएसो, एवं
 वयंतं उज्जुसुयं सपइ सदनओ भणइ-जं भणसि भइयव्वो पएसो,
 तं न भणइ, कम्हा ?, जइ भइअव्वो पएसो, एवं ते धम्मपएसो
 ऽवि सिअ धम्मपएसो सिअ अधम्मपएसो सिअ आगासपएसो
 सिअ जीवपएसो सिअ खंधपएसो, अधम्मपएसोऽवि सिअ
 धम्मपएसो जाव खंधपएसो, जीवपएसोऽवि सिअ धम्मपएसो

जाव सिअ खंधपएसो, एवं ते अणवत्था भविस्सइ, तं मा भणाहि-
 भइयव्वो पएसो, भणाहि धम्मे पएसो से पएसो धम्मे, अहम्मे पएसो
 से पएसो अहम्मे, आगासे पएसो से पएसो आगासे, जीवे पएसो
 से पएसो नो जीवे, खंधे पएसो से पएसो नोखंधे, एवं वयंतं
 सद्दनयं समभिरूढोभणइ—जं भणसि-धम्मे पएसो से पएसो धम्मे,
 जाव जीवे पएसो से पएसो नोजीवे खंधे पएसो से पएसो नोखंधे,
 तं न भवइ, कम्हा ?, इत्थं खलु दो समासा भवंति, तंजहा—
 तप्पुरिसे अ कम्मधारए अ, तं ण णज्जइ कयरेणं समासेणं
 भणसि ?, कि तप्पुरिसेण किं कम्मधारएणं ?, जइ तप्पुरिसेणं
 भणसि तो मा एवं भणाहि, अह कम्मधारएणं भणसि तो विसेस
 ओ भणाहि, धम्मे अ से पएसो अ से पएसो धम्मे अहम्मे अ से
 पएसो अ से पएसो अहम्मे, आगासे अ से पएसो अ से पएसो आगासे
 जीवे अ से पएसो अ से पएसो नोजीवे, खंधे अ से पएसो अ से
 पएसो नोखंधे, एवं वयंतं समभिरूढ संपइ एवंभूओभणइ-जं
 भणसि तं त सव्वं कसिणं पडिपुएणं निरवसेस एगगहणगहियं
 देसेऽवि मे अवत्थू पएसोऽवि मे अवत्थू से तं पएसदिट्ठंतेणं ।
 से तं नयप्पमाणे (सू० १४५)

टीकाः—प्रकृष्टोद्देशः प्रदेशो-निर्विभागो भाग इत्यर्थः, स एव दृष्टान्त-
 स्तेन नय मतानं चिन्त्यन्ते--तत्र नैगमो भणति-षण्णा प्रदेशः. तद्यथा—
 'धम्मपण्णे' इत्यादि, धर्मशब्देन धर्मास्तिकायो गृह्यते, तस्य प्रदेशो धर्म-
 प्रदेशः, एवमधर्माकाशजीवास्तिकायेष्वपियोज्यं, स्कन्धः—पुद्गलद्रव्यनिचय-
 स्तस्य प्रदेशः स्कन्धप्रदेशः, देश —एषामेव पञ्चानां धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां
 प्रदेशाद्वयादिनिवृत्तोऽवयवस्तस्य प्रदेशो देशप्रदेशः, अयं च प्रदेशः
 सामान्या व्यभिचारात् षण्णां प्रदेश इत्युक्तं, विशेषविवक्षायां तु षट्
 प्रदेशाः । एवं वदन्तं नैगमं ततो निपुणतरं संप्रहो भणति—यद् भणसि
 षण्णां प्रदेश इति, तन्न भवति-तन्न युज्यते, कस्मात् ? यस्मात् यो देशः
 प्रदेश इति षष्ठं स्थाने भवता प्रतिपादितं, तदसङ्गतमेव, यतो धर्मास्ति-
 कायादिद्रव्यस्य सम्बन्धी यो देशस्तस्य यः प्रदेशः स वस्तुवृत्त्या तस्यैव
 द्रव्यस्य यत्सम्बन्धो देशो विवक्ष्यते, द्रव्याव्यतिरिक्तस्य देशस्य यः प्रदेशः
 स द्रव्यस्यैव भवति, यथा कोऽत्र दृष्टान्त इत्याह—'दासेणे' त्यादि' लोकेऽ-
 प्ययं व्यवहृतिर्दृश्यते, यथा कश्चिदाह—मदीय दासेन खरः क्रीतः, तत्र
 दासोऽपि मदीयः, खरोऽपि मदीयः, दासस्य मदीयत्वात् तत्क्रीतः खरोऽपि
 मदीय इत्यर्थः, एवमिहापि देशस्य द्रव्यसम्बन्धित्वात्तत्प्रदेशोऽपि
 द्रव्यसम्बन्धेवेति भावः, तस्मान्मा भण —षण्णां प्रदेशः, अपित्वेव भण-
 पञ्चानां प्रदेश इति, त्वदुक्तं—षष्ठप्रदेशस्यैवाघटनादित्यर्थः. तदेव दर्शयति-
 तद्यथा—धर्मप्रदेश इत्यादि, एतानि च पञ्च द्रव्याणि तत्प्रदेशाश्चैत्येवमप्य-
 विशुद्धसंग्रह एव मन्यते, अवान्तर द्रव्ये सामान्याद्यभ्युपगमात्, विशुद्धस्तु
 द्रव्यवाहुल्य प्रदेशकल्पनां च नेच्छत्येव, सर्वस्यैव वस्तुसामान्यं क्रोडी-
 कृतत्वेनैकत्वादित्यलं प्रसंगेन । प्रकृतमुच्यते—एवं वदन्तं संग्रहं ततोऽपि

निपुणो व्यवहारो भणति,-यद् भणसि पञ्चानां प्रदेश इति, तन्न भवति युज्येते, कस्मात् ? यदि यथा पञ्चानां गोष्ठिकानां किञ्चद् द्रव्यं सामान्यं-एकं भवति, तद्यथा-हिरण्यवेत्यादि, एवं यदि प्रदेशोऽपि स्यात्ततो युज्यते वक्तुं-पञ्चानां प्रदेश इति इदमुक्तं भवति-यथा केषाञ्चित् पञ्चानां पुरुषाणां साधारणं किञ्चद्विरण्यादि भवति, एवं पञ्चानामपि धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां यद्येक कश्चित्साधारणः प्रदेशः स्यात्तदेयं वाचो युक्ति घटते, नचैतदस्ति प्रतिद्रव्यं प्रदेश भेदात्, तस्मान्मा भण-पञ्चानां प्रदेशः, अपि तु भण-पञ्चविधः-पञ्चप्रकारः. प्रदेशः, द्रव्यलक्षणस्याश्रयस्य पञ्चविधत्वादिति भावः, तदेवाह-धर्मप्रदेश इत्यादि, एवं वदन्तं व्यवहारमृजुसूत्रो भणति-यद् भणसि पञ्चविधः प्रदेशः तन्न भवति, कस्मात् ? यस्माद्यदि ते पञ्चविधः प्रदेश एवमेकैको धर्मास्तिकायादिप्रदेशः पञ्चविधः प्राप्तः, शब्दादत्र वस्तु व्यवस्था, शब्दान्चैवमेव प्रतीतिर्भवति एवं च सति पञ्चविंशतिविधः प्रदेशः- प्राप्नोति, तस्मान्मा भण पञ्चविधः प्रदेशः, किन्त्वेवं भण-भाज्यः प्रदेशः, स्याद्धर्मस्येत्यादि, इदमुक्तं भवति-भाज्यो- विकल्पनीयो विभजनीयः. प्रदेशः, कियद्भिविभागैः ? स्याद्धर्मप्रदेश इत्यादि पञ्चभिः, ततश्च पञ्चभेद एव प्रदेशः सिध्यति, स च यथा स्वमात्मीया-त्मीय एवास्ति न परकीयः, तस्यार्थक्रियाऽसाधकत्वात् प्रस्तुतं नयमतेनाम-त्वाद्गतिः । एव भणन्तमृजुसूत्रं साम्प्रतं शब्दनयो भणति-यद् भणसि-भाज्यः प्रदेशः, तन्न भवति, कुतो ? यतो यदि भाज्यः प्रदेशः, एवं ते धर्मास्तिकायः प्रदेशोऽपि कदाचिद् धर्मास्तिकायादिप्रदेशः स्याद्, अधर्मास्तिकायप्रदेशोऽपि कदाचिद् धर्मास्तिकायादि प्रदेशः स्याद्, इत्थमपिभजनाया अनिवारित्वात्,

यथा एकोऽपि देवदत्तः कदाचिद्राज्ञोभृत्य कदाचिदमात्यादेरिति, एवमाका-
शास्तिकायादिप्रदेशोऽपिवाच्यं, तदेव नैयत्याभावान्नवाप्यनवस्था प्रसज्येतेति,
तन्मैव भण-भाज्य प्रदेशः, अपितु इत्थं भण-‘धम्मे पएसे’ [‘से पएसे
धम्मे’] इत्यादि, इदमुक्तं भवति धर्म प्रदेश इति-धर्मात्मकप्रदेश इत्यर्थः
अत्राह—नन्वयं प्रदेशः सकलधर्मास्तिकायादिव्यतिरिक्तः सन् धर्मात्मक
इत्युच्यते, आहोस्वित्तदेकदेशाव्येतिरिक्तः सन् यथा सकलजीवास्तिकायै-
कदेशैकजीवद्रव्याव्यतिरिक्तः सस्तत्प्रदेशो जीवात्मक इति व्यपदिश्यत इत्याह
‘से पएसे धम्मेऽ’ त्ति स प्रदेशो धर्म-सकलधर्मास्तिकायादिव्यतिरिक्त-इत्यर्थः,
जीवारितकाये हि परस्परं भिन्नान्येवानन्तानि जीवद्रव्याणि भवन्ति, अतो य
एकजीवद्रव्यस्य प्रदेशः स नि शेष जीवास्तिकायैकदेशवृत्तिरेव सन् जीवा-
त्मक इत्युच्यते, अत्र तु धर्मास्तिकाय एकमेव द्रव्यं तत् सकलधर्मास्तिकाया
व्यतिरिक्त एव सस्तत्प्रदेशो धर्मात्मक इत्युच्यत इति भावः, । अधर्माकाशास्ति-
काययोरप्येकैकद्रव्यत्वादेवमेव भावनीयम् । जीवास्तिकाय तु ‘जीवेपएसे से
पएसे नोजीवे, त्ति, जीव प्रदेश इति जीवास्तिकायात्मकः प्रदेशः इत्यर्थः ।
सच प्रदेशो नोजीवः, नोशब्दस्येह देशवचनत्वात् सकलजीवास्तिकायैकदेश
वृत्तिरित्यर्थः यो ह्येकजीवद्रव्यात्मक प्रदेशः स कथमनन्तजीवद्रव्यात्मके समस्त
जीवास्तिकाये वर्तेत इति भावः, एव स्कन्धात्मकः प्रदेशो नो स्कन्धः, स्कन्ध-
द्रव्याणामनन्तत्वादेकदेशवर्तिरित्यर्थः, । एव वदन्तं शब्दनयं नानार्थसम-
भिरोहणात् समभिरूढं स ग्राह-यद्भरणसि-धर्म प्रदेशः सप्रदेशो धर्म
इत्यादि, तन्न भवति-न युज्यते कस्मादित्याह-इह खलु द्वौ समासौ भवतः,
तद्व्या-तत्पुरुषः कर्मधार्यश्च, इदमुक्तं भवति,— धम्मे पएसे से पएसे धम्मे
इत्युक्ते समासद्वयारम्भकवाक्यद्वयमत्र सम्भाव्यते, तथाहि-यदि धर्म शब्दान्

सप्तमीयं तदा सप्तमीतत्पुरुषस्यारम्भकमिदं वाक्यं, यथा वने हस्तीत्यादि, अथ प्रथमा तदा कर्मधारयस्य, यथा नीलमुत्पलमित्यादि, ननु यदि वाक्यद्वयमत्र सम्भाव्यते तर्हि कथं द्वौ समासौ भवत इत्युक्तम् ? उच्यते, समासारम्भक-वाक्ययोः समासोपचारात्, अथवा अलुक्समासविवक्षया समासावप्येतौ भवतो, यथा कण्ठेकाल इत्यादीत्यदोषः, यदि नाम द्वौ समासावत्र भवतस्ततः किमित्याह तन्न ज्ञायते कतरेण समासेन भणसि ? किं तत्पुरुषेण कर्मधारयेण वा ? यदि तत्पुरुषेण भणसि, तन्मैवं भण, दोषसम्भवादिति शेषः स चायं दोषो-धर्मे प्रदेश इति भेदापत्तिः, यथा कुण्डेवदराणीति, न च प्रदेशेदेशिनौ भेदेनोपलभ्येते, अथ अभेदेऽपि सप्तमीदृश्यते यथा घटेरूपमित्यदि, यद्येवमुभयत्रदर्शनात् संशयलक्षणो दोष स्यात्, अथ कर्मधारयेण भणसि ! ततो विशेषेण भण, धम्मे अ से पएसे य से' त्ति, धर्मश्च स प्रदेशश्च स इति समानाधिकरणः कर्मधारयः, एवं च सप्तम्याशङ्काभावतो न तत्पुरुषसम्भव इति भावः । आह-नन्वयं प्रदेशः समस्तादपि धर्मास्तिकायादव्यतिरिक्तः सन् समानाधिकरणतयानिर्दिश्यते ? उत तदेकदेशवृत्तिः सन् यथा जीवास्तिकायैकदेशवृत्तिर्जीवप्रदेश-इत्याशङ्क्याह-‘से पएसे धम्मे’त्ति, स च प्रदेशः सकलधर्मास्तिकायादव्यतिरिक्तो न पुनस्तदेकदेशवृत्तिरित्यर्थः, शेषभावना पूर्ववत्, से ‘पएसे नोजीवे से पएसे नोखन्वे’ इत्यत्रापि पूर्ववदेवार्थकथनम् । एवं वदन्तं समभिरूढं साम्प्रतमेवंभूतो भणति-यद्यद्धर्मास्तिकायादिकं वस्तु भणसि तत्तत् सर्वं समस्तं कृत्स्नं देशप्रदेशकल्पनारहितं प्रतिपूर्णम्-आत्मस्वरूपेणाविकलं निरवेशोप-तदेवैकत्वान्निरवयवमेकग्रहणगृहीतम्-एकाभिधानाभिधेयं नानाभिधानाभिधेयं, तानि ह्येकस्मिन्नर्थेऽसौ नेच्छति, अभिधानभे-

दे वस्तुभेदाभ्युपगमोत्, तदेवंभूतं तद्धर्मास्तिकायादिकं वस्तु भण, नतु प्रदेशादिरूपतया, यतो देशप्रदेशौ ममावस्तुभूतौ, अखण्डस्यैव वस्तुन-
सत्त्वेनोपयोगात्, तथाहि-प्रदेशप्रदेशिनोर्भेदो वा स्यादभेदो वा ? यदि
प्रथमः पक्षस्तर्हि भेदेनोपलब्धिप्रसंगो, न च तथोपलब्धिरस्ति, अथा-
भेदस्तर्हि धर्मप्रदेशशब्दयो पर्यायतैव प्राप्ता, एकार्थविषयत्वात्, न च
पर्यायशब्दयोर्युगपदुच्चारणं युज्यते, एकेनैव तदर्थप्रतिपादने द्वितीयस्य
वैयर्थ्यात्, तस्मादेकाभिधानभिधेयं परिपूर्णमेकमेव वस्त्विति, तदेवमतेनिज-
निजार्थसत्यताप्रतिपादनपरा विप्रतिपद्यन्ते नया, एते च परस्पर निरपे-
क्षा दुर्नयाः, सौगतादिसमयवत्, परस्परसापेक्षास्तु सुनयाः, तैश्च परस्पर
सापेक्षैः समुदितैरेव सम्पूर्णं जिनमतं भवति, नैकैकावस्थायाम्, उक्तं
च स्तुतिकारेण—“उदधाविवसर्वसिन्धव, समुदीर्णास्त्वयि नाथ । दृष्ट्य
न च तासु, भवान् प्रदृश्यते, प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः ॥ १ ॥
एते च नया ज्ञानरूपास्ततो जीवगुणत्वेन यद्यपि गुणप्रमाणेऽन्तर्भवन्ति
तथापि प्रत्यक्षादि प्रमाणेभ्यो नयरूपतामात्रेण पृथक् प्रसिद्धत्वाद्बहुविचार
विषयत्वाज्जिनागमे प्रतिस्थानमुपयोगित्वाच्च जीवगुणप्रमाणात् पृथगुक्ता,
तदेत् प्रदेशदृष्टान्तेनेति निगमनम् । प्रस्थकादिदृष्टातत्रयेण च नयप्रमाणं
प्रतिपाद्योपसहरति—तदेतन्नयप्रमाणमिति । अनेन च दृष्टान्तत्रयेण दिग्मा-
त्रदर्शनमेव कृतं, यावता यत्किमपि जीवादि वस्त्वास्ति तत्र सर्वत्र नय-
विचारः प्रवर्तते, इत्यलं बहुजल्पितेनेति ॥ १४५ ॥

अनुयोगद्वारसूत्र—मलधारीयावृत्तिः, प्रमाणद्वारम् ।

अथ नयद्वारमभिधित्सुराह—

मूलः—से कि तं णए ? सत्त मूलणया पणत्ता, ॥
तंजहा— गोगमे संगहे ववहारे उज्जुसुए सद्दे समभिरूढे एवं
भूए, तत्थ—गोगेहि माणेहिं मिणइति गोगमस्स य निरुत्ती ।
सेसाणंपि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं ॥ १३६
संगहिअपिडिअत्थं संगहवयणंसमासओ विति । वच्चइ
विणिच्छिअत्थं ववहारो सव्व दव्वेसुं ॥ १३७ ॥ पच्चु—
प्पन्नग्गाही उज्जुसुओ णयविही मुणेअव्वो । इच्छइ विसे
सियतरं पच्चुप्पणं णओ सद्दो ॥ १३८ ॥ वत्थूओ संकमणं
होइ अवत्थू नए समभिरूढे । वंजण अत्थ तदुभयं एवंभूओ
विसेसेइ ॥ १३९ ॥

टीका :— अथ कोऽयं पूर्वोक्त शब्दार्थो नयः ? तत्रोत्तरभेदापे-
क्षया सप्तैव मूलभूता नयाः. मूल नयाः, तद् यथा नैगम इत्यादि तत्र
॥ व्याचिख्यासुराह—गोगेहिमित्यादि गाथा, व्याख्या—न एकं नैकं
भूतानीत्यर्थः नैकैर्मानैः-महासत्तासामान्यविशेषादिद्वानैर्मिमीते—
मिनोति वा वस्तूनि परिच्छिनत्तीति नैगमः इतीयं नैगमस्य निरुक्तिः-

व्युत्पत्तिः, अथवा निगमा—लोके वसामि निर्यग्लोके वसामीत्यादय
पूर्वोक्ता एव बहवः परिच्छेदास्तेषु भवो नैगमः, शेषाणामपि नयानां
संग्राहादीना लक्षणमिदं शृणुत वक्ष्येऽहमिति गाथार्थः ॥ यथा प्रतिज्ञात-
मेवाह “संगहिच्य” गाहा, व्यख्या-सम्यग् गृहीत-उपात्त संगृहीत पि-
ण्डित एकजातिमापन्नोऽर्थो विषयो यस्य समग्रवचनस्य तत्
संगृहीतपिण्डितार्थं संग्रहस्यवचनं समग्रवचनं ‘समासत,
सत्तेपतो ब्रुवतो तीर्थकरगणधाराः, अयहि सामान्येमेवेच्छति न वि-
शेषान, ततोऽस्य वचन संगृहीतसामान्याथमेव भवति, अत एव सङ्गृह्णाति-
सामान्यरूपतया सर्वे वस्तु क्रोडीकरोतीति संग्रहोऽयमुच्यते, युक्ति
श्चात्र लेशतः प्राग्दर्शितैव, “वच्चर्ई” त्यादि, निराधिक्ये चयनं चय-
पिण्डीभवनं अधिकश्चयो निश्चय-सामान्य विगतो निश्चयो विनिश्चयो-
सामान्याभाव तदर्थ-तन्निमित्तं व्रजति-प्रवर्तते, सामान्याभावायैव सर्वदा
यतते व्यवहारो नय इत्यर्थः, क ! ‘सर्वे द्रव्येषु’ द्रव्य विषये, लोके हि
घट स्तम्भामोरुहादयो विशेषा एव प्रायो जलाहरणादि क्रियासूपयुज्य-
माना दृश्यन्ते न पुनस्तदतिरिक्त सामान्यम्, अतो लोकव्यवहारानङ्गत्वात्
सामान्यमसौ नेच्छतीति भावः, अत एव लोकव्यवहार प्रधानोनयो
व्यवहारनयोऽसावुच्यते, युक्तिश्चात्रापिलेशतः प्रागुक्तैव, अथवा
विशेषेण निश्चयो विनिश्च-आगोपालाद्यंगना (द्य) बबोधो न कतिपय
विद्वत्सम्बद्धः तदर्थं व्रजति व्यवहारनयः सर्वे द्रव्येषु इदमुक्तं भवति
यद्यपि निश्चयेन घटादिवस्तूनि सर्वाण्यपि प्रत्येक पचवर्णानि द्वि-
गंधानि पचरसान्यष्टस्पर्शानि तथाऽपि गोपालाङ्गनादीना यत्रैव काचदे
कस्मिन् स्थले कालनीलवर्णादौ विनिश्चयो भवति तमेवासौ सत्त्वेन

प्रतिपद्यते न शेषान्, लोकव्यवहारपरत्वादेवेति गाथार्थः ॥ 'पच्चुत्पन्नं-
गाहा' साम्प्रतमुत्पन्नं प्रत्युत्पन्नमुच्यते वर्तमानकालभावीत्यर्थः, तद्
ग्रहीतुं शीलमस्येति प्रत्युत्पन्नग्राही ऋजुसूत्रो नयविधिमुंणितव्य,
तत्रातीतानागतयाभ्युपगमकुटिलतापरिहारेण ऋजु-अकुटिल
वर्तमान काल भावि वस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्र, अतीतनागतयो
विनाशानुत्पत्तिभ्यामसत्वात्, असदभ्युपगमश्च कुटिल
इति भावः, अथवा ऋजु-अवक्रं श्रुतमस्येति ऋजुश्रुतः
शेषज्ञानैर्मुख्यतया तथाविधपरोपकारासाधनात् श्रुतज्ञानमेवैक
मिच्छतीत्यर्थः, उक्तंच-सुयनागो अ निउतं केवलेतयाणांतरं । अप्पणो य
परेसि च, जम्हा तं परिभावगं ॥ छाया ॥ श्रुतज्ञाने च नियुक्तं
(नियोक्तुं योग्यं) केवलेतदनन्तरम् । आत्मनश्च परेषाञ्च यस्मात्तत्
परिभावकम् ॥ १॥" त्ति, अयञ्च नयो वर्तमानमपीच्छन् स्वकीयमेवेच्छति.
परकीयस्य स्वाभिमत कार्यसाधकत्वेन वस्तुतोऽसत्त्वादिति, अपरञ्च-भिन्न
लिंगैर्भिन्नवचनैश्च शब्दैरेकमपि वस्त्वभिधीयते इति प्रतिजानीते--
यथा तट तटी तटमित्यादि, तथा गुरुगुर्वः इत्यादि, तथा इंद्रा-
देर्नामस्थापनादिभेदान् प्रतिपद्यते, वक्ष्यमाणनयस्त्वतिविशुद्धत्वात्
लिंगवचनभेदात् वस्तुभेदं प्रतिपत्स्यते, नामस्थापनाद्रव्याणि च नाभ्युप-
गमिष्यतीति भावः, इत्युक्त ऋजुसूत्र. ॥ अथ शब्द उच्यते-तत्र "शप
आक्रोशे" शप्यते अभिधीयते वस्त्वनेनेति शब्दः, तमेव गुणीभूतार्थं
मुख्यतया यो मन्यते स नयोऽभ्युपचाराच्छब्दः, अयञ्च प्रत्युत्पन्नं
वर्तमानतदपि ऋजुसूत्राभ्युपगमापेक्षया विशेषिततरमिच्छति, तथाहि तट-
स्तटी तटमित्यादि शब्दानां भिन्नान्येवाभिधेयानि, भिन्नलिंगवृत्तित्वात्,

स्त्रीपुरुषनपुंस्क शब्दवदित्यसौप्रतिपद्यते, तथा गुरुर्गुरुः
 इत्यत्राप्याभिधेयभेद एव, भिन्नवचनवृत्तित्वात्पुरुषः
 पुरुषा इत्यादिवदिति, नामस्थापनाद्रव्यरूपाश्च नेन्द्राः, तत्
 कार्य्याकरणात् खपुष्पवदिति प्राक्तनाद्विशुद्धत्वाद्विशेषिततरोऽस्याभ्यु-
 पगमः, समानलिङ्गवचनानां तु बहूनामपि शब्दानामेकमभिधेयमसौ मन्यते,
 यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादि इति गार्थार्थ ॥ “वत्थूओ” इत्यादि,
 वस्तुनः— इन्द्रादेः सङ्क्रमणमन्यत्र शक्रादाविति दृश्यं, भवति अवस्तु
 अभवतीत्यर्थः, केत्याह नये—समभिरूढे, समभिरूढनयमतेनेत्यर्थः, तत्र
 वाचकभेदेनापरापरान् वाच्यविशेषान् समभिरोहति समभिगच्छति प्रति-
 पद्यत इति समभिरूढः, अयमत्रभावर्थः—इन्द्रशक्रपुरन्दरादिशब्दान् अनन्तरं
 शब्दनयेन एकाभिधेयत्वेनेष्टानसौ विशुद्धतरत्वात्, प्रत्येकं भिन्नाभि-
 धेयान् प्रतिपद्यते, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् सुरमनुजादि शब्दवत्,
 तथाहि—इन्दतीति इन्द्र शक्नोतीति शक्रः पुरं दारयतीति पुरन्दर, इह
 परमैश्वर्यादीनि भिन्नान्येवात्र प्रवृत्तिनिमित्तानि, एवमप्येकार्थत्वे अति-
 प्रसङ्गो, घटपटादिशब्दानामप्येकार्थताऽऽपत्तेः, एवं च सति यदा इन्द्रशब्दः
 शक्रशब्देन सहैकार्थ उच्यते तदा वस्तुन परमैश्वर्य्यस्य शक्नलक्षणो
 वस्त्वन्तरे संक्रमण कृतं भवति, तयोरेकत्वमापादितं भवतीत्यर्थः, तच्चा-
 सम्भवित्वादवस्तु, नहि य एव परमैश्वर्य्यपर्याय स एव शक्नपर्यायो
 भवितुमर्हति, सर्वपयोयसाङ्कर्यापत्तिताऽतिप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण,
 उक्तः समभिरूढः । ‘वंजण अत्थे’ त्यादि, यत् क्रियाविशिष्टं शब्देनो-
 च्यते तामेवक्रिया कुर्वद् वस्त्वेवभूतमुच्यते, एवं यः शब्देनोच्यते
 चेष्टाक्रियादिकः—प्रकारस्तमेवभूत प्राप्तमिति कृत्वा, ततश्चैवंभूतवस्तुप्रति

पादको नयोऽप्युपचारादेवंभूत , अथवा एवं—यः शब्देनोच्यते चेष्टाक्रियादिकः प्रकारस्तद्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽभ्युपगमात्तमेवंभूत—प्राप्त एवंभूत इत्युपचारमन्तरेणापि व्याख्यायते, स एवं भूतो नयः किमित्याह व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं शब्दः अर्थस्तु तदभिधेयवस्तुरूप व्यञ्जनञ्चार्थश्च व्यञ्जनार्थौ तौ च तौ तदुभय चेति समासः व्यञ्जनार्थशब्दयोर्व्यस्तनिर्देशः प्राकृतत्वात्, तद्व्यञ्जनार्थतदुभयं विपयति-नैयत्येन स्थापयति, इदमत्र हृदयम्—शब्दमर्थेनार्थं च शब्देन विशेषयति, यथा “घट चेष्टायां” घटते योपिन्मस्तकादारूढश्चेष्टते इति घट इति, अत्र तदेवासौ घटो यदा योपिन्मस्तकादारूढतया जलाहरणचेष्टावान् नान्यदा, घटध्वनिरपि चेष्टां कुर्वत एव तस्य वाचको नान्यादेत्येव चेष्टावस्थातोऽन्यत्र घटस्य घटत्वं घट शब्देन निवर्त्यते, घटध्वनेरपि तदवस्थातोऽन्यत्र घटेन म्रवाचकत्वं निवर्त्यते इति भावः इति गाथार्थः ॥ उक्ता मूलं नया एपाञ्चोत्तरोत्तरभेदप्रभेदा आवश्यकानिभ्योऽवसेयाः एते च सावधारणा मन्तो दुर्नया , अवधारणविरहितास्तु मुनया , सर्वैश्च सुनयैर्मिलिते स्याद्वाद इत्यलं बहुभाषितया ॥ अत्राह कश्चित्—ननुक्ता एते नया , केवलं प्रस्तुते किमेतैः प्रयोजनमिति नावगच्छाम , उच्यते, उपक्रमेणोपक्रान्तस्य निक्षेपेण च यथासम्भव निक्षिप्तस्यानुगमेनानुगतस्य च प्रक्रान्तस्मादधिक्याध्ययनस्य विचारणाऽमीषां प्रयोजनम् । पुनरप्याह नन्वेषा नयैर्विचारणं किं प्रतिसूत्रमभिप्रता सर्वोध्ययनस्य वा ? यथायं पक्षः न युक्तः , प्रतिसूत्रं नयविचारस्य “ न नया समोयरति इह ” मित्यनेन निषिद्धत्वात्, अथोपरः पक्षः सोऽपि न युक्तः , समस्ताध्ययनं विपयस्य नयविचारस्य प्रागुपोद्घातनिर्युक्तौ

“ नए समोयारणागुमए ” इत्यत्रोपन्यस्तत्वात्, न च सूत्रव्यतिरिक्त मध्ययनमस्ति यन्नयैर्विचार्यते, अत्रोच्यते, यस्तावतप्रतिसूत्रं नय-विचारनिषेधं प्रेयेते तत्राविप्रतिपत्तिरेव, किं च—आसज्ज उ सोयार नए विसारओ वया ॥ छाया—आसाच्च तु श्रोतारं नयान् नय विशारदो ब्रूयात् इति, इत्यनेनापवादक सोऽनुज्ञात एव, यदप्युच्यते-समस्ता-ध्ययनविषयस्य नयविचारस्य प्रागुपोद्घाते ” त्यादि, तन् समयानभि-ज्ञस्यैव वचनं, यस्मादिदमेव चतुर्थानुयोगद्वारं नयवक्तव्यताया मूल-स्थानम्, अत्र सिद्धानामेव तेषां तत्रोपन्यासः; यदप्युक्तं “ नच सूत्र व्यतिरिक्तमध्ययनं मित्यादि, तदप्यसारंसमुदाय समुदायिनो कार्यादिभेदतः कथञ्चिद्भेदसिद्धे, तथाहि—प्रत्येकावस्थायामनु-पलब्धमप्युद्बहनं सामर्थ्यलक्षणं कार्यं शिविकावाहकपुरुषसमुदाये उपलभ्यते, एवञ्च प्रत्येकमुद्दितावस्थयो कार्यभेदः शिविकावाह-नादिषु सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणो विरुद्धधर्माध्यासश्च दृश्यते, यदि चायं मपि न भेदकस्तर्हि सर्वं विश्वमेकं स्यात् ततश्च सहोत्पत्त्यादि प्रसङ्गः, तस्मात् कार्यभेदाद् विरुद्धधर्माध्यासाच्च समुदाय समुदायिनोभेदः प्रतीपत्तव्यः, एवं सख्या सज्जादिभ्योऽपि तद्भेदो भावनोयः, तस्मात् कश्चित् क्वचित् सूत्रविषयसमस्ताध्ययनविषयस्य नयविचारो न दुष्यति, भवत्वेव तथाऽप्यध्ययनं नयैर्विचार्यमाणं किं सर्वैरेव विचार्यते ? आहोस्विद् कियद्विरेव ? यदि सर्वैरिति पक्षः स न युक्तः, तेषामसंख्येयत्वेन तैर्विचारस्य कर्तुमशक्यत्वात्, तथाहि—यावन्तो वचनमाणास्तावन्त एव नया, यथोक्तम्—जावइया वयणप्पहा तावइया चेव होंति नयवाया ॥ जावइया नयवाया तावइया चेव परम्मया ॥ १ ॥ छाया-

यावन्तो वचनपथास्तावन्तश्चैव भवन्ति नयवादाः । यावन्तो नय
वादा स्तावन्तश्चैव पर समयाः ॥ १ ॥ नच निजनिजामिप्राय
विरचितानां वचनमार्गाणां संख्या समस्ति, प्रतिप्राणि
प्रायोः भिन्नत्वादभिप्रायाणां, नापि कियद्भिरिति वक्तुं शक्यम्,
अनवस्था प्रसङ्गात्, संख्यातोतेषु हि तेषु यावदेभिर्विचारणा क्रियते
तावदेभिरपि किं नेत्यनवस्थाप्रेरणायां न नैयत्यावस्थापकं हेतुमुत्प
श्यामः, अथापि स्यादसंख्येयत्वेऽप्येषां सकलनयसंग्राहिभिनयैर्विचारो
विधीयते, ननु तेषामपि संग्राहिनयानामनेकविधत्वात् पुनरनवस्थैव,
तथाहि-पुर्वविद्भिः सकलनयसंग्राहीणि सप्तनयशतान्युक्तानि, यत्
प्रतिपादकं सप्तशतारं नयचक्राध्ययनमासीद्, उक्तञ्च, एकैको य
सयविहो सत्त नय सया हवंति एवमेवेत्यादि, छाया—एकैकश्च शतविधः
सप्तशतानि नया भवन्ति, एवमेव, सप्तानां च नयशतानां संग्राहकाः
पुनरपि विध्यादयो द्वादशनयाः यत् प्ररूपकमिदानीमपि द्वादशारं
नयचक्रमस्ति, एतत् संग्राहिणोऽपि सप्तनैगमादि नयाः, तत् संग्राहिणौ
पुनरपिद्रव्यपर्यायास्तिकौ नयौ ज्ञानक्रियानयौ वा निश्चय व्यवहारौ वा
शब्दार्थनयौवेत्यादि, इति संग्राहक नयानामप्यनेकविधत्वाद् सैवा-
नवस्था, अहो अति निपुणमुक्तं, किन्तु प्रक्रान्ताध्ययने सामायिकं
विचार्यते, तच्चमुक्तिफलं ततो यदेवास्य मुक्तिप्राप्तिनिवन्धनरूपं तदेव
विचारणीयं, तच्चज्ञानक्रियात्मकमेव, ततो ज्ञानक्रियानयाभ्यामे-
वास्य विचारो युक्ततरो नान्यै ॥ तत्र ज्ञाननयो ज्ञानमेव मुक्तिप्रापक
तथा प्रतिजानीते, ततस्तन्मताविष्करणार्थमाह—

मूलः—णायमि गिरिह्रद्वे आगिरिह्रद्वमि चैव

अथमि । जइअव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम
॥१४०॥ सव्वेसिपि नयाणं बहुविहवत्तव्वयं निसामित्ता । तं
सव्व नयविसुद्धं जं चरण गुणद्धिओ साहु ॥१४१॥ से तं
नए । अणुओगदारा सम्पत्ता (सू० १५२)

टीकाः—“ज्ञाते” सम्यग्-अवगते । गिरिहयव्वे” ग्रहीतव्ये
उपादेय इत्यर्थः “अग्रहीतव्ये” अनुपादेये, सच हेय उपेक्षणीयश्च
द्वयोरप्यग्रहणाविशेषात्, च शब्द उक्त समुच्चये, अथवा अग्रहीतव्य
शब्देन हेय एवैको गृह्यते उपेक्षणीयं त्वनुक्तमप्ययमेव चकार
ममुष्मिनोति, एवो गाथालकारमात्रे, “अथमिति “अर्थे” ऐहि-
कामुष्मिके, तत्र ऐहिको ग्रहीतव्य सक्- चन्दनाङ्गनादि अग्रहो-
तव्योऽहिविपकण्टकादिरूपेक्षणीयस्तृणादि, आमुष्मिको ग्रहीतव्य-
सम्यग्दर्शनचारित्रादि अग्रहीतव्यो मिथ्यात्वादिरूपेक्षणीयस्तुस्व-
र्गविभूत्यादि, एवंभूतेऽर्थे यतितव्यमेवेति, अत्रैव कारोऽवधारणे, तस्य
च व्यवहित प्रयोगः तद् यथा ज्ञात एवेति, तदयमर्थो- ग्राह्याग्राह्योपेक्ष-
णीयेऽर्थे ज्ञात एव तत् प्राप्तपरिहारोपेक्षार्थिना यतितव्यं, प्रवृत्त्यादि
लक्षण. प्रयत्न. कार्य्य इति, “इति” एवभूत सर्वव्यवहाराणां
ज्ञान निबन्धनत्वं प्रतिपादनपरो य उपदेशः स किमित्याह-“नय” इति
प्रस्तावाज् ज्ञाननयो “नामेति । शिष्यामंत्रणे इत्यक्षरघटना ॥ भावार्थ-
स्त्वयम्—इह ज्ञाननयोज्ञानप्राधान्यख्यापनार्थं प्रतिपादयति-नन्वैहिका
मुष्मिकफलार्थिना तावत्सम्यग्विज्ञात एवार्थे प्रवर्तितव्यम्, अन्यथा
प्रवृत्तौ फलविसंवाददर्शनाद् आगमेऽपि च प्रोक्तं-पढम नाणं तओदए”

त्यादि, जंञ्जनाणी कम्म खवेई, त्यादि, तथा अपरमप्युक्तम् । पावाञ्चो
विणियत्ती पवत्तणा तह य कुसल पक्खंमि । विणयस्स य पडिवत्ती
तिन्निवि नाणेसमप्पति ॥ १ ॥ छाया ॥ पापाद्विनिवृत्ति प्रवर्तना तथा
च कुशलपक्षे । विनयस्य च प्रत्तिपत्तिस्त्रीण्यपि ज्ञानात् समाप्यन्ते ॥१॥
तथान्यैरप्युक्तं-“विज्जामि फलदा पुंसा न क्रिया फलदा मता । मिथ्या
ज्ञानात्प्रवृत्तस्य फलासवाददर्शनात् ॥ १ ॥ इति, इतश्च ज्ञानस्यैव प्राधा-
न्य यतस्तोर्थकरगणधरैर्गीतार्थानां केवलानां विहारोऽपि निषिद्ध, तथा च
तद् वचनम् — ‘गीयत्थो य विहारो वोञ्चो गीयत्थमीसिञ्चो भणिञ्चो ।
इत्तो तडयविहारो नाणुन्नाञ्चो जिणवरहि ॥ छाया—गीतार्थश्च विहारो
द्वितीयो गीतार्थमिश्रितो भणित । एताभ्यां तृतीयो विहारो नानुज्ञातो
जिनवरै ॥१॥ न यस्मादन्वेनान्ध समाकृष्यमाण सम्यक् पन्थानं प्रति
पद्यत इतिभाव, एव तावत् क्षायोपशमिकं ज्ञानमधिकृत्योक्तं, क्षायिक
माप्यङ्गी कृत्य विशिष्टफलसाधकत्वं तस्यैव विज्ञेयं, यस्मादर्हतोऽपि भवा-
म्भोधितटस्थस्य दीक्षा प्रतिपन्नस्योत्कृष्टतपश्चरणवतोऽपि न तावदपवर्ग
प्राप्तिः संजायते यावदखिल जीवादि वस्तुस्तोमसाक्षतत्करणदत्तं केवलज्ञानं
नोत्पन्न, तन्माज्ज्ञानमेव पुरुषार्थमिद्वेनिवन्धन, प्रयोगश्चात्र यद् येन विना
न भवति तत्तन्निवन्धनमेव, यथा बीजाद्यविनाभावी तीव्रवन्धन एवाङ्कुरो,
ज्ञानाविनाभाविनी च सकलपुरुषार्थमिद्वेगिरिति, ततश्चायं नयश्चतुर्विधे
सामायिके - सम्यक्त्वसामायिकश्रुतसामायिके एवाभ्युपगच्छति, ज्ञाना-
न्मन्वेन प्रधानमुक्तिगणत्वान्, देशविरतिसर्वविरति सामायिके
तु नेच्छति, ज्ञान कार्यत्वेन गौणत्वात् तयोरिति गार्थार्थ ॥ विचारितं

ज्ञाननयमतेन सामान्यिकम्, अथ क्रियानयमतेन तद् विचार्यते-तत्रामौ
 क्रियैव सकलपुरुषार्थसिद्धेः प्रधानं कारणमिति मन्यमानो ज्ञाननय
 मतव्याख्यातामेवमेवगाथामाह—“नायम्मी” त्यादि, इय च क्रियानय
 मतेनेत्यव्याख्यायते—इह ज्ञाते ग्रहीतव्ये अग्रहीतव्ये चैवार्थे सर्वामपि
 पुरुषार्थसिद्धिमभिलषता यतितव्यमेवप्रवृत्त्यादिलक्षणा क्रियैव कर्तव्येति,
 एवमत्र व्याख्याने एवकारः स्वस्थान एव योज्यते, एवचमति ज्ञातेऽप्यर्थे
 क्रियैव साध्या, ततो ज्ञान क्रियोपकरणत्वाद्गौणमित्यत सत्त्वस्यापि
 पुरुषार्थस्य क्रियैव प्रधान कारणमित्येव य उपदेश स नय प्रस्तावात्
 क्रियानयः, शेषपूर्ववत् । अयमपि स्वपक्षसिद्धये युक्तीरुद्भावयति—
 ननु क्रियैव प्रधान पुरुषार्थसिद्धिकारण, यत आगमेऽपि तीर्थकरणधरै
 क्रिया विकलाना ज्ञान निष्फलमेव उक्तं, सुबहुपि सुयमहीयं कि काही
 चरण विमुक्कस्स । अन्धस्स जह पलित्ता दीवसयमहस्म कोडोवि ॥ १ ॥
 छाया—सुबहुपि श्रुतमधीतं किं करिष्यति चरण विप्रमुक्तस्य । अन्धस्य यथा
 प्रदीप्ता दीपशत् सहस्रकोट्यपि ॥ नाण सविमयनियय न नाण मित्तेण
 कज्ज निष्कत्ती, मग्गण्णू दिट्ठतो होइ मचिट्ठो अचिट्ठो य ॥ २ ॥
 छाया—ज्ञान स्वविषय नियत न ज्ञानमात्रेण कार्यनिष्पत्ति । माग्गो
 हप्पान्तोभवति सचेष्टोऽचेष्टश्च ॥ २ ॥ जाणतोऽविय तरिड कायजोगं न
 जुंजई जो । सो वुञ्जड मोण्ण एव नाणी चरणहीणो । ३ ॥
 छाया--ज्ञानत्रापि तरीतु कायिकयोग न युनक्ति यस्तु । स उच्यते स्रोतमा
 एव ज्ञानी चरणहीन ॥ ३ ॥ जहा खरो चट्ठण भारवाही ” इत्यादि,
 छाया--यथा खरश्चन्दन भारवाही” इत्यादि, तथा अन्यैरप्युक्तम्—“ क्रियैव
 फलदाप् सा न ज्ञान फलद मतम् । यत स्त्रीभक्ष्य भोगजो न ज्ञानात्सु
 प्यितोभवेद् ॥१॥ इति एव तावत् जायोपशमिकीं चरणक्रियामङ्गीकृत्य

प्राधान्यमुक्तम् । अथ ज्ञायिकीमप्याश्रित्य तस्या एव प्राधान्यमवसेयम् । यस्मादर्हतोऽपि भगवतः समुत्पन्न केवलज्ञानस्यापि न तावत् मुक्त्यावाप्तिः संपद्यते यावदखिलकर्मेन्धानानल ज्वाला कलापरूपायां शैलेश्यवस्थायां सर्वसंवररूपां चारित्र क्रियां न प्राप्नोति तस्मात् क्रियैव प्राधाना सर्व पुरुषार्थ सिद्धि कारणं, प्रयोगश्चात्र यद्यत्समनान्तरभावि तत्तत् कारणं यथा अन्त्यावस्था प्राप्त पृथिव्यादिसामग्र्यनन्तरभावी तत् कारणोऽङ्कुर क्रियानन्तरभाविनी च सकलपुरुषार्थसिद्धिरिति, ततश्चैष चतुर्विधेसामायिके देशविरति सर्व विरतिमामायिके ण्व मन्यते, क्रियारूपत्वेन प्रधानमुक्तिकारणत्वात् सम्यक्त्व श्रुतसामायिके तु तदुपकारित्वमात्रनो गौणत्वान्नेच्छति इति गाथार्थ ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि युक्तिदर्शनात् किमिह तत्त्वमिति न जानीम इति शिष्यजनसम्मोहमाशक्यज्ञानक्रियानयमतप्रदर्शनानन्तरं स्थित पक्षं दर्शयन्नाह—

“सर्व्वेमिपिगाहा, न केवलमनन्तरोक्त नयद्वयस्य किं तर्हि ? सर्व्वेपामपि” स्वतत्रसामान्यविशेषवादीनां नामस्थापनादिवादीनां वा नयानां “वक्तव्यतां” परस्परविरोधिनी प्रोक्ति “निशम्य” श्रुत्वा तदिह “सर्व्वनयविशुद्ध” सर्व्वनयसम्मत तत्त्वरूपतया ग्राह्यं, यत् किमत्याह— यच्चरण गुणश्रित माधु” चरण चारित्रक्रिया गुणोऽत्रज्ञानं तयोस्तिष्ठतीति चरणगुणस्य, ज्ञानक्रियाभ्यां द्वाभ्यामपि युक्त एव साधुः मुक्तिसाधको न पुनरेकेन केनचिदितिभावः, तथाहि-यत्तावज्ज्ञानवादिनाप्रोक्तं-यद्वयेन विना न भवति तत्तन्निबन्धमेवेत्यादि, तत्र तदविनाभावित्त्वलक्षणो हेतुरस्मिद् एव, ज्ञानमात्राविनाभाविन्याः पुरुषार्थसिद्धेः क्वाप्यदर्शनात् न हि

दाह पाकाद्यर्थिना दहन परिज्ञानमात्रादेव तत् सिद्धिर्भवति, किन्तु तदा-
नयनसंभुक्षणज्वालादिक्रियानुष्ठानादपि, न च तीर्थकरोऽपि केवलज्ञान
मात्रान्मुक्तिं साधयति, किन्तु यथाख्यात चारित्रक्रियातोऽपि, तस्मात्
सर्वत्र ज्ञानक्रियाविनाभाविन्येव पुरुषार्थसिद्धिः, ततस्तदाविनाभावित्वलक्ष-
णो हेतुर्यथा पुरुषार्थसिद्धेर्ज्ञाननिवन्धनत्व साधयति तथा क्रियानिवन्धन-
त्वमपि, तामप्यन्तरेण तदसिद्धेरित्यनेकान्तिकोऽप्यसाविति, एवं क्रिया वा-
दिनापि यद्यत्समनन्तरभावि तत्तत् कारणमित्यादि प्रयोगे यस्तदन-
न्तरभावित्वलक्षणो हेतुरुक्तः सोऽप्यसिद्धो नैकान्तिकश्च तथाहि-स्त्री भक्ष्य
भोगादिक्रिया कालेऽपि ज्ञानमस्ति तदन्तरेणतत्र प्रवृत्तेरेवायोगात्, एव
शैलेश्वरस्थाया सर्व सवर रूप क्रिया कालेऽपि केवलज्ञानमस्ति, तदन्तरेण
तस्या प्वाप्राप्तेः, तस्मात् केवल क्रियानन्तरभावित्वेन पुरुषार्थस्य काप्यसिद्धेर
सिद्धो हेतु, यथा च तदनन्तरभावित्वलक्षणो हेतुः क्रियाकारणत्वं
मुक्त्यादि पुरुषार्थस्य साधयति तथा ज्ञानकारणत्वमपि, तदप्यन्तरेण तस्य
कदाचिदप्यभावात्तदित्यनेकान्तिकताऽप्यस्येति, तस्मात् ज्ञान क्रियोभय-
नाध्यैव मुक्त्यादि सिद्धिः, उक्तञ्च-ह्य नाणं क्रियाहीण ह्या अन्नाणञ्चो
क्रिया । पासतो पंगुलोदद्वो धावमाणो य अधञ्चो ॥ १॥ छाया—हतं
ज्ञान क्रिया हान हता अज्ञानतः क्रियापश्यन् पंगुर्दग्धो धावश्चान्धः ॥
संयोग सिद्धौ अ फलं वयति नहु एग चक्केण रहो पयाइ । अंधो य
पंग य वणे समेञ्चा, ते सपडत्ता नयर पविट्ठा ॥ २ ॥ छाया—संयोग
सिद्ध्याफल फलं वदति नैवैक चक्रेण रथः प्रयाति, अन्धश्च पंगुश्च
यने समेत्य तौ सम्प्रयुक्तौ नगर प्रविष्टौ ॥ २ ॥ इत्यादि, अब्राह्म नन्वेवं
ज्ञान क्रिययोर्मुक्त्यवापिका शक्तिः प्रत्येकमसती समुदायेऽपि कथं स्यात् ।

नहि यद्येषु प्रत्येकं नास्ति तत्तेषु समुदितेष्वपि भवति, यथा प्रत्येक
 मसत् समुदितेष्वपि सिकताकरणेषु तैलं, प्रत्येकमसती च ज्ञानक्रिययोर्मु-
 क्त्यवापिका शक्तिः, उक्तञ्च — पत्तेयमभावात्त्रो । निव्वारणं समुदियासुवि न
 जुत्तं । नाण किरियासु वोत्तुं सिकता समुदाय तैल्लं व ॥१॥ छाया—
 प्रत्येकमभावान्निर्वाणं समुदितयोरपि न युक्तम् । ज्ञान क्रिययोर्वक्तुं
 सिकता समुदाय तैलमिव ॥ १ ॥ उच्यते, स्यादेतत्, यदि सवेथा
 प्रत्येकं तयोर्मुक्त्यनुपकारिताऽभिधीयेत यदा तु तयो प्रत्येकं
 देशोपकारिता समुदाये तु सपूर्णं हेतुता तदा न कश्चिद्दोषः, आह च
 वीमुं न सब्वहच्चिय सिकता तैल्लं व साह्णाभावो । देसोवगारिया जा सा
 समवायं मि सपुण्णा ॥ छाया — विष्वक् न सर्वथैव सिकता तैलवत् साध-
 नाभावः । देशोपकारिता या सा समवाये सम्पूर्णा ॥१॥ अतः स्थित-
 मिदं-ज्ञान क्रिये समुदिते एव मुक्ति कारणं न प्रत्येकमिति तत्त्वम् । तथा
 च पूज्या — नाणादीणं सब्व नाण नत्थो भण्णइ किं च किरियाए ? ।
 किरियाण चरण नत्थो तदुभयगाहो य सम्मत्त ॥१॥ ज्ञानाधीनं सर्वं ज्ञाननय
 भण्णति किं च क्रियया । क्रियया (अधीनं) चरण न यस्तदुभय ग्राहश्च
 सम्यक्त्वम् ॥ १ ॥ तस्माद् भाव साधु सर्वैरपि नयैरिष्यत एव, स च
 ज्ञान क्रिया युक्त एवेत्यता व्यवस्थितमिदं — तत्समर्थनप्रविशुद्धं यच्चरण
 गुण व्यवस्थित साधुरिति ॥ तदेव समर्थित नय द्वारं तत्समर्थं ने च
 समर्थितानि चत्वार्यष्ट्युपक्रमादीनि द्वाराणि, तत् समर्थने च चानुयोग
 द्वारशास्त्रं समाप्तम् ।

अथश्रुतनिश्चितम्

मूलः— से कि त सुअनिस्सिअं ? २ चउव्विहं
पणत्तं, तंजहा उग्गह १ ईहा २ अवाओ ३ धारणा ४ (सू०
२७)

टीका :—“से किं त” मित्यादि, अथ कि तच्छ्रुतनिश्चितं
मतिज्ञानम् ! गुरुराह—श्रुतनिश्चितं मतिज्ञानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा
अवग्रह ईहा अपायो धारणा च, तत्र अवग्रहणमवग्रह अनिर्देश्यसामान्य
मात्ररूपार्थग्रहणमित्यर्थः, यदाह चूर्णिकृत् “सामन्नस्सरुवादि विसेसण
रहियस्स अनिदेसस्स अवग्रहणमवग्रह” इति । तथा ईहनमीहा,
सद्भूतार्थं पर्यालोचनरूपा चेष्टा इत्यर्थः, किमुक्तं भवति—अवग्रहादुत्तर
कालमवायात्पूर्वं सद्भूतार्थं विशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थं विशेष
परित्यागाभिमुखः प्रायोऽत्र मधुरत्वादयः शंखादि शब्दधर्मा दृश्यन्ते न
स्वरककेश निष्ठुरतादयः शार्ङ्गादि शब्दधर्मा इत्येव रूपो मतिविशेष ईहा,-
आह च भाष्यकृत्- “भूयाभूय विसेग्गणच्चायाभिमुहमीहा” तथा
तस्यैवा व प्रहीतत्वेहितस्यार्थस्य निर्णयरूपोऽध्यवसायोऽवायः शाख एवायं
शार्ङ्ग एवा (व वा) यमित्यादि रूपोऽवधारणात्मक प्रत्ययोऽवायः इत्यर्थः
तस्यैवार्थस्य निर्णीतस्य धरण धारणा. साच त्रिधा—अविच्युतिर्वानना
स्मृतिश्च, तत्र तदुपयोगादविच्यवनमविच्युति साचान्तमुद्घूर्तप्रमाणा,

ततस्तयाऽऽहितो यः संस्कारः स वासना, सा च संख्येयमसंख्येयं वा कालं यावद् भवति, ततः कालान्तरे कुशचित्तादृशार्थदर्शनादि कारणात् संस्कारस्य प्रबोधे यज् ज्ञानमुदयते-तदेवेदं यत् मया प्राग् उपलब्धमित्यादि रूपं सा स्मृतिः, उक्तञ्च तदनन्तरं तदव्याविच्छवणं जो उ वासणा जोगो । कालान्तरेण जं पुण अनुसरण धारणा सा उ ॥ १ ॥ छाया—तदनन्तरं तदर्थं विच्यवन यस्तु वासना योगः । कालान्तरे यत् पुनरनुस्मरणं धारणा सा तु ॥ १ ॥ एताश्चाविच्युतिवासनास्मृतयो धारणालक्षण सामान्या-न्यर्थयोगाद् धारणा शब्द वाच्याः ॥

मूलः—से कि तं उगहे ? उगहे दुविहे पणत्ते, तंजहा-अत्थुगहे अ वंजणुगहे अ (सू० २८)

टीका :—“से किं त ” मित्यादि; अथ कोऽयमवग्रहः ? सूरिराह अवग्रहो द्विविधा प्रज्ञप्त तद्यथा—अर्थावग्रहश्च व्यञ्जन(वग्रहश्च, तत्र अर्थ्यते इत्यर्थः. अर्थस्यावग्रहणं अर्थावग्रहः—सकल रूपादिविशेष निरपेक्षा निर्देश्यसामान्यमात्र रूपाथ ग्रहणमंकसामायेकमित्यर्थः, तथा व्यञ्ज्यते अनेनार्थोऽप्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जन, तद्योपकरणोन्द्रियस्य श्रोत्रादेः शब्दादिपरिणत द्रव्याणां च परस्परं सम्बन्धः, सम्बन्धे हि सति सोऽर्थः शब्दादि रूप श्रोत्रादीन्द्रियेण व्यञ्जयितुं शक्यते, नान्यथा, तत सम्बन्धो व्यञ्जनं, तथाचाह भाष्यकत्—“वंजिज्झ जेणऽथो घटोव विण वंजण तं च । उवगरणिदि य सहाइ परिणयदव्व संवधो ॥ १ ॥ छाया—व्यञ्ज्यते येनार्थो घट इव दीपेन व्यञ्जनं तच्च । उपकरणोन्द्रिय शब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः ॥ १ ॥ व्यञ्जनेन—सम्बन्धेनावग्रहण—

सम्बन्धमानस्य शब्दादि रूपस्यार्थस्याव्यक्तरूप परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः,
 अथवा व्यज्यते इति व्यञ्जनानि, 'कृद्बहुल' मिति वचनात् 'कर्मण्यनट्'
 व्यञ्जनानां शब्दादिरूपतयापरिणताना द्रव्याणामुपकरणेन्द्रियसम्प्रा-
 प्तानामवग्रह - अव्यक्तरूप. परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, व्यज्यतेऽनेनार्थ
 प्रदीपेनेव घटः इति व्यञ्जनं-उपकरणेन्द्रियं तेन स्वसम्बद्धस्यार्थस्य—शब्दादे-
 रवग्रहणम्—अव्यक्तरूप. परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, इयमत्र भावना—उप-
 करणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धे प्रथम समयादारभ्यार्थावग्रहात्
 प्राक् या सुप्तमत्तमूर्च्छितादिपुरुषाणामिव शब्दादिद्रव्यसम्बन्धमात्र
 विषया काचिद्रव्यक्ता ज्ञानमात्रा सा व्यञ्जनावग्रहः, स चान्तमुद्भूतप्रमाण ।
 'अत्राह—ननु व्यञ्जनावग्रहवेलायां न किमपि सवेदन सवेद्यते, तत् कथमसौ
 ज्ञानरूपो गीयते ? उच्यते, अव्यक्तत्वात् संवेद्यते, ततो न कश्चिद्दोषः,
 तथाहि—यदि प्रथमसमयेऽपि शब्दादिपरिणतद्रव्यैरुपकरणेन्द्रियस्य
 सम्प्रक्तौ काचिदपि न ज्ञानमात्रा भवेत्. ततो द्वितीयेऽपि समये न भवेत्,
 विशेषाभावात्, एवं यावच्चरमसमयेऽपि, अथ च चरमसमये ज्ञानम-
 र्थावग्रहरूपं जायमानमुपलभ्यते, तत् प्रागपि कापि कियती ज्ञान मात्रा
 द्रष्टव्या, अथ मन्वेथा—माभूत् प्रथमसमयादिषु शब्दादिपरिणतद्रव्य
 सम्बन्धेऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रा, शब्दादिपरिणतद्रव्याणां तेषु
 समयेषु स्तोक्त्यात्, चरमसमये तु भविष्यति, शब्दादिरूपपरिणतद्रव्य
 समूहस्य तदानीं भूयसो भावात्, तदयुक्तं, यतो यदि प्रथमसमयादिषु
 शब्दादिद्रव्याणां स्तोक्त्यात् संप्रकृत्यव्यक्ताऽपि काचिदपि ज्ञानमात्रा
 न समुल्लसेत्, तर्हि प्रभूतसमुदायसम्पर्केऽपि न भवेत्, न खलु सिक्ता

कणेषु प्रत्येकमसति तैललेशे समुदायेऽपितैलं समुद्भवदुपलभ्यते, अस्ति च चरमसमये प्रभूतशब्दादिद्रव्यसम्पृक्तौ ज्ञानं तत प्राक्तने ष्वपि समयेषु स्तोकस्तोकतरैरपि शब्दादिपरिणतद्रव्यै सम्बन्धे का चिद्रव्यक्ता ज्ञानमात्राऽभ्युपगंतव्या, अन्यथा चरमसमयेऽपि ज्ञानानुपपत्तेः तथा चोक्तं—“जं सव्वहा न वीसुं सव्वेसुवि तं न रेणुतेलंव । पत्तो-यमणिछंतो कहमिच्छसि समुदाये नाणं ॥१॥ छाया— यत् सर्वथा न विष्वक् सर्वेष्वपि नत् न रेणुतैलवत् । प्रत्येकमनिच्छन् कथमिच्छसि समुदाये ज्ञानम् ॥ १ ॥ ततः स्थितमेतत्-व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानरूपः केवल तेषु ज्ञानमव्यक्तमेव बोद्धव्य । च शब्दौ स्वगतानेकभेदसूचकौ । ते च स्वागता अनेक भेदो अग्रं स्वयमेव सूत्रकृता वणेष्विप्यन्ते, आह—प्रथमं व्यञ्जनावग्रहो भवति ततोऽर्थावग्रहः, तत कस्मादिह प्रथममर्थावग्रह उपन्यस्तः ? उच्यते, स्पष्टतयोपलभ्य मानत्वात्, तथाहि—अर्थावग्रहः स्पष्टरूपतयासर्वैरपि जन्तुभि संवेद्यते, शीघ्रतरगमनादौ सकृत् सत्वरमुपलम्भे मया किञ्चिद् दृष्टं परं न परि भावितं सम्यगिति, व्यवहारदर्शनात्, अपि च-अर्थावग्रहः सर्वेन्द्रियमनो-भावी व्यञ्जनावग्रहस्तु नेति प्रथममर्थावग्रहः उक्त ॥ सम्प्रतितु व्यञ्जनावग्रहाद् ऊर्ध्वमर्थावग्रह इति क्रममाश्रित्य प्रथमं व्यञ्जनावग्रह स्वरूपं प्रतिपिपादयिषु शिष्य प्रश्नं कारयति—

मूल :—“से किं तं वंजणुग्गहे ? वंजणुग्गहे चउविहे पणत्ते, तंजहा सोइंदिय वंजणुग्गहे घाणदिय वंजणुग्गहे जिच्चिंदिय वंजणुग्गहे फासिदिय वंजणुग्गहे । से तं वंजणु-

गते (सु २६)

टीका :—‘से किं त’ मित्यादि, अथ कोऽयं व्यञ्जनावग्रहः ?

‘आचार्य आह- व्यन्ञ्जावग्रहश्चतुर्विधः प्रवृत्तः, तद्यथा- “श्रोत्रेन्द्रिय-
व्यञ्जनावग्रहः” इत्यादि आत्राह-सत्सु पञ्चस्विन्द्रियेषु पण्डे च मनसि
कस्मादयं चतुर्विधो व्यावर्त्यते ?, उच्यते, इह व्यञ्जनमुष्करणेन्द्रियस्थ
शब्दादिद्रव्याणाञ्च परस्पर सम्वन्ध उच्यते सम्वन्धश्चतुर्णामेव श्रोत्रेन्द्रि-
यादीनां, न नयनमनसो तयोरप्राप्यकारित्वात्, आह-कथमप्राप्यका-
रित्वं तयोरवसीयते ? उच्यते विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्, तथाहि-
यदि प्राप्तमर्थं चक्षुर्मनो वा गृह्णीयात् तर्हि यथा स्पर्शनेन्द्रिय स्पर्श-
चन्दनादिक अङ्गारादिक च प्राप्तमर्थं परिच्छिन्द्यत्तत्कृतानुग्रहोपघातभा-
गु भवति तथा चक्षुर्मनसौ अपि भवेता विशेषाभावात् न च भवत
तस्मादप्राप्यकारिणी ते, ननु दृश्यते एव चक्षुषोऽपि विषयकृतानुग्रहोप-
घातौ. तथाहि-घनपटलविनिर्मुक्तं नर्भास स्यतो निविहजरटिमोपेत-जर
प्रसरमभिगर्पयन्तमशुमालिनमनवरतमवलोकमानस्य भवति चक्षुसो वि-
घातः, शशाङ्ककदम्बक यदिवा तरङ्गमालोपशोभितं जलं तरुमण्डलञ्च
शाद्वलं निरतरं निरीक्षमाणस्य चक्षुग्रहः, तदेतदपरिभाविन्भाषितं, यथा
न ज्ञेयं सर्वथा विषयकृतानुग्रहोपघातौ न भवतः, किन्वेतावदेव व-
दामो—यदा विषयं विषयया चक्षुरवलम्बते तदा तत्कृतानुग्रहोपघातौ
तस्य न भवत इति तदप्राप्यकारि, जेयशालं तु प्राप्तेनावधानकनोपघातौ
भविष्यति ‘अनुप्राप्त्येव चानुग्रहः’ तत्राशुमालिनो रम्यः सर्वत्रापि प्र-
सरमुपगन्तवान् यदाऽशुमालिनः सन्मुखमीक्षते तदा ते चक्षुर्देवतापि प्रा-

प्नुवन्ति ततश्चक्षु सम्प्राप्तास्ते स्पर्शनेन्द्रियमिव चक्षुरुपपन्नन्ति,
शीताशुरश्मयश्च स्वभावत एव शीतलत्वादनुग्राहकाः,
ततस्ते चक्षुःसम्प्राप्ताः सन्तस्ते स्पर्शनेन्द्रियमिव चक्षुरनुगृह्णन्ति, तरंग
मालासंकुलजलावलोकने च जलकणसंपृक्तसमीरावयवसंस्पर्शतोऽनुग्रहो
भवति, शाड्वलतरुमण्डलावलोकनेऽपि शाड्वलतरुच्छाया सम्पक्वर्कशीतो
भूतसमीरणसंस्पर्शात्, शेषकालं तु जलवालोकेऽनुग्रहाभिमान
उपघाताभावादवसेयः, भवति चोपघाताभावेऽनुग्रहाभिमानो यथाऽति
सूक्ष्माक्षरनिरीक्षणद्विनिवृत्य यथासुखं नीलीरक्तवस्त्राद्यावलोकने,
इत्थ चैतदङ्गीकर्तव्यं अन्यथा समाने सपर्के यथा सूर्यमीक्षमाणस्य
सूर्येणोपघातो भवति तथा हुतवहजलशूलाद्यालोके दाहक्लेदपाट-
नादयोऽपि कस्मान्न भवन्ताति ? । अपि च यदि चक्षु प्राप्यकारि तर्हि
स्वदेशगततरजोमलाञ्जनशिलाकादिकं किं न पश्यति ?
तस्मान्प्राप्यकार्येवचक्षु । ननुयदि चक्षुरप्राप्यकारितर्हि
मनोवत् कस्मादविशेषेण सर्वानपि दूर व्यवहितादीनर्थान् न गृह्णाति ?
यदि हि प्राप्तेपरिच्छिन्न्यात्तर्हि यदेवानावृत्तमदूरदेशं वा तदेव गृह्णीयात्
नावृत्तं दूरदेशं वा, तत्र चक्षुरश्मीना गमनासम्भवः सम्पक्वर्कभावात्,
ततो युज्यते चक्षुषो ग्रहणाग्रहणे, नान्यथा, तथाचाप्तं—प्राप्यकारिचक्षुः
उपलब्ध्यनुपलब्ध्योरनावरणेतरानपेक्षणात् अदूरेतरापेक्षणाच्च” यदि हि
चक्षुरप्राप्यकारिभवेत्तदाऽऽवरणभावाद्नुपलब्धिव अन्यथोपलब्धिरिति
न स्यात्, नहि तदावरणमवघातकरणममर्थं, प्राप्यकारित्वे तु सूक्ष्मद्रव्य
प्रतिघाताद् उपपत्तिमान व्याघातोऽनिदूरे च गमनाभावादिति, प्रयोगश्चा
ग्र—न चक्षुषोऽप्ययमरिमाण, अप्राप्यकारित्वात् मनोवत् तदेतदयुक्ततम

दृष्टान्तस्य माध्यधिकृतत्वात्, न खलु मनोऽप्यशेषान् विषयान् गृह्णाति,
तस्यापि सूक्ष्मेष्ट्यागमगम्यादिष्वर्थेषु मोहदर्शनात्, तस्माद् यथा मनोऽप्रा-
प्यकार्यपि स्वावरणचयोपशममापेक्षत्वात् नियतविषय तथा चक्षुरपि स्वाव-
रणचयोपशममापेक्षत्वेऽप्राप्यकार्यपि योग्यदेशावस्थितनियतविषयमिति न
व्यग्रहितानामुपलम्भप्रसङ्गो नापि दूरदेशस्थितानामिति । अपिच दृष्टम-
प्राप्यकारित्वेऽपि तथास्वभावरविशेषादयोग्यदेशापेक्षणा, यथाऽयस्कान्त-
स्य न खल्वयस्कान्तोऽयसोऽप्राप्यकारणे प्रवर्तमान सर्वस्याप्ययसो जगद्
वर्तित आकर्षको भवति, किन्तु प्रतिनियतमर्थव, (यत्तु) शकरस्यासौ प्राह-
“अयस्कान्तोऽपि प्राप्यकारी, अयस्कान्तच्छायागुभिः सह समाकृत्यमाण
वस्तुन सम्बन्धभावात्, केवल ते छायाणव सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते” इति
तदेतदुन्मत्तप्रलपितु, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, नहि तत्र छायागुसम्भवग्रा-
हकं प्रमाणमस्ति, न चाप्रमाणकं प्रतिपत्तुं शक्नुमः, अथास्ति ग्राहक प्रमा-
णमनुमान, उह यदाकर्षणं तत् समर्गपूर्वकं यथाऽया गोलकस्य सन्दर्श-
न आकर्षणं चायमोऽयस्कान्तेन. तत्र साक्षादयस्कान्ते मसर्गः प्रत्यक्ष
वाधित इत्यर्थात् छायागुभि सह द्रष्टव्य इति, तदपि वालिशजल्पित, हे-
तोरनेकान्तिकत्वात् मन्त्रेण व्यभिचारात् तथाहि—मत्र समर्थमाणोऽपि
विराजित वस्तुः कर्षति न च तत्र कोऽपि समर्ग इति अपिच—यथा छा-
याणव प्राप्नोम्य समाकपन्ति तथा काण्टादिकमपि प्राप्नोम्य समान्तराकर्षन्ति,
शक्तिप्रतिनियमादिति चेन्न ननु स शक्तिप्रति नियमोऽप्राप्यपि तुल्य
एवेति व्यर्थं छायागुपरिवर्णन । अन्यन्वाह—अस्मि चक्षुष प्राप्यका-
रित्वे व्यग्रहितार्थानुपलब्धिरनुमान प्रमाण. तदुक्तं, अत्रापि हेतोरनै-
कान्तिकत्वात्. साक्षादयस्कान्तिकर्षन्तरित्याप्युपलब्धे, अथेदमा

चक्षीथा — नायना रश्मयो निर्गत्य तमर्थं गृह्णन्ति, नायनाश्च रश्मयस्तैज-
 सत्वान्न तेजोद्रव्यैः प्रतिस्खल्यन्ते, ततो न काश्चिद्दोषः, तदपि न मनोसं
 महाज्वालादौ स्खलनोपलब्धेः, तस्मादप्राप्यकारि चक्षुरिति स्थितं ॥ एवं
 मनसोऽप्राप्यकारित्वं भावनीय, तत्रापि विषय कृतानुग्रहोपघाताभावाद्,
 अन्यथा तोयादिचिन्तायामनुग्रहोऽग्निशस्त्रादिचिन्तायांचोपघातो भवेत्,
 ननु दृश्यते मनसोऽपि हर्षादिभिरनुग्रहः, शरीरोपचयदर्शनात्, तथाहि—
 हर्षप्रकर्षवशान्मनसोऽपि पुष्टता भवति, तद्वशाच्च स्वशरीरस्योपचयः,
 तथोपघातोऽपि शोकादिभिर्दृश्यते, शरीरदौर्बल्योरक्षतादिदर्शनात्,
 अतिशोककरणतोहि मनसो विघात सम्भवति ततस्तद् वशाच्छरीरदौर्बल्य-
 मतिचिन्तावगाच्च हृद्रोग इति, तदेतदतीवासम्बद्धं यत् इह मनसोऽप्राप्यका-
 रित्वं माध्यमानं वर्तते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावान्, न चेह विषयकृता-
 नुग्रहोपघातौ त्वयामनसोदर्थ्येते तत्त कथं व्यभिचारः ? मनस्तु स्वयं पुद्गल
 मयत्वाच्छरीरस्यानुग्रहोपघातौ करिष्यति, यथेष्टानिष्टरूप आहारः, तथाहि-
 इष्टरूप आहार परिभुज्यमानः शरीरस्योपपमाधत्ते, अनिष्टरूपस्तूपसंघातं
 (स्तपघातं), तथा मनोऽयनिष्टपुद्गलोपचितमति शोकादिचिन्तानिब-
 न्धन शरीरस्य हानिमादधाति, इष्टपुद्गलोपचितं च हर्षादिकारण
 पुष्टि, उक्तञ्च—“ इष्टानिष्टाहारोऽन्भवतारे हौति पुष्टिहाणिश्रो । जहत्तह-
 मणसो ताश्रो पुगलगुणउत्ति का दासो ? ॥ १ ॥ छाया—इष्टानिष्टाहारा-
 भ्यवतारे भवत् पुष्टिहानी । यथा तथा मनसस्तं पुद्गलगुणत्वादिति को
 दोषः ? ॥ १ ॥ तस्मान्मनसोऽपि विषयकृतानुग्रहोपघाताभावादप्राप्यकारीति
 स्थितं, “ इह सुगतमतानुसारिणः श्रावमप्यप्राप्यकारि प्रपद्यन्ते, तथा
 च तदप्रथ — “चक्षुःश्रावमनाऽप्राप्यकारी ” ति तदयुक्तं, इहा प्राप्यकारि

तत्प्रतिपत्तुं शक्यते यम् विषयकृतानुप्रदोषघाताभावो, यथा चतुर्भुजसोः,
 श्राव्य च शब्दद्वय उपघातो दृश्यते, सञ्ज्ञाज्ञात वालकस्य समीपे महा-
 प्रयन्तताटितकन्तलोक्तकारश्रवणतो यद्वा विद्युत् प्रपाते तत् पत्यान्-
 न्नदेशप्रतिज्ञा निर्वोपश्रवणतो वधिराभादर्शनात्, शब्दपरमाण्वो हि
 उत्पत्तिदेशादारभ्य सर्वतो जलतरङ्गन्यायेन प्रसरमभिगृह्णान्ता. श्रोत्रेन्द्रिय-
 देशमागच्छन्ति, तत सम्भवत्युपघातः, ननु यदि श्रोत्रेन्द्रिय देश प्राप्त-
 मेव शब्द गृह्णाति नाप्राप्तं तर्हि यथा गन्धादौ गृह्यमाणे न तत्र दूरासन्नादि-
 तया भेदप्रतीतिरेव शब्देऽपि न स्यात्. प्राप्तो हि विषय परिच्छिद्यमा-
 नः सर्वोऽपि सन्नित्ति एव, ततः कथं तत्र दूरासन्नादिभेदप्रतीतिर्भवितु-
 मर्हेति १, अथ च प्रतीयते शब्दो दूरासन्नादितया, तथा च लोके वक्ता-
 र श्रूयन्ते,—कस्यापि दूरे शब्द इति, अन्यच्च-यदि प्राप्तः शब्दो गृह्यते
 श्रोत्रेन्द्रियेण तर्हि चाण्डालोक्तोऽपि शब्द श्रोत्रियेण श्रोत्रेन्द्रियमस्पृष्टो
 गृह्यते इति श्रोत्रेन्द्रियस्य चाण्डालस्पर्शोपप्रसंगः, तन्न श्रय श्रोत्रेन्द्रियस्य
 प्राप्यकारित्वं, तदेतन्निमित्तमोहस्य मलीमत्तभाषितं त (च) तो यद्यपि शब्द
 प्राप्यो गृह्यते श्रोत्रेन्द्रियेण तथापि यत उत्थितः शब्दस्य दूरासन्नत्वे
 शब्देऽपि स्वभावैर्चित्यसम्भवाद् दूरासन्नादिभेदप्रतीतिर्भवति. तथाहि—दूरा-
 दगतः शब्दः क्षीणशक्तिरुपगतश्चिन्त उपलभ्यते अस्पष्टस्पर्शो वा, ततो
 लोको पदति-दूरे शब्दः श्रूयते अस्य च वाक्यस्याय भावार्थो—दूरादान-
 तः शब्दः श्रूयते इति, स्यादेतत्-अस्य प्रसंगः प्राप्नोति. तथाहि—एतद्वीप-
 पयत्तुं शक्यते—दूरे स्वमुपलभ्यते, किमुक्तं भवति ?—दूरागतं
 स्वमुपलभ्यते इति, ततश्चक्षुरपि प्राप्यन्ति प्राप्तोति, नचेत्यने. तस्मा-
 न्नैतत् समीचीनमिति, तदुच्यते यतः एव चक्षुरो न स्पृक्षन्तु प्रत्यक्षानां

नोपलभ्येते, श्रोत्रेन्द्रियस्य तु शब्दकृत उपघातोऽस्ति, एतच्चप्रागेवोक्तं, ततो नातिप्रसंगापानमुपपत्तिमत्, अन्यञ्च—प्रत्यासन्नोऽपि जन पवनस्य प्रातिकूलमवतिष्ठमानः शब्दं न शृणोति, पवनवर्तमाने तु वर्तमानो दूरदेशस्थितोऽपि शृणोति, तथाचलोके वक्तारो-न वयं प्रत्यासन्ना अपि त्वदीयं वच शृणुमः, पवनस्य प्रतिकूलमवस्थानात्, यदि पुनरप्राप्तमेव शब्दं रूपमिव जनाः प्रमिणुयुः, तर्हि वातस्य प्रतिकूलमप्यवतिष्ठमाना रूपमिवशब्दं प्रमिणुयुः, न च प्रमिण्वन्ति, तस्मात् प्राप्ता एव शब्दपरमाणवः श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यन्ते इति अवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, तथा च सति पवनस्य प्रतिकूलमवतिष्ठमानानां श्रोत्रेन्द्रियं न शब्दप्रमाणवो वैपुल्येन प्राप्नुवन्ति, तेषामन्यथा वातेन नीयमानत्वात्, ततो न ते शृण्वन्तीति न काचित् ज्ञति, यदपि चोक्तं चाण्डालस्पर्शदोष प्राप्नोतीति, तदपि चेतनाविकलपुरुषभाषितमिवासमीचीन, स्पर्शस्पर्शव्यवस्थाया लोके काल्पनित्वात्, तथाहि—न स्पर्शव्यवस्था लोके पारमार्थिकी, तथाहि—यामेव भुवमग्रे चाण्डालः स्पृशन् प्रयाति तामेव पृष्ठत श्रोत्रियोऽपि, तथा यामेव नावमारोहति स्म चाण्डालस्तामेवारोहति श्रोत्रियोऽपि, तथा स एव मारुतश्चाण्डालमपि स्पृष्ट्वा श्रोत्रियमपि स्पृशति, न च तत्र लोके स्पर्शदोषव्यवस्था, तथा शब्दपुद्गलस्पर्शोऽपि न भवतीतिनकश्चिद्दोषः, अपि च—यथा केतकीदलनिचयं शतपत्रादिपुष्पनिचयं वा शिरसि निवस्य यपुषि वा मृगमदचन्दनाद्यवलेपनमारचय्यविपणिवीथ्यमागत्य चाण्डालोऽवतिष्ठते तदा तद्गन्तकेतकीदलादिगन्धपुद्गलाः श्रोत्रियादिनामिकाभ्याप प्रविशन्ति, ततस्तत्रापि चाण्डालस्पर्शदोषः प्राप्नोतीति तद्दोषभयान्नासिकेन्द्रियमप्राप्यकारि प्रतिपत्तव्यं, न चैतद् भवतोऽप्यागमे

प्रतिपाद्यते. ततो बालिशजन्यितमेतदिति कृतं प्रसङ्गेन ॥ केचित्पुनः
 श्रोत्रेन्द्रिय प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छन्तः शब्दस्याम्बरगुणत्व प्रतिपद्यन्ते,
 तदयुक्तं, अकाशगुणताया शब्दस्यामृत्तत्त्वप्रमत्तं, योहि यद्गुण
 स तत्तत्प्रमाणधर्मा, यथा ज्ञानमात्मन, तथाहि—अमूर्त आत्मा, तत्तत्तद्
 गुणो ध्यानमप्यमूर्तमेव, एव शब्दोऽपि यद्याकाशगुणस्तर्थाकाशस्यामूर्तत्वा-
 च्छब्दस्यापि तद्गुणत्वेनामूर्तता भवेत्, न चानौ युक्तिमगता, तल्ल-
 ज्जायोगात्, मूर्तिविरहो ह्यमूर्तताया लक्षण, न च शब्दाना मूर्तिविरह,
 स्पश्यच्यात्, तथाहि—स्पश्यन्त शब्दा, तत्संपर्कादुपघातदर्शनाल्लोष्ट-
 यत्, न चायममिद्वो हेतु, यतो दृश्यते सद्योजातपालकाना कर्णदे-
 शाभ्यर्णोकृतगाढास्फालितभनरीभात्कारश्रवणत श्रवणस्फोटो, न चे-
 त्यमुपघातकृत्यमस्पश्यत्वे सम्भवति, यथा विहायस, ततो विपक्षे गम-
 नामम्भयान्तानैकान्तिकोऽपि. अतश्च स्पश्यन्त शब्दा, तैराभिघाते गिरि-
 गारभित्यादिषु शब्दोल्यानान्लोष्टवन्, अयमपि हेतुमयोरपि निर्दिष्ट, तथाहि—
 श्रूयन्ते तोम्रप्रयत्नोच्चारितशब्दाभिघाते गिरिगदरादिषु प्रतिशब्दा प्रति
 दिक्, तत स्पर्शवच्यान्मूर्त्ता एव शब्दा, “रूपस्पर्शादिसन्निवेशो मूर्त्ति”
 रिति यत्न प्रामाण्यात्, तत कथमिवाकाशगुणत्व शब्दानामुपपत्तिमन,
 ।। अपि च—तदाकाशमेवमनेकं वा । यत्नेकं तर्हि योजनलजादपि श्रूयते,
 आकाशमैकत्वेन शब्दस्य तद्गुणतया दूरामन्नादिभेदाभावात्. अयानेकमे-
 प सति पचनदेश एव न विद्यते इति कथं भिन्नदेशवर्तिनि श्रोत्रमि-
 द्रियते?, पचनदेशापरगुणतया तस्य श्रोत्रगतश्रोत्रेन्द्रियागशमन्वन्ध्याभावात्
 एव च श्रोत्रेन्द्रियागशमन्वन्धतया तच्छ्रवणमभ्युपगम्यते, तन्नामग-
 गुणत्वाभ्युपगमः शब्दस्य प्रेयान, नन्याकाशगुणत्वात्तन्मन्त्रेण शब्दस्याद-

स्थानमेव नोपपद्यते, अवश्यं हि पदार्थेन स्थितिमता भवितव्यं, तत्र रूपरस-
स्पर्शगंधानां पृथिव्यादिमह भूतचतुष्टयमाश्रयः, शब्दस्य त्वाकाश-
मिति, तदयुक्तं, एवं सति पृथिव्यादीनामप्याकाशगुणत्वप्रसक्ते,
तेषामप्याकाशाश्रितत्वात्, न खल्वाकाशमन्तरेण पृथिव्यादीनामप्य-
न्यदाश्रयः, अगुणत्वात् पृथिव्यादीनामाकाशगुणत्वमनुपपन्नमिति चेत्,
न, आकाशाश्रितत्वेन भवन्तीत्यावलादपि तद् गुणत्वप्रसक्ते, अथ ना-
श्रयण मात्रं तद् गुणत्व निबन्धनं किन्तु समवायः, सचास्ति शब्दस्याकाशे
न तु पृथिव्यादीनामिति, ननु कोऽयं समवायो नाम ? एकत्र लोलीभावे
नावस्थानं यथा पृथिव्यादिरूपाद्यो रिति चेत्, न तर्हि शब्दस्य काशगुणत्व
माकाशेन सहैकत्र लोलीभावेन तस्याप्रतिपत्ते, अथाऽऽकाशे उपलभ्यमानत्वा
त्तद्गुणताशब्दस्य, तूलकादेरपि तर्ह्यकाशे उपलभ्यमानत्वात्तद्गुणत्वं
प्राप्नोति, अथ तूलकादेः परमार्थतः पृथिव्यादिस्थानमाकाशेतूपलम्भो
वायुना सञ्चार्यमाणत्वात्, यद्यपि तर्हि शब्दस्यापि न परमार्थतः स्थान-
माकाश किन्तु श्रोत्रादि, यत पुनराकाशेऽवस्थानमुपलभ्यते तद् वायुना
सञ्चार्यमाणत्वाद्यवसेय, तथाहि—यतो यतो वायु सञ्चरति ततस्ततः
शब्दोऽपि गच्छति, यातप्रतिकूलशब्दस्याश्रवणात्, उक्तं च—“यथा च
प्रयते तूलमाकाशे मातरि श्वना । तथा शब्दोऽपि किं वायोः, प्रतीपं कोऽपि
शब्दमिव” तत्राकाशगुणः शब्दः किन्तु पुद्गलमय इति स्थितम् ॥

 मूलः—से किं तं अत्युगहे ? अत्युगहे छविहेपणत्ते,
नंजहा मोरदिअअत्युगहे चक्खिंदिय अत्युगहे, वाणिदिअ
अत्युगहे । जिन्दिअ अत्युगहे फासिंदिय अत्युगहे नोई

द्विष्य अन्युगहे ॥ (सू० ३०)

टीका :—अथ कतिविधोऽयमर्थविग्रहः १, नूरिराह—अर्थविग्रहः
 पदविधः प्रत्यक्ष, तदर्थथा यथा—‘श्रोत्रेन्द्रियार्थविग्रहः’ इत्यादि. श्रोत्रेन्द्रि-
 यार्थविग्रहः, (श्रोत्रेन्द्रियेण) व्यञ्जनावप्रतोत्तरकालमेकमात्राधिकमनि-
 र्देश्यमानामन्यस्पर्शार्थविग्रहः श्रोत्रेन्द्रियार्थविग्रहः, एव घ्राणजिह्वागर्भनेन्द्रि-
 यार्थविग्रहेऽपि तन्मयं, चक्षुर्मनसोस्तु व्यञ्जनावप्रतो न भवति. तन्मयो
 प्रथममेव स्वरूपद्रव्यगुणक्रियाविकल्पनातोतमनिर्देश्य सामान्यमात्रास्पर्श-
 र्थविग्रहमर्थविग्रहोऽयमेव । तत्र “नोऽद्विष्य अन्वयप्रगते” त्ति नो इन्द्रिय—
 मनः, तत्तर्काद्विधा—द्रव्यरूप भावरूप च, तत्र मन पर्याप्तितामकर्मोदयता यत्
 मनः प्रायोग्यवर्गणादलिरमादाय मनस्त्वेन परिणामित तद्द्रव्यरूपमनः, तथा
 चाह चृणिणकृत “मणपञ्चत्ति नाम कम्मोदयत्रो तज्जोसो मणाद्वये
 पेत्तु” भणत्तोण परिणामया द्रव्याद्वयमणो भणत्तु. तथा द्रव्यमनोऽ-
 वष्टम्भेन जीवस्य यो मनतपरिणाम स भावमनः तथा चाह चृणि-
 कार एव—“जीवो पुण मणणपारणान्निरियदन्तो भावमणो, किं भ-
 णिय होत ?—मणद्वयालवणो जीवस्य मणणया दाया भावमणो, भणत्तु”
 तज्जो भावमनसा प्रयानत, तदप्रमाणे एवमद्रव्यमनसाऽपि प्रमाण भव-
 ति, द्रव्यमनाऽन्तरेण भावमनसोऽन्तर्भवान्, भावमनो प्रतीति च द्रव्य-
 मना भवति, यथा भवत्परिणामित तत् उत्पत्ति—भावमनस्य प्रयानत.
 तत्र नोन्द्रियेण—भावमनसाऽर्थविग्रहो इन्द्रियेन्द्रियवशात्तत्पेत्तु पदार्थ-
 भवरूपपरिणामनाभिनुष प्रत्यक्षमेकमात्राधिकमनिर्देश्यार्थविग्रहोऽयमेव ।
 विकलोऽनिर्देश्यमानामन्यभावाविच्छातमणोदयो नो इन्द्रियार्थविग्रहः ॥

भूल —तस्स णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा नानावंजणा पंच
नामधिज्जा भवन्ति, तंजहा-ओगिण्हणया उवधारणया सव-
णया अवलंवणया मेहा । सेत्त उग्गहे (सू० ३१)

टीका :—‘तस्य’ सामान्येनावग्रहस्य “ण” मिति वाक्यालंकारे
‘अमूनि’ वक्ष्यमाणानि एकार्थिकानि ‘नाना घोसाणि’ त्ति घोषाः—उदात्तादयः
स्वरविशेषाः, आह च चूर्णिकृत—“घोसा उदात्तादश्चो सरविसेसा” नाना
घोषा येषा तानि नानाघोषाणि, तथा नानाव्यञ्जनानि—कादीनि येषां तानि
नाना व्यञ्जनानि, पञ्चनामान्येव नामधेयानि भवन्ति, ‘तद्यथे’ ति तेषामेवो-
पदर्शने, ‘ओगिण्हणया’ इत्यादि, यदा पुनरवग्रहविशेषानपेक्ष्यामूनि
पञ्चापिनामधेयानि चिन्त्यन्ते तदा परस्परभिन्नार्थानि वेदितव्यानि,
तथाहि—इहावग्रहस्त्रिधा, तद्यथा—व्यञ्जनावग्रह सामान्यार्थावग्रहो वि-
शेषसामान्यार्थावग्रहश्च, तत्र विशेषसामान्यार्थावग्रह औपचारिकः, सचा-
नन्तरमेवाप्रेदर्शयिष्यते, तत्र ‘ओगिण्हणय’ त्ति अवगृह्यतेऽनेनेति अ-
वग्रहण, करणेऽनट्. व्यञ्जनावग्रहप्रथमसमयप्रविष्टशब्दादिपुद्गलादान-
परिणाम, तद् भावोऽवग्रहणता । तथा ‘उवधारणय’ त्ति धारयेतेऽने-
नेतिधारण, उप-सामीप्येनवारण उपधारण—व्यञ्जनावग्रहेऽपि द्वितीयादि
समयेपुनरितिसमयमपवाप्रवेशश्चादि पुद्गलादानपुरस्सरं प्राक्तनप्राक्तन-
समयगृहीतशब्दादिपुद्गलधारणपरिणाम तद् भाव उपधारणता, तथा “स
वणय” त्ति श्रूयतेऽनेनेति श्रवणम्—एकस्मादाधिक सामान्यार्थावग्रहस्तपो,
बोधपरिणामः तद् भाव. श्रवणता, तथा अवलंवणय’ त्ति अवलम्ब्यते इति
अवलम्बनं, ‘कृदवहल’ मिति वचनात्कर्मण्यनट्, विशेषसामान्यार्थावग्रहः

भूल —तस्स णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा नानावज्जणा पंच
नामधिज्जा भवन्ति, तंजहा-ओगेएहणया उवधारणया सव-
णया अवलंबणया मेहा । सेत्त उग्गहे (सू० ३१)

टीका :—‘तस्य’ सामान्येनावग्रहस्य “ण” मिति वाक्यालंकारे
‘अमूनि’ वक्ष्यमाणानि एकार्थिकानि ‘नाना घोसाणि’ त्ति घोषाः—उदात्तादयः
स्वरविशेषाः, आह च चूर्णिकृत—“घोसा उदात्तादओ सरविसेसा” नाना
घोषा येषा तानि नानाघोषाणि, तथा नानाव्यञ्जनानि—कादीनि येषां तानि
नाना व्यञ्जनानि, पञ्चनामान्येव नामधेयानि भवन्ति, ‘तद्यथे’ ति तेषामेवो-
पदर्शने, ‘ओगिएहणया’ इत्यादि, यदा पुनरवग्रहविशेषानपेक्ष्यामूनि
पञ्चापिनामधेयानि चिन्त्यन्ते तदा परस्परंभिन्नार्थानि वेदितव्यानि,
तथाहि—इहावग्रहस्त्रिधा, तद्यथा—व्यञ्जनावग्रह सामान्यार्थावग्रहो वि-
शेषसामान्यार्थावग्रहश्च, तत्र विवेकसामान्यार्थावग्रह औपचारिकः, सचा-
नन्तरमेवाप्रेर्दर्शयिष्यते, तत्र ‘ओगिएहणय’ त्ति अवगृह्यतेऽनेनेति अ-
वग्रहणं, करणेऽनट्, व्यञ्जनावग्रहप्रथमसमयप्रविष्टराब्दादिपुद्गलादान-
परिणामः, तद् भावोऽवग्रहणता । तथा ‘उवधारणय’ त्ति धार्यतेऽने-
नेतिधारणं, उप-सामीप्येनधारणं उपधारण—व्यञ्जनावग्रहेऽपि द्वितीयादि
समयेषुप्रतिसमयमप्राप्त्यैशब्दादि पुद्गलादानपुरस्सरं प्राक्तनप्राक्तन-
समयगृहीतशब्दादिपुद्गलधारणपरिणाम तद् भाव उपधारणता, तथा “म
वणय” त्ति श्रयतेऽनेनेति श्रवणम्—एकसामायिक सामान्यार्थावग्रहरूपो,
चोपपरिणामः तद् भाव श्रवणता, तथा अवलंबणय’ त्ति अवलम्ब्यते इति
अवलम्बन, ‘वृद्धवत्तुल’ मिति वचनात्कर्मण्यनट्, विशेषसामान्यार्थावग्रहः

कथं विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बनमिति ? , चेत् , उच्यते,—इह शब्दोऽयमित्यपि ज्ञान विशेषावगमनरूपत्वाद् अवायज्ञानं, तथाहि—शब्दोऽयं नाशब्दो—रूपादि . इति शब्दस्वरूपावधारणं विशेषावगमः, ततोऽस्मात् यत्पूर्वेमनिर्देश्यसामान्यमात्रग्रहणमेकसामर्थिकं स पारमार्थिकार्थावग्रहः, तत् ऊर्ध्वं तु यत्किमिदमिति विमर्शनं सा ईहा, तदनन्तरं तु यच्छब्दस्वरूपावधारणं शब्दोऽयमिति तदवायज्ञानं, तत्रापि यदा उत्तरधर्मजिज्ञासा भवति—किमयं शब्दः शाङ्ख किं वा शाङ्गः ? इति तदा पाश्चात्यशब्द इति ज्ञानं विशेषावगमापेक्षया सामान्यमवलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते, स च परमार्थतः सामान्यविशेषरूपार्थालम्बन इति विशेषसामान्यार्थावग्रह इत्युच्यते, इदमेव च शब्द इति ज्ञानमवलम्ब्य किमयं शाङ्ख ? किं वा शाङ्गः ? इति ज्ञानमुदयते, ततो विशेषसामान्यार्थावग्रहोऽवलम्बन इत्युक्तं, ततोऽवलम्बनस्य भावोऽवलम्बनता, ततोऽप्यूर्ध्वं किमयं शाङ्ख ? किं वा शाङ्गः इतीहित्वा यच्छाङ्ख एव शाङ्गः एव वेति ज्ञानं तदवायज्ञानं, तदपि च किमयं शाङ्खोऽपि शब्दः मद्र किं वा तारः ? इत्युत्तरविशेषजिज्ञासायां पाश्चात्यपाश्चात्यमवायज्ञानमुत्तरोत्तरविशेषावगमापेक्षया सामान्यार्थावलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते, किं मन्द्र ? किं वा तारः ? इतीह मन्द्र एवायं तार एवायमित्यवायः, एवमुत्तरोत्तरविशेषजिज्ञासायां पाश्चात्यपाश्चात्यमवायज्ञानमुत्तरोत्तरविशेषावगमापेक्षया सामान्यार्थावलम्बनमित्यवग्रह इत्युपचर्यते, यदा उत्तरधर्मजिज्ञासा न भवति तदा तदस्य विशेषज्ञानमवायज्ञानमेव, नावग्रह इत्युपचर्यते, उपचारनिवधनाभावात्, उत्तरविशेषावगमापेक्षया अपगमात्, ततस्तदनन्तरमविच्युतिरुपाधारणा प्रवर्तते, वास-

नास्मृती तु सर्वेष्वपि विशेषावगमेषु द्रष्टव्ये, तथा चाह प्रवचनोपनिषद्वेदे
 भगवान् जित्तभद्रगणिक्षमाश्रमणः— “सामन्नमेत्तागहणं निच्छेद्यञ्चो
 समयमोग्गहो पढमो । तत्तोऽणंतरमीहिय वत्थु विसेसस्स जोऽवाञ्चो ॥१॥
 छाया—सामान्यमात्रग्रहणं निश्चयतः समयमवग्रहः प्रथमः । ततोऽनन्त
 मोहितवस्तुविशेषस्य योऽपायः ॥ १ ॥ सो पुणरीहावायाविक्खाञ्चो
 उग्गहत्ति उवयरिञ्चो । एस विसेसावेक्खा सामन्नं गेएहए जेण ॥ २ ॥
 छाया—स पुनरीहापायापेक्षयाऽवग्रह इति उपचरित । एष विशेषापेक्षया
 सामान्यं गृह्णाति येन ॥ २ ॥ तत्तोऽणंतरमीहा तञ्चो अवाञ्चो य तव्विसे
 सस्स । इह सामन्न विसेसाऽवेक्खा जावंतिमो भेञ्चो ॥ ३ ॥ छाया—
 ततोऽनन्तरमीहा ततोऽपायश्च तद्विशेषस्य । इह सामान्यविशेषापेक्षा
 यावदन्तिमो भेदः ॥ ३ ॥ सव्वत्थेहावाया निच्छेद्यञ्चो मोत्तुमाइसामन्नं ।
 संववहारत्थं पुण सव्वत्थावगगहोऽवाञ्चो ॥ ४ ॥ छाया सर्वत्रेहापायौ
 निश्चयतो मूक्त्वाऽऽदि सामान्यम् । सव्वग्रहारात्थं पुनः सर्वत्रावग्रहोऽ
 पायः ॥ ४ ॥ तरतमजोगाभावेऽवाञ्चो जियधारणा तदंतमि । सव्वत्थ
 योमणा पुण भणिया कालंतरमई य ॥ ५ ॥” छाया—तोरतम्ययोगाभावेऽ-
 पाय एव धारणा तदन्ते । सर्वत्र वामना पुनर्भणिता कालान्तरस्मृतिश्च ॥५॥
 त्ति, तथा ‘मेह’ त्ति मेधा प्रथमं विशेषसामान्यार्थावग्रहमिति रिच्योत्तरः
 सर्वोऽपि विशेषसामान्यार्थावग्रहः ॥ तदेवमुक्तानि पञ्चापि नामधेयानि
 भिन्नार्थानि, यत्र तु व्यञ्जनावग्रहो न घटते तत्राद्य भेदद्वयं न द्रष्टव्यं,
 ‘मेत्तं उग्गहा’ त्ति निगमनम् ।

मूल—‘सो किं तं ईहा ? १, २ छव्विहा पणत्ता,
 तंजहा-मोऽदिग्रईहा चक्खिदिग्रईहा घाणिदिग्रईहा जिज्झिदिग्रईहा

फासिदिअईहा नोइंदिअ ईहा, तीसे णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा
नाणावंजणा पंच नाम धिज्जा भवंति, तं जहा—आभोगण्या
मगण्या गवेसण्या चिता विमंसा, से तं ईहा ॥ (सू० ३२)

टीका :—अथ केयमीहा !, ईहा षड्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—
श्रोत्रेन्द्रियेहा इत्यादि, तत्रश्रोत्रेन्द्रियेणेहा श्रोत्रेन्द्रियेहा, श्रोत्रेन्द्रियाथोवग्रह
मधिकृत्य या प्रवृत्ता ईहा सा श्रोत्रेन्द्रियेहा इत्यर्थः, एवं शेषा अपि साधनी-
याः । ‘तीसे ण’ मित्यादि सुगमं । नवर सामान्यत एकार्थिकानि, विशेष
चिन्तायां पुनर्भिन्नार्थानि, तत्र ‘ आभोगण्या’ ति आभोग्यतेऽनेनेति
आभोगनं—अर्थावग्रहसमनन्तरमेव सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमालोचन
तस्यभाव आभोगनता, तथा मार्ग्यतेऽनेनेति मार्गणं—सद्भूतार्थ विशेषाभि-
मुखमेव तदूर्ध्वमन्वयव्यतिरेकधर्मान्वेषणं तद्भावो मार्गणता तथा—गवेस्यते-
ऽनेनेति गवेषणं-तत् ऊर्ध्वं सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव व्यतिरेकधर्मत्या—
गतोऽन्वय वर्धाध्यासालोचनं तद् भावोगवेषणता, ततो मुहुर्मुहुं क्षयोप-
शमावशेषतः स्वधर्मानुगतसद्भूतार्थविशेषचिन्तनं चिन्ता, तत्
ऊर्ध्वक्षयोपशमविशेषात् स्पष्टतरं सद्भूतार्थविशेषाभिमुखमेव व्यतिरेक
धर्मपरित्यागतोऽन्वयधर्मापरित्यागतोऽन्वयधर्मे विमर्शनं विमर्शः । ‘से
तं ईहे’ त्तिनिगमनम् ॥

मूलः—“ से किं तं अवाए ? २ अवाए छन्विहे परणत्ते,
तंजहा सोइंदिअअवाए चक्खिंदिअअवाए घाणिदिअअवा
ए जिब्भिदिअअवाए फासिदिअअवाए नोइंदिअअवाए

तस्स णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा नाणावजणा पंचनामधिज्जा
भवन्ति, तं जहा—आउट्टणया पच्चाउट्टणया अवाए बुद्धि विण्ण-
णो, से तं अवाए ॥ (सू० ३३)

टीकाः—अत्र श्रोत्रेन्द्रियेणावाय श्रोत्रेन्द्रियावाय , श्रोत्रेन्द्रियनि
मित्तमर्थावग्रहमधिकृत्य य प्रवृत्तोऽपाय स श्रोत्रेन्द्रियापाय इत्यर्थ ,
एवं शेषो अपि भावनीया । ‘ तस्स ण ’ मित्यादि प्रागवत् अत्रापि
सामान्यत एकार्थिकानि, विशेषचिन्तायां पुनर्नानार्थानि, तत्र आवर्तते—ईहातो
निवृत्त्यापायभावं प्रत्यभिमुखो वर्तते येन बोधपरिणामेन स आवर्तनस्तद्-
भाव आवर्तनता, तथा आवर्तनं प्रति येगता अर्थ विशेषपूत्तरोत्तरेषु
विवक्षिता अपायप्रत्यासन्नतरा बोधविशेषास्ते प्रत्यावर्तना तद्भावः प्रत्या-
वर्तनता, तथा अपायो-निश्चयः सर्वथा ईहाभावाद् विनिवृत्तस्यावधारणा-
अवधारितमर्थमवगच्छतो यो बोधाविशेषः सोऽपाय इत्यर्थः, ततस्तमेवाव-
धारितमर्थं ज्ञयोपशमविशेषात् स्थिरतया पुन , पुन स्पष्टतरमवबुध्यमानस्य
या बोधपरिणति सा बुद्धि , तथा विशिष्टं ज्ञानं विज्ञान— ज्ञयोपशमविशेषा-
देवावधारितार्थविषय एव तीव्रतरधारणा हेतुबोधविशेष , ‘ से तं अवाए’
इति निगमनम् ॥

मूलः—से किं तं धारणा ? धारणा छव्विहा पणत्ता,
तंजहा सोऽंदिअधारणा चक्खिंदिअधारणा वाणिंदिअ-
धारणा जिहिंदिअधारणा फामिदिअधारणा नोऽंदिअ-
धारणा । तीसे णं इमे एगद्धिआ नाणाघोसा नाणावजणा पंच ना-

मधिज्जा भवंति, तंजहा धारणा साधारणा ठवणा पडट्ठा कोट्ठे,
से तं धारणा ॥ (सू० ३४)

टीका — 'से किं त' मित्यादि सुगम यावद्वारणा इत्यादि, अत्रापि
सामान्यत एकार्थानिविशेषार्थचिन्ताया पुनर्भिन्नार्थानि, तत्रापायानन्तर-
मवगतस्यार्थस्याविच्युत्याऽन्तर्मुहूर्त्तकालं यावद्वारण धारणा, ततस्तमेवार्थमु-
पयोगात् च्युतं जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तादुत्कर्षतोऽसंख्येयकालात् परतो यत्-
स्मरणं सा धारणा, तथा स्थापन स्थापना, अपायावधारितस्यार्थस्य हृदि-
स्थापनं, वासेनेत्यर्थः, अन्ये तु धारणास्थापनयोर्व्यत्यासेनस्वरूपमाचक्ष-
ते, तथा प्रतिष्ठापन प्रतिष्ठा—अपायावधारितस्यैवावर्थस्य हृदिप्रभेदेन
प्रातिष्ठापनमित्यर्थः, कोष्ठ इव कोष्ठ अविनष्टसूत्रार्थधारणमित्यर्थः ।
'से तं धारण सेयंधारणा' ।

दर्शनविषयः

मूलः—दुविहे दंसणे पन्नत्ते तं०—सम्मदंसणे चेव
मिच्छादंसणे चेव १ सम्मदंसणे दुविहे पं तं०—णिसग्गसम्मदंसणे
चेव अभिगमसम्मदंसणे चेव २ णिसग्गसम्मदंसणे दुविहे
पं, तं०—पडिवाई चेव अपडिवाई चेव ३ अभिगमसम्मदंसणे
दुविहे पं, तं०— पडिवाई चेव अप्पडिवाई चेव ४ मिच्छादंसणे
दुविहे प, तं०— अभिग्गहियमिच्छदंसणे चेव ५ अणभिग्गहिय
मिच्छादंसणे चेव अभिग्गाहियमिच्छादंसणे दुविहे पं, तं०—
सपज्जवमिते चेव अपज्जवसिते चेव ६ एवं अणभिगहितमिच्छा-
दंसणेऽवि७ (सू० ७०)

टीका :— ‘दुविहे दंसणे’ इत्यादि सूत्राणि सप्त सुगमान्येव,
नरर, दृष्टिर्दर्शनम्—तत्त्वेषु रुचि तच्च सभ्यग्—
अविपरीत जिनोक्तानुसारि, तथा मिथ्या—विपरीतमिति । ‘सम्मदंसणे’
इत्यादि, निमर्गः स्वभावोऽनुपदेश इत्यनर्थान्तरं, अभिगमोऽधिगमो
गुरुपदेशादिति, ताभ्यायत्तत तथा, क्रमेण मरुदेवीभरतवदिति,
‘निमर्ग’ त्यादि, प्रतिपन्नशीलं प्रतिपाति सम्यग् दर्शनमौपशमिकं चायोप-
शमि च, अप्रतिपाति धारिक, तत्रैवा क्रमेण लक्षणं—इहौपशमिकीं श्रे-

शीमनुप्रविष्टस्यानन्तानुबन्धिनां दर्शनमोहनीयत्रयस्य चोपशमादौपशमिकं भवति, यो वाऽनादिमिथ्यादृष्टिरकृतसम्यक्त्वमिथ्यात्वमिश्राभिधान शुद्धाशुद्धोभयरूपमिथ्यात्वपुद्गलत्रिपुञ्जीक एव अक्षीणमिथ्यादर्शनोऽक्षपक इत्यर्थः, सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते तस्यौपशमिकं भवतीति, कथं ?—इह यदस्य मिथ्यादर्शनमोहनीयमुदीर्णं तदनुभवेनैवोपक्षीणमन्यत्तु मन्दपरिणामतया नोदितमतस्तदन्तर्मुहूर्त्तमात्रमुपशान्तमास्ते, विष्कम्भितोदयमित्यर्थः, तावत् कालमस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभ इति, आह च—‘उवसामगसेहिगयस्स’ होइ उवसामिअं तु सम्मत्तं । जो वा अकयतिपुञ्जो अत्तावियमिच्छो लहइ सम्मं ॥ छाया—उपशमश्रेणिगतस्य भवति औपशमिकं तु सम्यक्त्वम् । यो वाऽकृतत्रिपुञ्जोऽक्षपित मिथ्यात्वो लभते-सम्यक्त्वम् ॥ १ ॥ खीणस्मि उदिन्नमि अणुदिज्ज ते य सेसमिच्छत्ते । अन्तोमुहूर्त्त कालं उवसमसम्मं लहइ जीवो ॥ २ ॥” छाया—क्षीणे उदीर्णं अनुदीर्णे च शेषमिथ्यात्वे । अन्तर्मुहूर्त्तकालमौपशमिकसम्यक्त्व लभते जीवः ॥ २ ॥” इति । अन्तर्मुहूर्त्तमात्रकालत्वादेवास्य प्रतिपातित्वं, यच्चानन्तानुबन्ध्युदये औपशमिकसम्यक्त्वान् प्रतिपतत सा-स्वादनमुच्यते तदौपशमिकमेव तदपि च प्रतिपात्येव, जघन्यत समयमात्र-त्वादुतकृष्टतस्तु षडावलिकामानत्वादस्येति, तथेह यदस्य मिथ्यादर्शन दलिकमुदीर्णं तदुपक्षीणं यच्चानुदीर्णं तदुपशान्तम्, उपशान्तं नाम विष्कम्भितोदयमपनीतमिथ्यास्वभाव च, तदिहक्षयोपशमस्वभावमनुभूयमानं क्षायोपशमिकमित्युच्यते, नन्वौपशमिकेऽपि क्षयश्चोपशमश्चतथेहापोति-कोऽनयोर्विशेषः ? उच्यते, अयमेवहि विशेष—यादह वेद्यते दालक न तत्र, इह हि क्षायोपशमिके पूर्वशमितमनुसमयमुदेति वेद्यते जीयते च,

औपशमिके तूदयविष्कम्भणमात्रमेव, आहच—मिच्छत्तं जमुइन्नं तं खीण
 अणुइयं च उवसंतं । मीसीभाव परिणयं वेइञ्जंतं खओवसमं ॥ १ ॥
 छाया—मिथ्यात्वं यदुदीर्णं तत्र क्षीण अनुदीर्णं चोपशान्तम् । मिथ्रीभाव
 परिणतं वेद्यमानं ज्ञायोपशमिकम् ॥ १ ॥ त्ति, एतदपि जघन्यतोऽन्त-
 र्मुहूर्त्तं स्थितिकृत्वा दुत्कर्षतः पट्गष्टि सागरोपमस्थितिकत्वाच्च प्रति-
 पातीति, यदपि च क्षयकस्य सम्यग्दर्शनदलिकचरमपुटगलानुभवनरूपं
 वेदकमित्युच्यते तदपि ज्ञायोपशमिकभेदत्वात् प्रतिपात्येवेति, तथा
 मिथ्यात्वसम्यग्मिथ्यात्वसम्यग्कृत्यमोहनोपज्ञायात्, ज्ञायिकमिति,
 आहच—“खीणे दमणमाहे ति विहंमि विभवनियाणभूयंसि । निपच्च
 वायमउल समत्तं त्वाइय होइ । ॥ १ ॥ छाया—क्षीणे दर्शनमोहे त्रि-
 विधेऽपि भवनिदानभूते । निप्रत्यपायमतुलं सम्यक्त्वं ज्ञायिकं
 भवति ॥ १ ॥ त्ति, उदन्तं ज्ञायिकत्वादेवाप्रतिपाति, अत एव सिद्धत्वेऽ-
 प्यनुवर्ति इति । ‘मिद्धादमणे’ इत्यादि, अभिप्रष्टः—कुमतपरिग्रहः य-
 यत्रास्ति तदाभिप्राहिक तद विप्ररोतम्—अनाभिप्रष्टिकमिति । ‘आभग्गाहिण’
 इत्यादि अभिप्राहिक मिथ्यादर्शनेन सपर्ययास्ति—सपर्ययस्मान् सम्यक्त्व-
 प्राप्ती, अपर्ययास्ति न भव्यस्य सम्यक्त्वाप्राप्ते, तत्र मिथ्यात्व मात्रमायतीत-
 तान् नवानुगृह्याऽऽभिप्राहिकमिति व्यावदिश्यते, अतोभिप्राहिक-
 मप्यस्य सपर्ययास्ति न भव्यस्यापर्ययमिति, अत एवाह—एवं
 अणुता’ व्याह । दर्शनमभिहितमय ज्ञानमभिधीयते, तत्र दुर्विहे नाणे
 उपादीन आरम्भे यदस्ति दुर्विहे’ इत्यादि सुत्रावमानार्तान् त्रयो विंश-
 ति सूत्राणि ॥

मूल—दुविहे नाणे पं० तं०—पच्चक्खे चैव परोक्खे चैव १,

पच्चक्खे नाणे दुविहे पन्नत्ते तं०—केवलनाणे चैव णोकेवलनाणे-
चैव २, केवलणाणे दुविहे पं० तं०—भवत्थकेवलनाणे चैव सिद्धके-
वलनाणे चैव ३ भवत्थकेवलणाणे दुविहे पं० तं०—सजोगिभवत्थ
केवलणाणे चैव, अजोगिभवत्थकेवलणाणे चैव ४, सजोगि भव-
त्थकेवलणाणे दुविहे पं० तं०—पढमसमयसजोगिभवत्थकेवलणा-
णे चैव अपढमसजोगिभवत्थकेवलणाणे चैव ५, अहवा
चरिमसमयसजोगिभवत्थकेवलणाणे चैव अचरिमसमयसजोगि
भवत्थकेवलणाणे चैव ६, एवं अजोगिभवत्थकेवलनाणेऽपि ७,
८, सिद्धकेवलणाणे दुविहे पं० तं०—अणंतरसिद्धकेवलणाणे चैव
परंपरसिद्धकेवलणाणे चैव ९, अणंतरसिद्धकेवलनाणे दुविहे
पं० तं०—एक्काणंतरसिद्धकेवलणाणे चैव अणोक्काणंतरसिद्धकेवल-
णाणे १०, परंपरसिद्ध केवलणाणे दुविहे पं० तं०—एक्कपरंपरसिद्ध-
केवलणाणे चैव अणोक्कपरंपरसिद्धकेवलणाणे चैव ११, णोके-
वलणाणेदुविहे पं० तं०—ओहिणाणे चैव मणपज्जवणाणे चैव
१२, ओहिणाणे दुविहे पं० तं०—भवपच्चइए चैव खओवसमिए
चैव १३, दोएहं भवपच्चइए पन्नत्ते, तं०—देवाणं चैव नेग्इयाणं
चैव १४, दोएह खओवसमिए पं० तं०—मणुस्साणं चैव पंचिदिय

तिरिक्खजोणीयाणं चेव १५, मणपज्जवणाणे दुविहे पं० तं०—३-
 ज्जुमति चेव विउल्लमति चेव १६० परोक्खेणाणे दुविहे पन्नत्ते, तं-
 आभिणिवोहियणाणे चेव सुयनाणे चेव, १७ आभिणिवोहियणाणे
 दुविहे पं० तं०—सुयनिस्सिए चेव असुयनिस्सिए चेव १८,
 सुयनिस्सिए दुविहे पं० तं०—अत्थोग्गहे चेव वंजणोग्गहे चेव
 १९, असुयनिस्सितेऽवि एमेव २०, सुयनाणे दुविहे पं० तं०—
 अंगपविट्ठे चेव अंगवाहिरे चेव २१, अंगवाहिरे दुविहे पं० तं०—
 आवस्सए चेव आवस्सयवइरित्ते चेव २२, आवस्सयवतिरित्ते दुविहे
 पं० तं०—कालिए चेव उक्कालिए चेव ॥२३॥, (सू० ७१)

टीकाः—सुगमानि, नवर 'ज्ञान' विशेषावबोध अश्राति-भुक्ते
 अभुते वा—ग्याप्नोति ज्ञानेनार्थानित्यक्त—अत्मा तं प्रति यद्वर्तते इन्द्रिय-
 मनोनिरपेक्षत्वेन तन् प्रत्यक्षम्—अव्ययमित्त्वेनाथेमाक्षातरुणदक्षमिति,
 आह च—“अकखो जीवो अत्थव्वावणभायण गुणणिणओ, जेण । तं पड
 वट्ठं नाणं जं पञ्चस्स तमिह निर्वह ॥१॥” छाया—अक्षो जीवोऽर्थव्यापन
 भोजनगुणान्वितो येन । तं प्रति वर्तते ज्ञान यत्प्रत्यक्षं तदिह त्रिविधम्
 ॥ १ ॥ 'ति' परेभ्य—अचापेक्षया पुद्गलमयत्वेन द्रव्येन्द्रियमनोभ्योऽ-
 क्षम्—जीवस्य यत्तत्परोक्ष निष्कवशादिति, आह च—अक्खस्सपोग
 लक्खया जं इन्द्रियमण पण तेण । तेहितो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमा-
 ण व ॥ १ ॥” छाया—अज्ञान पुद्गलमयानि यद्द्रव्येन्द्रियमनांसि

पराणि तेन । तेभ्यो यद् ज्ञान परोक्षमिह तदनुमानमिव, ॥ १ ॥ ” त्ति,
 अथवा परैरुक्ता-सम्बन्धन जन्यजनकभावलक्षणमस्येति परोक्षं—इन्द्रिय मनो-
 व्यवधानेनात्मनोऽथेप्रत्यायकमसाक्षात्कारीत्यर्थः॥ ‘पञ्चकखे’ त्यादि केवल—
 एकं ज्ञानं केवलज्ञानं तदन्यत्रोकेवलज्ञानम्—अवधिमत पर्यायलक्षण
 मिति । ‘केवले’ त्यादि, “ भवत्येकेवलनाणे चैव” त्ति भवस्थस्य केवल-
 ज्ञानं यत्तत्तथा, एवमितरदपि, ‘भवत्ये’ त्यादि, सहयोगैः—कायव्यापारादि
 भिर्यःस सयोगी, इन्समासान्तत्वात् स चासौ भवस्थश्च तस्य केवल-
 ज्ञानमिति विग्रहः, न सन्ति योगा यस्य स न योगीति वा योऽसावयोगी-
 शैलेशीकरणव्यवस्थितः, शेषं तथैव, ‘सयोगी’ त्यादि, प्रथम समयः
 सयोगित्वे यस्य स तथा, एवमप्रथमो—द्वयादिसमयो यस्य स तथा, शेषं तथैव,
 “ अथवे” त्यादि, चरम — अन्त्य समयो यस्य सयोग्यवस्थाया स तथा,
 शेषं तथैव, ‘एव’ मिति सयोगि सूत्रवत्प्रथमाप्रथमचरमाचरमविशेषण-
 युक्तमयोगिसूत्रमपि वाच्यमिति, ‘सिद्धे’ त्यादि, अनन्तर सिद्धो य सम्प्रति
 समयेसिद्ध, सचैकोऽनेको वा, तथा परम्परसिद्धो यस्य द्वयादयः समया
 सिद्धस्य सोऽप्येकोऽनेकोवेति, तेषां यत् केवलज्ञानं तत्तथाव्यपदिश्यत
 इति । ‘ओहिनाणे’ इत्यादि, ‘भवपञ्चइए’ ति क्षयोपशमनिमित्तत्वेऽ-
 प्यस्य क्षयोपशमस्यापि भव प्रत्यक्त्वेन तत्प्राधान्येन भव एव प्रत्ययो यस्य
 तद् भव प्रत्ययमिति व्यपदिश्यत इति, इदमेव भाष्यकारेण साक्षेपपरिहार
 मुक्तं, तत्राक्षेपः—“ ओहीखओवसमिए भावे भणितो भवो तहोदइए ।
 तो किह भवपञ्चइओ वोत्तु जुत्तोऽवही दोण्ह” ॥ छाया—अवधि-जायोप-
 शमिके भावे भाणितो भवस्तथौदयिके । तत कथं भव प्रत्ययिको वक्तु
 युक्तोऽवधिर्द्वयोः ? ॥१॥ (दोण्ह) ति देवनारकयो, अत्रपरिहार.—सोऽपि

तिग्विखजोणीयाणं चैव १५, मणपज्जवणाणे दुविहे पं० तं०—उ-
ज्जुमति चैव विउलमति चैव १६० परोक्खेणाणे दुविहे पन्नत्ते, तं-
आभिणिवोहियणाणे चैव सुयनाणे चैव, १७ आभिणिवोहियणाणे
दुविहे पं० तं०—सुयनिस्मिण् चैव असुयनिस्सिण् चैव १८,
सुयनिस्मिण् दुविहे पं० तं०—अत्थोग्गहे चैव वंजणोग्गहे चैव
१९, असुयनिस्मितेऽवि णमेव २०, सुयनाणे दुविहे पं० तं०—
अंगपविट्ठे चैव अंगवाहिरे चैव २१, अंगवाहिरे दुविहे पं० तं०—
आवस्मण् चैव आवस्मयवङ्गित्ते चैव २२, आवस्सयवतिरित्ते दुविहे
पं० तं०—कालिण् चैव उक्कालिण् चैव ॥२३॥, (सू० ७१)

टीकाः—सुगमानि, नवरं 'ज्ञान' विशेषावबोध. अश्राति-भु'क्ते
अशुने वा—व्याप्नोति ज्ञानेनार्थानित्यज —अत्मा तं प्रति यद्वर्तते इन्द्रिय-
मनोनिरपेक्षत्वेन तत् प्रत्यक्षम् —अव्यवहितत्वेनाथेमाज्ञातकरणद्रक्षमिति,
आह च —“ अस्सो जीवो अत्थव्वावणभोगण गुणणिणश्चो, जेण । तं पड
वट्ठ नाणं जं पञ्चकम् तमिह तिविह ॥१॥” छाया—अक्षो जीवोऽर्थव्यापन
भावनगुणान्वितो येन । तं प्रति वर्तते ज्ञान यत्प्रत्यक्षं तदिह त्रिविधम्
॥ १ ॥ 'ति परेस्य.—अज्ञापेक्षया पुद्गलमयत्वेन द्रव्येन्द्रियमनोभ्योऽ-
नाम्य—जीवस्य यत्तत्परोक्षं निष्कवशादिति, आह च—अक्खस्सपोगा
लस्य जं इव्विन्द्रियमणा परा तेण । तेद्वितो जं नाणं परोक्खमिह तमणुमा-
णव ॥ १ ॥” छाया—अज्ञान पुद्गलमयानि यद्द्रव्येन्द्रियमनांसि

पराणि तेन । तेभ्यो यद् ज्ञान परोक्षमिह तदनुमानमिव, ॥ १ ॥ ” न्ति,
 अथवा परैरुक्ता-सम्बन्धनं जन्यजनकभावलक्षणमस्येति परोक्षं—इन्द्रिय मनो-
 व्यवधानेनात्मनोऽथेप्रत्यायकमसाक्षात्कारीत्यर्थ ॥ ‘पञ्चस्वे’ त्यादि केवलं—
 एकं ज्ञानं केवलज्ञानं तदन्यत्रोकेवलज्ञानम्—अवधिमनःपर्यायलक्षण
 मिति । ‘केवले’ त्यादि, “ भवत्येकेवलनाणे चैव” न्ति भवस्थस्य केवल-
 ज्ञान यत्तत्तथा, एवमितरदपि, ‘भवत्ये’ त्यादि, सहयोगैः—कायव्यापारादि
 भिर्यःस मयोगी, इन्ममासान्तत्वात् स चासौ भवस्थश्च तस्य केवल-
 ज्ञानमिति विग्रहः, न मन्ति योगा यस्य स न योगीति वा योऽसावयोगी-
 शैलेशीकरणव्यवस्थितः, शेषं तथैव, ‘सयोगी’ त्यादि, प्रथम समयः
 सयोगित्वे यस्य स तथा, एवमप्रथमो—द्वयादिसमयो यस्य स तथा, शेषं तथैव,
 “ अथवे” त्यादि, चरम — अन्त्य समयो यस्य सयोग्यवस्थाया स तथा,
 शेषं तथैव, ‘एव’ मिति सयोगि सूत्रवत्प्रथमाप्रथमचरमाचरमविशेषण-
 युक्तमयोगिमूत्रमपिवाच्यमिति, ‘सिद्धे’ त्यादि, अनन्तर सिद्धो य सम्प्रति
 ममयेसिद्ध, सचैकोऽनेको वा, तथा परम्परसिद्धो यस्य द्वयादयः समया
 सिद्धस्य सोऽप्येकोऽनेकोवति, तेषां यत् केवलज्ञानं तत्तथाव्यपदिश्यत
 इति । ‘ओहिनाणे’ इत्यादि, ‘भवपञ्चइए’ ति क्षयोपशमनिमित्तत्वेऽ-
 प्यस्य क्षयोपशमस्यापि भव प्रत्ययत्वेन तत्प्राधान्येन भव एव प्रत्ययो यस्य
 तद् भव प्रत्ययमिति व्यपदिश्यत इति, इदमेवभाष्यकारेण साक्षेपपरिहार
 मुक्तं, तत्राक्षेप — “ ओहीखओवममिए भावे भणितो भवो तहोदइए ।
 तो किह भवपञ्चइओ वोत्तु जुत्तोऽवही दोएह ” ॥ द्वाया—अवधि चायोप-
 शमिके भावे भाणितो भवस्तथौदयिके । तत कथं भव प्रत्ययिको वक्तुं
 युक्तोऽवधिर्द्वयो ? ॥१॥ (दोएहं) ति देवनारक्यो, अवत्रपरिहार — सोऽवि

द्वा श्रोत्रादिप्रभव तदश्रुतनिश्चितमिति, आह च—“पुत्रं सुयपरिकर्मिय
मतिस्स ज सपय सुयाइय । (त्तं) सुयास्सियमियर पुण आणस्मियमइ च
उक्कक (त) ’’ ॥ १ ॥ द्याया—पूव श्रुतपरिकर्मितमतेयत् साम्प्रत
श्रुतातीतम् । तन्निश्चितमितरत पुनरनिश्चित मतिचतुष्क तत् ॥ १ ॥” ति ‘सुए’
त्यादि, अत्थोगाहे’ ति अर्थते-अधिगम्यतेऽर्ह्यते वा अन्विष्यत इत्यर्थः,
तस्य सामान्यरूपस्य अशेषविशेषनिरपेक्षानिर्देश्यस्य रूपादेरेवग्रहणं—प्रथम
परिच्छेदनमर्थावग्रह इति निर्विकल्पक ज्ञान दर्शनमिति
यदुच्यते इत्याये, स च नैश्चाधिको य स सामयिको यस्तु व्यव-
हारक शब्दोऽयमित्याद्युल्लेखवान स आन्तमौहर्त्तिक इति, अयं चेन्द्रियम-
नसम्बन्धात् षोढा इति, तथा व्यज्यतेऽनेनाथे प्रदीपेनेव घट इति व्य-
ञ्जन, तच्चोपकरणेन्द्रियं शब्दादित्यपरिणतद्रव्यसघातो वा, ततश्च व्य-
ञ्जनेन—उपकरणेन्द्रियेण शब्दादित्यपरिणतद्रव्याणा व्यञ्जनानामवग्रहो
व्यजनावग्रह इति, अथवा व्यजन-इन्द्रियशब्दादिद्रव्यसम्बन्ध इति, आह च—
“वज्जिज्जड जेणऽत्थो घटोव्व दीवेण वज्जण तांत । उवगरणिण्णदय सदादि-
परिणयद्दन्न सवन्धो ॥ १ ॥” द्याया—व्यज्यते येनार्यो घट इव दीपेन व्यजन
ततस्तत् उपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः ॥ १ ॥ ‘त्ति’ अयं च मनो
नयनवर्जन्द्रियाणा भवतीति चतुर्धा, नयनमनमोरप्राप्तावपरिच्छेदरू-
त्वात् इतरेषा पुनरन्ययेति, ननु व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानमेव न भवति, इन्द्रियश-
ब्दादिद्रव्यसम्बन्धकालं तदनुभवाभावात्, वधिरादीनामिवेति, नैव, व्यजना
वग्रहान्ते तद्वस्तु ग्रहणादेवोपलब्धिमद्भावात्, इह यस्य ज्ञेयवस्तु ग्रह-
णस्यान्ते तत् एव ज्ञेयवस्तुप्रादानात् उपलब्धिर्भवति तत् ज्ञान दृष्ट, यथाऽ-
र्यावग्रहपर्यन्ते तत् एवाभावग्रहाद्यस्तु ग्रहणाद् ईहासद्भावात् अर्थावग्र-

आहच—“ममरोण सावण य अवस्म कायव्ययं हवड जम्हा । अतो अहो-
 णिअस्स य तम्हा आवस्मयंताम ॥१॥छाया—अमरोण श्रावकेण चावय्यं
 कर्त्तव्यं भवति यम्मात् । अतेऽन्होनिशश्च तस्मादावय्यक नाम॥१॥
 आप्रय्यकाद् व्यतिरिक्तं ततो यदन्यदिति । “आवस्मगवतिरिक्त” इत्यादि
 यदिह दिवसनिशाप्रथमपश्चिमपौरुषीद्वय एव पच्यते तन् कालेन
 निवृत्तं कालिकम्—उत्तराध्ययनादि, यत् पुनः कालवेलावर्जपच्यतेतदूर्ध्वं
 फालिकादित्युत्तरकालिक—दृशकालिकादीति ॥ उक्तं ज्ञान, चारित्र प्रस्ता-
 वयति—

मूलः—दुविहे धम्मे पं० तं०—सुयधम्मे चेव चरित्तधम्मे

चेव, सुयधम्मे दुविहे पं० तं०—सुत्तसुयधम्मे चेव अत्थसुयधम्मे

चेव, चरित्तधम्मे दुविहे पं, तं०—अगारचरित्तधम्मे चेव

अणगारचरित्तधम्मे चेव, दुविहे मंजमे पं० तं०—सगगसजमे

चेव वीतगगसंजमे चेव, सगगसंजमे दुविहे पं० तं०—सुहुमसंपगाय

सगगसंजमे चेव, वाटरसंपरायसगगसंजमे चेव, सुहुमसंपगाय

सगगसंजमे दुविहे पचत्ते तं०—पटमसमयसुहुमसंपरायसगग-

सजमे चेव अपटमसमयसु०, अथवा चरमसमय सु० अचरम

समय सु०, अथवा सुहुमसंपगायसगगसंजमे दुविहे पं, तं०—

संकिलेसमाणे चेव विसुज्झमाणे चेव, वाटरसंपगायसगग-

संजमे दुविहे पं० तं०—पटमसमयवाटरसं० अपटमसमय वाटर

ज्ञानमिति, आह च 'अन्नाण सो वहिराण व तकालमणुवलंभाओ ।
 [आचार्यः] न तदन्ते तत्तोच्छिद्य उवलंभाओतयं नाणं ॥१॥ छाया—
 अज्ञानं न बधिरादीनामिव तत् कालमनुपलम्भात् । न तदन्ते तदेवोपलम्भात्
 न ज्ञानम् ॥१॥ ति, किन्— व्यजनावप्रहकालेऽपि ज्ञानमस्त्येव, सूक्ष्मा-
 व्यस्त्यात् नोपलभ्यते, मुक्तवर्त्ताविज्ञानवदिति ईहादयोऽपि श्रुतनिश्चिता
 एव, ननुक्ता, स्थितान्तानुरोधविति । 'अस्मयनिस्मिणऽपि एमेव' ति अ-
 र्थावप्रत्यजनावप्रहभेदेनाश्रुतनिश्चितमपि द्विधैवेति, इदं च श्रोत्रादिप्र-
 भयमेव, नन् प्रौत्वात्तन्त्यात् श्रुतनिश्चितं त्रार्थावप्रहः सम्भवति, यदाह—
 'किदपि तु कटदीणो जुष्मे विवेण उगलो ईहा । किं मुमिलिद्धमवाओ द-
 पण रुक्ते विवति ॥१॥' छाया—कथं प्रतिकुटदीणो युध्यति विम्बेनाव-
 प्रः ईहा । किं मुमिलिद्धमवाया दर्पणसंक्रान्तं विम्बमिति ॥ १ ॥ न तु
 व्यजनावप्रहः तस्येन्द्रियाश्रितत्वात्, बुद्धीनान्तु गानसत्त्वात्, ततो
 बुद्धिभ्योऽन्यत्र व्यजनावप्रहोमन्तव्य उति । 'मुयणाणे' इत्यादि
 प्रवचनपुष्पस्याज्ञानोवाज्ञानि तेषु प्रावष्टं—तदभ्यन्तरं तत् स्वरूपमित्यथः,
 त्वगतपरकृतं "उपरत्ते उवे" त्यादि सावृक्षा पदत्रयप्रभवं वा ध्रुव श्रुतं
 वा आचारार्थं, यनपुने.—स्थविरकृतं सावृक्षपदत्रयव्यतिरिक्तव्याकरण
 निवृत्तमध्रुवश्रुतं योत्तराभ्ययनादि तदंगवार्थमिति ॥ आहच—"गणहर ?
 येराउक्ते आणमा मुक्त्वागरणयो वा २ ध्रुव १ चल विसेमणाओ २
 'प्रगागमिगुनाणत्' ॥१॥ छाया—गणहर स्थविरादिकृतं आदेशात् मुक्त
 व्यकरणो वा । ध्रुवचल विसेमणाद्वा अज्ञानद्वयो. नानान्वयम् ॥१॥
 'प्रगागमि' त्यादि अवश्यं वक्तव्यमित्यावश्यकं—सामायिकादि पद्विधम्

आह—“नमरोण नायणाय य अयस्स कायव्ययं त्वइ जम्हा । अतो अतो-
 गिमस्स य तप्ता आयस्सयत्ताम ॥१॥छाया—अमरोण धावकेण चाय-
 प्तत्तव्यं भयति यग्मान । अंतंउन्होनिशश्च तस्मादायस्सक नाम॥१॥
 आयस्सकद् व्यतिरिक्तं ततो यदन्यदिति । “आयस्सगयतिरिक्तं” इत्यादि
 यदिह द्विगमनिशाप्रथमपश्चिमपौष्पीद्वय एव पठ्यते तत्र कालेन
 निर्वृत्त कालिकम्—उत्तराध्ययनादि, यत्र पुनः कालवेलावर्जपठ्यतेतद्वृत्त
 पालिकादित्युत्तरकालिक—दशकालिकादीति ॥ उक्तं ज्ञानं, चारित्र्य प्रगता-
 यति—

मूलः—दुविहे धम्मे पं० तं०—सुयधम्मे चेव चरित्तधम्मे
 चेव. सुयधम्मे दुविहे पं० तं०—सुत्तसुयधम्मे चेव अन्यसुयधम्मे
 चेव, चरित्तधम्मे दुविहे पं, तं०—अगागचरित्तधम्मे चेव
 अगागचरित्तधम्मे चेव, दुविहे संजमे पं० तं०—सगागसंजमे
 चेव वीतगागसंजमे चेव, सगागसंजमे दुविहे पं० तं०—सुद्धमसंपगाय
 सगागसंजमे चेव. वाटग्गसंपगायसगागसंजमे चेव. सुद्धमसंपगाय
 सगागसंजमे दुविहे पत्तत्ते तं०—पटमसमयसुद्धमसंपगायसगाग-
 संजमे चेव अपटमसमयसु०, अथवा चग्मनमय सु० अचग्म
 समय सु०. अथवा सुद्धमसंपगायसगागसंजमे दुविहे पं, तं०—
 संश्लिसेमाराण् चेव विमुज्जमाराण् चेव. वाटग्गसंपगायसगाग-
 संजमे दुविहे पं० तं०—पटमसमयवाटग्गं० अपटमसमय वाटग्ग

हजानमिति, आठ च 'अन्नाणं सो वहिराङ्गणं व तकालमणुवलंभाओ ।
 [आचार्य.] न तदन्ते ततोन्चिय उवलभाओतयं नाणं ॥१॥ छाया—
 'अज्ञानं न भिरादीनामिव तत्र कालमणुपलम्भात् । न तदन्ते तदेवोपलम्भात्
 तत्र ज्ञानम् ॥१॥' इति, किंच - व्यञ्जनावप्रमाणकालेऽपि ज्ञानमस्त्येव, सूक्ष्मा-
 न्यस्तन्वाच्च नोपलभ्यते, मुक्तवर्त्तावज्ञानवदिति ईहादयोऽपि श्रुतनिश्चिता
 एव, नानता, दिव्यान्तकानुरोधादिति । 'अस्मयनिस्मिणऽपि एमेव' इति अ-
 र्थावप्रमाण्यञ्जनावप्रहभेदेनाश्रुतनिश्चितमपि द्विधमेवेति, उद च श्रोत्रादिप्र-
 भासमेव, यत् 'प्रोन्निनिन्यापश्रुतनिश्चितं तत्रार्थावप्रह.सम्भवति, यदाह—
 'पाठ'पट्टि तुल्यदीर्घो लुङ्गे विवेक उगलो ईहा । किं मुसिलिष्टमवाओ द-
 प्पणं संस्त विवति ॥१॥' छाया—'यत् प्रतिकुषट्हीनो युम्यति विम्वेनाव-
 यो ईहा । किं मुसिलिष्टमवाया दर्पणसंक्रान्तंविम्वमिति ॥ १ ॥ न तु
 'अज्ञान'प्रह. तन्मेन्द्रियाश्रितत्वात्, बुद्धीनान्तु ज्ञानसत्त्वात्, ततो
 मुदिव्योऽन्यत्र व्यञ्जनावप्रहोमन्तव्य इति । 'मुयणाणे' इत्यादि
 प्रवचनपुन्यभ्यादानोवादानि तेषु प्राविष्ट—तदभ्यन्तरं तत्र स्वरूपमित्यश्रः,
 तत्रगणनरक्त । "उपन्ते उवे" इत्यादि मातृका पञ्चत्रयप्रभवं वा ध्रुव श्रुतं
 वा 'आचार्यादि, यनपुनेः—स्वविरक्तं मातृकापञ्चत्रयव्यतिरिक्तव्याकरण
 नितःसध्रुवश्रुतं वीचगभ्ययनादि तःग वाग्यमिति ॥ आहच—“गणहर १
 नेराऽहन आप्मो मुक्तागणगण्यो वा न ध्रुव १ चल विसेमण्यो २
 'अज्ञानमेमुनागण' ॥१॥ छाया—गणहर स्वविरादिकृतं आदेशान् मुक्त
 'अज्ञानमेमुनागण' वा । धरातत्र विणेपणाद्वा अज्ञानद्वयो. नानान्वयम् ॥१॥
 'अज्ञानमेमुनागण' इत्यादि अवश्यं कलव्यामन्यावश्यं—मामागिकादि पट्टविधम्

आत्मा—“नमस्तेन नायण्य व प्रवम्स कायव्यव इवह जम्हा । अंशो अने-
गिमम्य व तन्हा आयम्मथनास ॥१॥छाया—अमगेन आवहेण चायय
वर्त्तद्वयं भवति यस्मान् । अनेज्जोनिशश्च तस्मादाययक नाम॥१॥
“आययसाद् अतिरिक्तं ततो यदन्यदिति । “आयम्मगवतिरिति । अन्गदि
यदिह दिवसनिशाप्रथमपश्चिमपौर्णमीद्वय एव पठ्यते तत्र कालेन
निर्गुण कालिकम्—उत्तराध्ययनादि, यत्र पुन कालवेलायजपठ्यतेतद्वा
कालिकादित्युत्तरकालिक—इत्यकालिकादीति ॥ उक्तं ज्ञान, चारित्र प्रस्ता-
पयति—

मूलः—दुविहे धम्मे पं० तं०—सुयधम्मे चेव चरित्तधम्मे
चेव, सुयधम्मे दुविहे पं० तं०—सुत्तसुयधम्मे चेव अत्थसुयधम्मे
चेव, चरित्तधम्मे दुविहे पं, तं०—अगाग्गचित्तधम्मे चेव
अणगाग्गचित्तधम्मे चेव, दुविहे मंजमे पं० तं०—मगागमंजमे
चेव वीतगागमंजमे चेव, मगागमंजमे दुविहे पं० तं०—सुद्धमंनंपगाय
मगागमंजमे चेव, वादग्गंनंपगायमगागमंजमे चेव, सुद्धमनंपगाय
मगागमंजमे दुविहे पन्नत्ते तं०—पटमनमयसुद्धमंनंपगायमगाग-
मंजमे चेव अपटमनमयसु०, अथवा चग्गमनमय सु० अचग्ग
मय सु०, अथवा सुद्धमंनंपगायमगागमंजमे दुविहे पं, तं०—
संशिल्लेगमाणां चेव विसुद्धममाणां चेव, वादग्गंनंपगायमगाग-
मंजमे दुविहे पं० तं०—पटमनमयवादग्गं० अपटमनमय वादग्ग

सं०—अहवा चरिमसमय० अचरिम समय०, अहवा वायरसंपराय
 सरागसंजमे दुविहे पं० तं०—पडिवाति चेव अपडिवाति चेव,
 वीयरगसजमे दुविहे पं० तं०—उवसंतकसायवीयरगसंजमे
 चेव खीणकसायवीयरगसंजमे चेव, उवसंतकसायवीयरग
 सजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमयउवसंतकसायवीतरागसंजमे
 चेव, अपढमसमयउव०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०,
 खीणकसायवीतरागसंजमे दुविहे पं० तं०—छउमत्थखीणकसाय
 वीयरगसंजमे चेव केवलखीणकसायवीयरगसंजमे चेव,
 छउमत्थखीणकसायवीयरगसंजमे दुविहे पं० तं०—सयबुद्ध
 छउमत्थखीणकसाय० बुद्धवोहियछउमत्थ०, सयंबुद्धछउमत्थ०
 दुविहे पं० तं०—पढमसमय० अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय०
 अचरिमसमय०, बुद्धवोहियछउमत्थखीण० दुविहे पं० तं०—
 पढमसमय० अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०,
 केवलखीणकसायवीतरागसंजमे दुविहे पं० तं०—सजोगि
 केवलखीणकसाय० अजोगिकेवलखीणकसायवीयरग०,
 सजागिकेवलखीणकसायसंजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमय०
 अपढमसमय०, अहवा चरिमसमय० अचरिमसमय०, अजोगि
 केवलखीणकसाय० संजमे दुविहे पं० तं०—पढमसमय०

छाया — क्रोधाद्या संपरायास्तैर्युत संपरैति संसारम् । स च लोभकषायरूपः
 उपशमकस्य क्षपकस्य वा यस्य स सूक्ष्म संपराय साधुस्तस्य सरागसंयमः,
 विशेषणसमासो वा भणनीय इति, वादगः — स्थूराः सम्परायाः कषाया यस्य
 साधो यस्मिन् वा संयमेः स तथा — सूक्ष्मसम्परायप्राचीनगुणस्थानकेषु,
 शेषं प्रागवदिति । 'सुहुमे' त्यादि, सूत्रद्वये प्रथमाप्रथमसमयादिविभागः
 केवलज्ञानवदिति । 'अहवे' त्यादि, संक्लिश्यमानं संयम उपशमश्रेण्या
 प्रतिपतत, विशुद्धयमानस्तामुपशमश्रेणी वा समारोहत इति । 'वादरे'
 त्यादि सूत्रद्वयं, वादर सम्पराय सरागसंयमस्य प्रथमाप्रथमसमयता संयम
 प्रतिपत्तिकालापेक्षया चरमाचरमसमयतातु यदनन्तरं सूक्ष्मसम्परायता
 असंयतत्वं वा भविष्यति तदपेक्षयेति, 'अह्वे' त्यादि, प्रतिपाती
 उपशमकस्यान्यस्य वा अप्रतिपातीक्षपकस्येति । सरागसंयम उक्तोऽतो
 वीतरागसंयममाह — 'वीतरागे' त्यादि, उपशान्ता प्रदेशतोऽप्यवेद्यमाना
 कषाया यस्य यस्मिन् वा स तथा साधु. संयमोवेति — एकादश
 गुणस्थानवर्त्तति, क्षीणकषायो द्वादशगुणस्थानवर्त्तति, 'उवसंते' त्यादि
 सूत्रद्वयं प्रागिव 'स्त्रीणे' त्यादि, छादयत्यात्मस्वरूपं यत्तत् छद्मज्ञानावर-
 णादिघातिकर्म तत्र तिष्ठतीति छद्मस्थ — अकेवली, शेषं तथैव, केवलम्
 उक्तस्वरूपं ज्ञानं च दर्शनं चास्यास्तीति केवलोति । 'छउमत्थे' त्यादि, स्वयं
 बुद्धादिस्वरूप प्रागिवेति, 'सयबुद्ध' त्यादि नत्र सूत्राणि गतार्थान्येवेति ॥
 (स्थानाङ्ग सूत्र ७२ उद्देश १)

मूलः — "अथवा तिविधे ववसाते पं० तं० -- पच्चक्खे पच्च-

तिते आणुगामिण ॥ ५,

टीका :—व्यवसायो-निश्चयः, स च प्रत्यक्षोऽर्वाधिमनःपर्यायके-

वलाख्य, प्रत्ययात्—इन्द्रियानिन्द्रियलक्षणान्निमित्ताज्जात प्रात्ययिकः
साध्यम्—अग्न्यादिकमनुगच्छति साध्याभावे न भवति यो धूमादिहेतु
सोऽनुगासी ततो जातमानुगामिकम-अनुमान तद्वरूपो व्यवसाय आनुगा-
मिक एवेति, अथवा प्रत्यक्ष स्वयदर्शनलक्षण प्रात्ययिक-आप्तवचन-
प्रभव, तृतीयस्तथैववेति ५। (स्थानांग सू० स्थान ३ उ ३ सू १८५)

मूलः—चउविहेणाते पं० तं०—आहरणे आहरणतद्देसे

आहरणतद्देसे उवन्नासोवण १ आहरणे चउव्वहे पं० तं०—
अवाते उवाते ठवणाकम्मे पडुप्पन्नविणासी २, आहरणतद्देसे च-
उव्वहे पं० तं०—अणुसिद्धी उवालंभे पुच्छा निस्सावयणे ३, आ-
हरणतद्देसे चउव्वहे पं० तं०—अधम्मजुत्ते पडिलोमे अंतोवणी
ते दुरुवणीते ४ उवन्नासोवण चउव्वहे पं० तं०—तव्वत्थुते तद-
न्नवत्थुत्ते पडिनिमे हेतु ५ हेऊचउव्वहे-पं० तं०—जावते थावते
वसते लूसते, अहवा हेऊचउव्वहे पं० तं०—पच्चक्खे अणुमाणे
(ओवम्मे आगमे, अहवा हेऊचउव्वहे पं० तं०—अत्थित्तंअत्थि-
सो हेऊ १ अत्थित्तंणत्थि सो हेऊ २ णत्थित्तं अत्थि सो हेऊ ३
णत्थित्तं णत्थित सो हेऊ ४ (सू० ३३८)

टीका .—तत्र ज्ञायते अस्मिन् सति दार्ष्टान्तिकोऽर्थ इति अधिक-
रणे क्तप्रत्ययोपादानात् ज्ञातं—दृष्टान्तः, साधनसद्भावे साध्यस्यावश्यभावः

साध्याभावे वा साधनस्यावश्यमभाव इत्युपदर्शनलक्षणो, यदाह—“साध्येनातु-
 गमो हेतोः, साध्याभावे च नास्तिना । ख्याप्यते यत्र दृष्टान्तः, स साधर्म्येतरो
 द्विधा ॥१॥” इति, तत्र साधर्म्यदृष्टान्तोऽग्निरत्र धूमाद् यथा महानस इति,
 वैधर्म्यं दृष्टान्तस्तु अग्न्यभावे धूमो न भवति, यथा जलाशये इति, अथवा
 अख्यानकरूपं ज्ञातं तच्च चरितकल्पितभेदात् द्विधा, तत्र चरितं यथा नि-
 दानं दुःखाय ब्रह्मदत्तस्येव, कल्पितं यथा प्रमादवतामनित्यं यौवनादीतिदेश-
 नीयं, यथा पाण्डुपत्रेण किशलयानां देशितं, तथा हि—‘जह तुब्भे तह अम्हे
 तुब्भेऽविय होहिहा जहा अम्हो अप्पाहेइ पढंतं पंडुयपत्तं किसलयाणं
 ॥१॥ छाया—यथा यूयं तथा वयं यूयमपि भविष्यथ यथा वयम् शिक्षयति
 पतत्पांडुपत्रं किशलयान् । इति, अथवोपमानमात्रं ज्ञातं सुकुमारः करः
 किशलयमिवेत्यादिवत् अथवा ज्ञातं-उपपत्तिमात्रं ज्ञातहेतुत्वात्, कस्मोद्-
 यवाः क्रीयन्ते ? यस्मान्मुधा न लभ्यन्ते इत्यादिवादिति, एवमनेकधा साध्य-
 प्रत्यायनस्वरूपं ज्ञातमुपाधिभेदात् चतुर्विधं दर्शयति—तत्र आ-अभिविधिना
 हियते प्रतीतौ नीयते अप्रतीतोऽर्थोऽनेनेत्याहरणं, यत्र समुदित एव
 दार्ष्टान्तिकोऽर्थः उपनीयते यथापापं दुःखाय ब्रह्मदत्तस्येवेति, तथा तस्य-
 आहरणार्थस्य देशस्तद्देशः स चासावुपचारादाहरणं चेति प्राकृतत्वात्
 आहरणशब्दस्य पूर्वनिपाते आहरणतद्देश इति, भावार्थश्चात्र-यत्र-
 दृष्टान्तार्थदेशेनैव दार्ष्टान्तिकार्थस्योपनयनं क्रियते तत्तद्देशोदाहरणमिति,
 यथा चन्द्र इव मुखमस्या इति, इह हि चन्द्रे सौम्यत्वलक्षणो नैव देशेन
 मुखस्योपनयनं नानिष्टेन नयननासावर्जितत्वकलंकादिनेति, तथा तस्यैव-
 आहरणस्य सम्बन्धीसाक्षात् प्रसंग सम्पन्नो वा दोषस्तदोषः स चासौ
 धर्मो धर्मिणः उपचारादाहरणं चेति प्राकृतत्वेन पूर्वनिपातोदाहरण तदोष

इति, अथवा तस्य—आहरणस्यदोषो यस्मिंस्तत्तथा, शेषं तथैव, अयमत्र भावार्थः—यत् साध्य विकलत्वादिदोषदुष्टं तदोपहरणं, यथा नित्यं शब्दोऽमूर्त्तत्वात् घटवत् इहसाध्यसाधनवैकल्यं नामदृष्टान्तदोषो, यच्चासभ्यादिवचनरूपं तदपि तदोषाहरणं, यथा सर्वथाऽहमसत्यं—परिहरामि गुरुमस्तकर्तृनादिति, यद्वा साध्यासिद्धिं कुर्वदपि दोषान्तरमुपनयति तदपि तदेव, यथा सत्यंधर्ममिच्छन्ति लौकिक मुनयोऽपि—“वरंकूपशताद् वापी वरं वापीशतात् क्रतुः । वरं क्रतुशतात् पुत्रः सत्यं पुत्रशताद् वरम् ॥ १ ॥ इतिवचनं वक्तुनारदवदिति, अनेन च श्रोतुं पुत्र क्रतुप्रभृतिषु प्रायः संसारकारणेषु धर्मप्रतीतिराहितेति आहरणतदोषतेति, यथा वा—बुद्धिमता केनापि कृतमिदं जगत् सन्निवेशविशेषवत्त्वात् घटवत् सचेत्स्वर इति, अनेन हि स बुद्धिमान् कुम्भकारतुल्योऽनीश्वरः सिद्धयतीति, ईश्वरश्च स विवक्षित इति, तथा वादिना अभिमतार्थसाधनायकृते वस्तूपन्यासे तद् विघटनाय यः प्रतिवादिनाविरुद्धार्थोपनयः क्रियते पर्यन्तु योगोपन्यासे वा यः उत्तरोपनयः स उपन्यासोपनयः, उत्तररूपमुपपत्तिमात्रमपि ज्ञातभेदो ज्ञातहेतुत्वादिति यथा अकर्त्ता आत्मा अमूर्त्तत्वात् आकाशवदित्युक्ते अन्य आह—आकाशवदेवाभोक्तेत्यपि प्राप्तमनिष्टचैतदिति, यथा वा मांसभक्षणमदुष्टं प्राणयज्ञत्वादोदनादिवत् अत्राहान्य—ओदनादिवदेव स्वपुत्रादिमांसभक्षणमप्यदुष्टमिति, यथा वा त्यक्तसङ्गा वस्त्रपात्रादि सग्रहं न कुर्वन्ति ऋषभादिवत्, अत्राह कुण्डिकाद्यपि ते न गृह्णन्ति तद्वदेवेति, तथा कस्मात् कर्मकुरुषे यस्माद् धनार्थीति इह प्रथमं ज्ञातं समग्रसाधर्म्यं द्वितीयं देशसाधर्म्यं तृतीयं सदोषचतुर्थं प्रतिवाद्युत्तररूपमित्ययमेषां स्वरूपविभाग इति, इह देशतः संवादगाथा—चरियं च कप्पियं वा

दुविहं तत्तो चउव्विहे क्केकं । आहरणे तद्देसे तद्देसे चेवुवन्नासा ॥१॥
छाया—चरितं च काल्पिक वा द्विविध ततश्चतुर्विधमेकैकं आहरणं तद्देशः
तद्दोषश्चैव उपन्यासः ॥ १ ॥ इति, “अवाये” अपायः—अनर्थे स यत्र
द्रव्यादिष्वभिधीयते यथैतेषु द्रव्यादिविशेषस्त्यपायो विवक्षितद्रव्यादि-
विशेषेष्विव, हेयता वाऽस्य यत्राभिधीयते तदाहरणमपाय इति, स च चतु-
र्धाद्रव्यादिभिः—तत्र द्रव्यात् द्रव्ये वाऽपायो द्रव्यमेव वा तत्
कारणत्वाद्पायोद्रव्यापाय, एतद् हेयतासाधकं एतत्साधकं वाऽऽ-
हरणमपि तथोच्यते, तत् प्रयोगो—द्रव्यापाय परिहार्यस्तत्र वाऽपायो वर्तते-
देशान्तरगमनेनोपार्जितद्रविणयोस्तल्लोभात् परस्परमारणपरिणतयो स्व-
ग्रामाद् बहिः प्राप्तावनुतापात् हृदयत्कमत्स्यगलित तद् वित्तयोर्मत्स्यबन्ध-
कपाश्चान् गृहीतस्य तस्यमत्स्यस्य विदारणेऽवाप्त तद्रुव्यलुब्धभगिन्या मत्स्य-
च्छेदकशस्त्राभिघातेन तदुद्दालनप्रवृत्तिमारित मातृकायास्तथाविधव्यतिकर-
दर्शनोत्पन्नसंवेगात् प्रतिपन्नप्रव्रज्ययोर्भ्रातृवणिजोरिव, तत् परिहारश्च
प्रव्रज्यया तत्त्यागादिति, आहरणता चास्यदेशेनोपनयस्याविवक्षणादिति,
तथाक्षेत्रात् क्षेत्रे वा क्षेत्रमेव वाऽपाय क्षेत्रापाय, शेषं तथैव, एवमुत्तरं त्रापि
तत् प्रयोगः—अपायवत् क्षेत्रं वर्जयेत् जरासन्धाभिधानप्रतिवासुदेवात्
सम्भावितापायां मथुरानगरी यथा दशार्हचक्रं वर्जयामासेति, अथवा सम्भ-
वत्यपायः स प्रत्यनीक क्षेत्रे ससर्पग्रहवत्, कालापायो यथा—सापायकाल
वर्जने यतेत, द्वैपायनो द्वारकामावर्षद्वादशकाद्धृद्यतीति श्रुतनेमिनाथ
वचनोद्वादशवर्षलक्षणसापायकालपरिजिहीर्षयोत्तरपथप्रवृत्तो द्वैपा-
यनोयथेति, अथवा सापायोऽपिभवति कालो रुद्रादिवदिति, तथा भावापा-
यथाभावापायं परिहरेत् महानागवत् नागदत्तलुलकवद् वेति, तथाहि—

किल काञ्चित् क्षपकः प्रस्तुतपारणक सञ्चल्लकः समारब्धभिन्नार्थभ्रमणक
 कथञ्चिन्मारितमण्डूकिकं लुल्लकप्रैरितोऽप्रतिपन्नतद्वचनः पुनरावश्यक
 काले स्मारिततदर्थं समुत्पन्नकोपः लुल्लकोपघातायाभ्युत्थितो वेगादागच्छन्
 स्तम्भ आपतितोमृतो ज्योतिष्केषूत्पन्नोऽनन्तरच्युतो जातिस्मरणदृष्टिर्विषसर्प-
 तयोत्पन्नः सप्पेडप्रमृत्पुत्रेण च सप्पेपुकुपितेन राज्ञाऽऽदिप्रजनमायेमा-
 रोषु नागेषु नागावनाशकनरेण केनाप्योषधिवलादाकृष्यमाणो दृष्टको-
 पविपाकतया च मददृष्टिविषेण मा घातकपुरुषविघातो भवत्विति भाव-
 नया पुच्छतो निर्गच्छन् यथानिगमञ्च खण्ड्यमानः कोपलक्षणभावापाय
 परिहृतवानिति, तथा स एवानन्तर नागदत्तार्भधानराजसुततयोऽन्नो
 वालत्व एव प्रतिपन्नप्रव्रज्योऽत्यन्तसविग्नस्तिर्यग्भवाभ्यासाच्चात्यन्त
 लुधालुरादित्योदयादस्तमयं यावद् भोजनशीलोऽसाधारणगुणावर्जित
 देवताभिर्वन्दितोऽत एव तद्गच्छगतमासादिक्षपकवतुष्टयस्येर्ष्यविषयी
 भूतो विनयार्थं तेषामुपदर्शितस्वार्थानीतभोजनः तैश्च मत्सरादभोजन
 मध्यनिष्ठयूतनिष्ठीवनोऽत्यन्तोपशान्तचित्तवृत्ततया य सञ्जातकेवल.
 पुर्देवतावन्दितस्तेषामपि क्षपकाणासवेगहेतुत्वेन केवलज्ञानदर्शनसमृद्धि
 सपादकः कोपरूप भावापायं परिजहारेति अथवा कोपादिलक्षणो भावोऽपा-
 योभवति क्षपकस्येवेति, गाथे इह - द्रव्यावाए दुन्नि उ वाणियगा भायरो वण-
 नित्ति । वहपरिणयमेकमिक्क दहंमि मच्छेण नन्वेओ ॥ १ ॥ खित्तमि
 अवक्कमण दसारवग्गस्स होइ अवरेण । दीव यणो य काले भावे मण्डूक-
 याखमओ ॥ २ ॥ छाया - द्रव्यापाये द्वौ वणिग्भ्रातरौ धनानमित्तम् । वध-
 पारणतौ एकैकस्मिन् हृदे मत्स्येन निर्वेदः ॥ १ ॥ क्षेत्रेऽवक्कमण दशार्ह
 वगेस्य भवत्यग्रस्याम् । द्वीपायनश्च काले भावे मण्डूकिका क्षपक ॥ २ ॥ इति,

‘उत्राए’ त्ति उपायः—उपेयं प्रतिपुरुषव्यापारादिकासाधनसामग्री स यत्र द्रव्यादावुपेये अस्तीत्यभिधीयते यथैतेषु द्रव्यादिविशेषेषु साधनीयेष्वस्त्युपायो विवक्षितद्रव्यादिविशेषवत्, उपादेयता वाऽस्य यत्राभिधीयते तदाहरणमुपाय इति, सोऽपिद्रव्यादिभिश्चतुर्द्वैर्व, तत्र द्रव्यस्य सुवर्णादे प्रासुको दकादेर्वा द्रव्यमेव वा उपायो द्रव्योपाय, एतत्साधनमेतदुपादेयता साधनं वाऽऽहरणमपि तथोच्यते, तत् प्रयोगश्चैवम् अस्तिसुवर्णादिषूपायः उपायेनैव वा सुवर्णादौ प्रवर्तितव्यं, तथाविधधातुवादसिद्धादिवदिति, एवं-क्षेत्रोपाय’—क्षेत्रपरिकर्मणोपायो यथा अस्त्यस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रीकरणोपायो लाङ्गलादिस्तथाविधसाधूव्यापारो वा तेनैव वा प्रवर्तितव्यमत्र तथा विधान्य-क्षेत्रवादति, एवं कालोपाय — कालज्ञानोपाय, यथा आस्तिकालस्य ज्ञाने उपायः धान्यादेरिव, जानीहि वा कालं घटिकाच्छायादि नोपायेन तथा भूतगणित-ज्ञवदिति, एवं भावोपायो यथा भावज्ञाने उपायोऽस्ति भावं वोपायतो जानीहि, बृहत् कुमारिका कथाकथनेन विज्ञातचौरादिभावाभयकुमारवर्ति, तथाहि—किल राजगृहनगरस्वामिनः श्रेणिकराजस्य पुत्रोऽभयकुमाराभिधानो देवता प्रसादलब्धसर्वतुङ्गफलदिग्मृद्धारामस्याम्रफलानां अकाला-म्रफलदोहदवदूभार्यादोहद पूरणार्थं चाण्डालचौरेणापहरणे कृते चौरपरि-ज्ञानार्थं नाट्यदर्शननिमित्तमिलितबहुजनमध्ये बृहत् कुमारिका कथामच-कथत्, तथाहि काचिद् बृद्धकुमारिका वाञ्छितवरलाभायकामदेवपूजार्थ-मारामे पुष्पाणि चोरयन्ती आरामपतिना गृहीता सद्भावकथने विवादि-तया पत्या अपारमुक्तया मतपार्श्वे समागन्तव्यमित्यभ्युपगमं कारियित्वा-ततः कदाचित् विवादिता सती पतिमापृच्छय रात्रावारामपतिपार्श्वे

गच्छन्ती चौरराक्षसाभ्यां गृहीता सद्भावकथने प्रतिनिवृत्तया भवत्पार्श्वे
 आगतव्यमिति कृताभ्युपगमामुक्ता आरामेगता आरामिकेण सत्यप्रतिज्ञे
 त्यखण्डितशीलाविसर्जिता इतराभ्यामपि तथैव विसर्जिता पतिसमीपमागतेति,
 ततो भो लोका पत्यादीना मध्ये को दुष्करकारक इति चासौ पप्रच्छ तत
 ईर्ष्यालुप्रभृतयः । पत्यादीन् दुष्करकारित्वेनाभिदधु , चौरचाण्डालस्तु चौरा-
 निति, ततोऽसावनेनोपायेनभावमुपलक्ष्य चौर इति कृत्वा तं बन्धयामासे-
 ति, अत्रापि गाथे 'एमेव चउविगण्पो होइ उवाओऽवि तत्थ दव्वस्मि ।
 धाचव्वाओ पढमो शंगलकुलिण्हिं खेत्तं तु ॥१॥ कालोऽवि नालियाईहिं
 होइ भावस्मि पंडिओ अभओ । चोरस्स कए णट्ठि य वड्ढकुमारिं परि-
 कहिसु ॥२॥' छाया—एवमेव चतुर्विकल्पो भवत्युपायोऽपि तत्रद्रव्येधातुवादः
 प्रथमं लांगूलकुलिकै चेत्रन्तु ॥१॥ कालोऽपि नालिकादिभि भवति भावे
 पंडितोऽभय चोरस्य कृते नृत्ये वृद्धकुमारी कथा परिचख्यौ ॥२॥ इति,
 “ठवणा कम्मे” त्ति स्थापनं प्रतिष्ठापनं स्थापना तस्याः कर्म—करण स्थापना
 कर्मे येन ज्ञातेन परमत दूषयित्वा स्वमतस्थापना क्रियते तत्स्थापनाक-
 र्मेति भाव तच्च द्वितीयाङ्गे द्वितीयश्रुतस्कन्धे प्रथमाध्ययनं पुण्डरीकाख्यं,
 तत्र ह्युक्तमस्ति—काचित् पुष्करिणी कदम्बप्रचुरजला तन्मध्यदेशे महत्पुण्ड-
 रीकं तदुद्धरणार्थं चतसृभ्यो दिग्भ्यश्चत्वार पुरुषा सकद्भममार्गैः प्रवेष्टु-
 मारब्धा , ते चाकृततदुद्धरणा एवं पङ्के निमग्ना , अन्यस्त तेऽस्थोऽ-
 सस्पृष्टकद्भम एवामोघवचनतया तदुद्धृतवानिति ज्ञात, उपनयश्चायम-
 त्रः कद्भमस्थानीया विषया पुण्डरीकं राजादिर्भव्यपुरुषः चत्वारः पुरुषा
 परतीर्थिका पंचमः पुरुषः साधुः अमोघवचनं धर्मदेशना पुष्करिणी संसारः
 तदुद्धारोनिर्वाणमिति, अनेन च ज्ञातेन विषयाभिष्वङ्गवता तीर्थिकानां भ-

व्यस्य संसारानुत्तारकत्वं साधोश्च तद्विपयेयं वदता आचार्य्येण परमेत
दूपणेन स्वमतं स्थापितमतो भवतीदं ज्ञातं स्थापना कर्ममिति, अथवाऽऽपन्नं
दूषणमपोह्य स्वभिमतस्थापना कार्य्येत्येवंविधार्थप्रतिपत्तिर्यतो जायते तत्
स्थपनाकर्म, किल मालाकारेण केनापि राजमार्गेपुरीपोत्सर्गलक्षणापराधी-
पोहाय तत् स्थाने पुष्पपुञ्जकरणेन किमिदमिति पृच्छतो लोकस्य हिंगु
शिवो देवोऽयमिति वदता व्यन्तरायतन स्थापनाकृतेति, एतस्मात् किला-
ख्यानकादुक्तार्थं प्रतीयते इतीदं स्थापनाकर्ममिति, तथा नित्यानित्यं वस्त्व-
त्य संगतं जिनमतं विरुद्धधर्माध्यासादिति दूषणमापन्नमेतद् व्यपोहायोच्य-
तेविरुद्धधर्माध्यासो न भेदनिबन्धनं विकल्पस्येव, विकल्पोहि क्रमभावि-
वर्णोल्लेखवान् विरुद्धधर्मोपेतो भवति, न च कथञ्चिदेको न भवति, खण्ड-
शो विभक्तस्य तस्य स्वरूपलाभाभावात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरकारणताभ्यादसमंजसं
चैवमिति, एवञ्च विरुद्धधर्माध्यासस्य कथञ्चिदभेदकत्वे सति न केवल नि-
त्यानित्यं न भवतीति दूषणमपोढमपि तु सर्वमनेकान्तात्मकमिति विकल्प-
ज्ञानेन स्वमतं प्रसाधितम्, अतो विकल्पज्ञात स्वमतस्थापनेन स्थापनाकर्ममिति
अत्र निर्युक्तिगाथा — ‘ठवणाकम्मं एकं [अभेदमित्यर्थं] दिट्ठं तो तत्थ
पुण्डरीयंतु । अहवाऽव सन्नढक्कण हिंगुसिवकयं उदाहरणं ॥१॥’ छाया—
स्थापनाकर्म अभिन्नं दृष्टान्तस्तत्र पुण्डरीकं तु—अथवापि सज्ञाच्छादकहिंगु
शिवदेवकृतमुदाहरणम् ॥१॥ इति, सव्यभिचारो हेतुये सहासोपन्यस्तस्तस्य
समर्थेनार्थं यो दृष्टान्त पुनरुपन्यस्यते स स्थापनकर्ममिति, उक्तञ्च—सव्यभि-
चारं हेउ सहसा वोत्तुं तमेव अन्नेहि । उवबूहइ सप्पसर सामत्थ चऽप्पणो
णाडं ॥१॥” छाया—सव्यभिचारं हेतुं सहसोक्त्वा तमेवान्यै, उपबृंहयति
सप्रसंगं सामर्थ्यं चात्मनो ज्ञात्वा ॥१॥ ति, तद् यथा—आनित्यं शब्दः कृत-

कत्वात्, अथ वर्णात्मके शब्दे कृतकत्व न विद्यते वर्णानां नित्यतयाऽभिहितत्वादिति व्यभिचारः, समर्थनापुनर्वर्णात्माशब्दः कृतको निजकारणभेदेन भिद्यमानत्वाद् घटपटादिवत्, घटादिदृष्टान्तेन हि वर्णानां कृतकत्वं स्थापितमिति भवत्ययं स्थापनाकर्मेति, 'पडुप्पन्नविणासि' ति—प्रत्युत्पन्नस्य तत्कालोत्पन्नवस्तुनो विनाशोऽभिधेयतया यत्रास्ति तत् प्रत्युत्पन्नविनाशीति, यथा केनापि वणिजा दुहित्रादस्त्रीपरिवारशीलविनाशरक्षार्थं तदासक्तिनिमित्तस्वगृहासन्नराजगान्धर्विकगुणनिकायां स्वगृहहे कुलदेवतानिवेशनात् गुणनिकाकाले तस्या देवताया अप्रत आतोद्यानादव्याजेन राजापराधपरिहारेण विनाशः कृत, एवं गुरुणा शिष्यान् कचिद् वस्तुन्यध्युपपद्यमानानुपलभ्य तस्य तदासक्तिनिमित्तत्वमुपहन्तव्यमित्येव प्रत्युत्पन्नविनाशनीयता ज्ञापकत्वात् प्रत्युत्पन्नविनाशिज्ञातता गन्धर्विकाख्यानकस्यावगन्तव्येति, उक्तञ्च होतिपडुप्पन्नविणासणमि गंधव्विया उदाहरणं सो सोऽवि कथइ जइ अज्मो वज्जेज्ज नो गुरुणा ॥१॥ छाया—भवति प्रत्युत्पन्नविनाशने गांधर्विकोदाहरणम् शिष्योऽपि कुत्रापि यदि अध्युपपद्येत तदा गुरुणोपायेन वारयितव्य ॥१॥ वारेयव्वो उवाएणं इति, अथवा अर्कात् आत्मा अमूर्त्वात् आकाशवत् इत्युत्पन्ने आत्मनोऽकर्तृत्वापत्तिलक्षणे दूषणे तद् विनाशायोच्यते—कर्त्तैवात्मा कथंचिन्मूर्त्वात् देवदत्तवदिति । व्याख्यातमाहरणं, आहरणताचैतद्भेदाना देशेनदोषवत्तया चोपनयाभावादिति, अथाहरणतद्देशो व्याख्यायते—स च चतुर्द्धा, तत्र अनुशासनमनुशास्ति—सद्गुणोत्कीर्तनेनोपबृंहण सा विधेयेति यत्रोपदिश्यते साऽनुशास्तिः, यथा गुणवन्तोऽनुशासनीया भवन्ति, यथा साधुलोचनपतितजः कणापनयनेन लोकसम्भावितशीलकलंका तत्क्षालनायराधितदेवताकृतप्राति-

हार्या चालनीव्यवस्थापितोदकच्छोटनोद्घाटितचंपागोपुरत्रया सुभद्रा
 अहो शीलवतीति महाजनेनानुशासितेति, उक्तञ्च—आहरणं तद्देशे चउहा
 अणुसट्टि तह उवालंभो । पुच्छानिस्सा वयणं होइ सुभद्राऽणुसट्टीए ॥१॥
 छाया—आहरणं तद्देशे चतुर्धा अनुशास्तिस्तथोपालंभः । पृच्छा निश्चा-
 वचनं भवति सुभद्रानुशास्तौ ॥ १ ॥ साहुकार पुरोयं जह सा अणुसासिया
 पुरजरोणं । वेयावच्चाईसुवि एव जयंतेव वूहेज्जा ॥ २ ॥ छाया—
 साधुकार पूर्वकं यथासाऽनुशिष्टापौरजनेन । वैयावृत्यादिष्वपि एव,
 यतमानानप्युपबृंहयेत् ॥ २ ॥ इति, इहच तथाविधवैयावृत्यकरणादिना-
 प्युपनयः सम्भवति तत्त्यागेन च महाजनानुशास्ति मात्रेणोपनयः कृत
 इत्याहरणं तद्देशे इति, एवमनभिमतांश त्यागादभिमतांशोपनयनमुत्तरे
 ष्वपि—भावनीयमिति, तथा उपालम्भनं उपालम्भो—भङ्गयन्तरेणानुशास्त
 मेवस यत्राभिधीयते स उपालंभो यथाकचिदपराधवृत्तयो विनेयाउपालम्भनीय
 यथा महावीर समवसरणे सविमानागत चन्द्रादित्योद्योतेन काल विभागम-
 जानती मृगावती नाम्नी साध्वी स्थिता ततस्तद्गमनेऽतिकालोऽयमिति
 सम्भ्रान्ता सह साध्वीभिरार्यचन्दना समीपं गतो तयाचोपालवधा—अयुक्त-
 मिदं भवादृशीनामुत्तमकुलजातानामिति, तथा पृच्छा—प्रश्नः किं कथं
 केन कृतमित्यादि सा यत्र विधेयतयोपदिश्यते सा पृच्छा यथा प्रच्छनीया
 ज्ञानिनो निर्णयार्थिभिर्यथा भगवान् कोणिकेन पृष्टः, तथाहि किल कोणिकः
 श्रेणिकराजपुत्रः श्रमणं भगवन्तं महावीरं पमप्रच्छ । तद् यथाभदंत ! चक्रवर्ति-
 नोऽपरित्यक्त कामाः मृताः कोत्पद्यंते ? भगवताऽभिहितं सप्तमनरकपृथिव्यां,
 ततोऽसौ वभाण—अहं कोत्पत्स्ये ! स्वामिनोक्तं पृष्ट्यां, स उवाच—अहं
 किं न सप्तम्याम् ? स्वामिनाजगदे—सप्तम्यां चक्रवर्तिनो यान्ति, ततोऽसाव-

भिदधौ, किमहं न चक्रवतां ? यतो ममापि हस्त्यादिकं तत् समानमस्ति, स्वामिना प्रत्यूचे—तव रत्ननिधयो न सन्ति ततऽसौ कृत्रिमाणं रत्नानि कृत्वा भरतक्षेत्र साधनं प्रवृत्तं कृतमालकयक्षेण गुहाद्वारे व्यापादितः षष्ठीं गत इति, तथा ‘ निस्सावयणे’ त्ति निश्रया वचनं निश्रावचनं, अयमर्थः—कमपि सुशिष्यमालम्ब्य यदन्यं प्रबोधार्थं वचनं तन्निश्रावचनं तद्यत्र विधेयतोच्यते तदाहरणं निश्रावचनं यथा असहनान् विनेयान् मार्दवं सम्पन्नमन्यमालम्ब्य किञ्चिद् ब्रूयात्, गौतममाश्रित्य भगवानिवेति तथाहि—किल गौतमतापसादि प्रव्रजितानां केवलतोत्पात्रनुत्पन्नं केवलत्वेनाधृतिमन्तं चिरसंश्लिष्टोऽसि गौतम । चिर परिचितोऽमि गौतम । मा त्वमधृतिं कार्षी रित्यादिनावचनसंदोहेनानुशासयता अन्येऽप्यनुशासिताः तदनुशासनाथं द्रुमपत्रकाध्ययनं च प्रणिन्ये इति, उक्तञ्च—‘पृच्छाए कोणि ए खलु निस्सावयणमिगोय मस्सामि । छाया—(पृच्छायां कोणिकः खलु निश्रावचने गौतमस्वामी) । इति, ॥ व्याख्यातं तद्देशोदाहरणम् । तद्दोषोदाहरणमथ व्याख्यायते, तच्चचतुर्द्धा तत्र ‘अहम्मज्जुत्ते’ ति यदुदाहरणं कस्यचिदर्थस्य साधनायोपादीयते केवलं पापाभिधानस्वरूपं येन चोक्तेन प्रतिपाद्यस्याधर्मबुद्धिरुपजन्यते तदधर्मयुक्तं तद्यथा उपायेन कार्याणि कुर्यात् कोलिकनलदामवत्, तथाहि—पुत्रत्वादकमत् कोटकमार्गेणोपलब्धञ्जिलवासनामशेषमतकोटकानां तप्तजलस्यविले प्रक्षेपणतो मारणदर्शनेन रञ्जितचित्तचणक्यावस्थापितेन चौरग्राहनलदामाभिधानकुर्विदेन चौर्यसहकारितालक्षणोपायेन विश्वासिना मिलिताश्चौरा विषमिश्रभोजनदानतः सर्वेव्यापदिता इति, आहरणं तद्दोषता चास्याधर्मयुक्तत्वात् तथाविधश्रोतुरधर्मबुद्धजनकत्वाच्चेति, अत एव नैवं विधमुदाहर्त्तव्यं यतितेति ‘पडितो’ त्ति

प्रतिकूल यत्र प्रातिकूल्यमुपदिश्यते यथा शठंप्रति शठत्वं कुर्यात् यथाचण्ड-
 प्रद्योते तदपहरणाथं तदपहृताभयकुमारश्चकारेति, तदापताचास्य श्रातु
 परापकारकरणेन पुण्यबुद्धिजनकत्वात्, अथवा धृष्ट प्रतिवादिना द्वावेव राशी
 जीवश्चाजीवश्चेत्युक्ते तत्प्रातघाताथ कश्चिदाह - तृतीयोऽप्यस्ति नोजीवाख्यो
 गृहकोलिकादिच्छिन्नपुच्छवदिति, अस्यापि तदापताऽपसिद्धांताभिधाना-
 दिति, अतोवणीए' त्ति आत्मैवोपनीत. —तथा निवेदितो नियोजितो यस्मि
 स्तत्तथा येन ज्ञातेन परमतदूषणायोपात्तेनात्ममतमेव दुष्टतयोपनीयते यथा
 पिगलेनात्मा तदात्मोपनीतं, तथाहि—कथमिदं तडागमभेदं भविष्यतीति
 राज्ञा पृष्ठः पिगलाभिधानं स्थपतिरवोचत् भेदस्थाने कपिलादिगुणे पुरुषे
 निखाते—सतीति अमात्येन तु स एव तत्र तद्गुणत्वान्निखात इति तेनात्मैव
 नियुक्तः, स्ववचनदोषात् तदेवंविधमात्मोपनीतमिति, अत्रोदाहरणं यथा
 सर्वेसत्त्वा न हन्तव्या इत्यस्यपक्षस्य दूषणाय कश्चिदाह—अन्यधर्मस्थिता
 हन्तव्या विष्णुनेवदानवा इत्येव वादिना आत्माहन्तव्यतयोपनीतो धर्मान्तर-
 स्थितपुरुषाणामिति, तद्दोषता तु प्रतीतैवास्येति 'दुरुवणीए' त्तिदुष्टमुपनीतं—
 निगमितं योजितमस्मिन्निति दुरुपनीतं परिव्राजकवाक्यवद्, यथाहि किल
 कश्चित् परिव्राजको जालव्यग्रकरो मत्स्यबन्धाय चलितः केनचित्धूर्त्तेन
 किञ्चिदुक्तस्तेन च तस्योत्तरमसङ्गतं दत्तम्, अत्र च वृत्तं 'कथाऽऽकचार्याऽव
 नतेननु शफरवधे जालमश्रासि मत्स्यांस्तेमेमद्योपदशान् पिवसि ननु ?
 युतोवेश्ययायासि वेश्याम् ? दात्त्वाऽरीणां गलेऽह्नि क नु तव रिपवो ? येषु
 सन्धि छिनद्मि, चोरस्त्वंयूतहेतोः कितव इति कथं येन दासी
 सुतोऽस्मि" इत्येवं प्रकृतसाध्यानुपयोगिस्वमतं दूषणावहं
 'यद् तद्' दार्ष्टान्तिकेन सह साधर्म्याभावात् दुरुपनीतमिति,

यथा नित्य शब्दो घटवद् इह घटे नित्यत्व नास्त्येवेति
 कृतस्तत् साधर्म्याच्छब्दस्य नित्यत्वमस्तु ? अपित्वानित्यत्वात्घटस्य
 तत्साधर्म्याच्छब्दस्यानित्यत्वमेवानभिमत सिध्यतीति साध्यानु-
 पयोगीदमुदाहरणम् , तथा सन्तानोच्छेदोमोक्षो दीपस्येवेत्य-
 भ्युपगमे दीपदृष्टान्तादनादिमतोऽपिसन्तानस्यावस्तुता प्रतीयते, तथाहि—
 दीपस्यात्मनश्च सन्तानोच्छेद उत्तरक्षणाजनकत्वात्, तत्त्वे चार्थक्रियाकारि-
 त्वलक्षणासत्वाभावादन्त्यक्षणास्यावस्तुत्वम्, अवस्त्वजनकत्वात् पूर्वक्षणास्या-
 पि तत एव पूर्वतरस्यापोत्येव समस्तस्यापि सन्तानस्यावस्तुत्वम् । अथक्षणा-
 न्तरानारंभेऽपि स्वगोचर ज्ञानजनन लक्षणार्थक्रियाकारित्वादन्त्यक्षणो
 वस्तु भविष्यति, नैवम्, एवं हि भूतभाविपर्याय परम्पराप योगिज्ञानं
 स्वविषयमुत्पादयतीति वस्तुत्वं स्वीकुर्यात्, तत्र क्षणान्तरानारंभे वस्तुत्व
 मित्यतो भवति दीपज्ञातं स्वमतदूषणावहमिति, अथवा अनित्य शब्द
 कृतकत्वाद् घटवदिति वक्तव्ये सम्भ्रमादनित्योघट कृतकत्वाच्छब्दवदिति
 वदतो दुरुपनीतमिति विषयेयोपनयनादिति अत्र गाथा — ‘पदमं अहम्म-
 जुत्त पडिलोमं अत्तणो उवन्नासो दुरुवणिय च चउत्थ अहम्मजुत्तमि
 नलदामो । १ ॥ छाया—प्रथममधर्मयुक्त प्रतिलोमआत्मन उपन्यासः,
 दुरुपनीत च चतुर्थमधमेयुक्ते नलदाम. ॥ १ ॥ पडिलोमे जह अभओ
 पज्जोयं हरइ अवहिओ संतो’ इति “अत्तउवन्नासंमि य तलायभेयमि पिगलो
 थवई । अणिमिसगेहणभिच्छुण दुरुवणोए उदाहरण ॥ १ । ” छाया—
 प्रतिलाग्नि यथाऽभय. प्रद्योत हरति अपहृत सन् । आत्मोपन्यासे च तडाक
 भेदे पिगल स्थपति । अनिमेषग्राहकभिज्जुदुरुपनीते उदाहरणम् ॥ १ ॥
 इति, उक्त आहरणतद्दोषोऽधनोपन्यासोपनय उच्यते स च चतुर्द्धा, तत्र

तद्वत्थुए, त्ति तदेव -- परोपन्यस्तसाधन वस्त्विति - उत्तरभूतं वस्तु यस्मि-
 न्नुपन्यासोपनये स तद्वस्तुकोऽथवा तदेव -- परोपन्यस्तं वस्तु तद्वस्तु तदेव
 तद्वस्तुकं तद्व्युक्त उपन्यासोपनयोऽपि तद्वस्तुक इत्युच्यते एवमुत्तरत्रापि,
 यथा कश्चिदाह -- समुद्रतटे महान् वृक्षोऽस्ति तच्छाखा जलस्थलयोरुपरिस्थि-
 ताः, तत्पत्राणि च यानि जले निपतन्ति तानि जलचरा जीवाभवन्ति यानि
 च स्थले निपतन्ति तानि स्थलचरा इति, अन्यस्तदुपन्यस्तमवे तरुपत्रपतन-
 वस्तु गृहीत्वा तदुक्तं विघटयति, यदुत यानि पुनर्मध्ये तेषां का वार्त्त-
 त्येतदुपपत्तिमात्रमुत्तरभूतं तद्वस्तुक उपन्यासोपनयो, ज्ञातत्त्वं चास्य ज्ञात-
 निमित्तत्वाद्, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेतन्, तथाहि एवं प्रयोगोऽस्य --
 जलस्थलपतितपत्राणि न जलचरादिसत्त्वा सम्भवन्ति,
 जलस्थलमध्यपतितपत्रवत्, नन्मध्यपातितपत्राणां हि जलस्थलपतिप-
 त्रतजलचरत्वादिप्राप्तिवदुभयरूपप्रसंगो, नचोभयरूपा सत्त्वा अभ्युपगता
 इति, अथवा नित्यो जीव अमूर्त्तत्वादाकाशवदित्युक्ते आह -- अनित्य
 एवास्तु अमूर्त्ततत्वात् कमेवदिति । तथा ' तयन्नवत्थुए ' ति तस्मात् परो-
 पन्यस्ताद् वस्तुनोऽन्यदुत्तरभूतं वस्तु यस्मिन्नुपन्यासोपनये स तदन्यवस्तुको
 यथा जले पतितानि जलचरा इत्युक्ते एतत् विघटनाय पतनादन्यदुत्तरमाह --
 यानि पुन. पानायत्वाखादति नयति वा तानि किं भवन्ति ? न किञ्चिदित्य
 र्थोऽयमपि ज्ञापकतया ज्ञातमुक्त, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेष, तथाहि -- न
 जलस्थलपतितानि पत्राणि जलचरादिसत्त्वा सम्भवन्ति, मनुष्याद्याश्रितानीव,
 अयमभिप्रायो यथा जलाद्याश्रितत्वात् जलचरादितया तानि सम्पद्यन्ते तथा
 मनुष्याद्याश्रिततया मनुष्यादिभवयूकादितयाऽपि सम्पद्यताम्, आश्रितत्व-
 स्याविशेषात्, न च तानि तथाऽभ्युपगम्यन्ते इति जलादि गतानामपि ज-

लचरत्वाद्यसम्भव इति, तथा 'पडिनिभे' त्ति यत्रोपन्यासोपनये वादिनो-
पन्यस्तवस्तुन. सदृशं वस्तुत्तरदानायोपनीयते स प्रतिनिभो यथा कोऽपि
प्रतिजानीते यदुत—यो मामपूर्वं श्रावयति तस्मै लक्ष्यमूल्यमिदं
कटोरकं ददामीति, स च श्रावितोऽपि तन्नापूर्वमिति प्रतिपद्यते,
तत् एकेन सिद्धपुत्रेणोक्तं—'तुज्झ पिपा मज्झ पिण्णो धारेइ
अणूणय सयसहस्स । जइ सुयपुव्वं दिज्जउ अह न सुय खोरयं देहि
॥१॥, छाया—तव पिता मम पितुर्धारयत्यनून शतसहस्रम् । यदि श्रुतपूर्वं
ददातु अथ न श्रुतं क्षौरकं देहि ॥१॥ इति प्रतिनिभता चास्य सर्वस्मि-
न्तप्युक्ते श्रुतपूर्वमेवेदं ममेत्येवमसत्यं वचो ब्रुवाणस्य परस्य निग्रहाय तव
पिता मम पितुर्धारयति लक्षमित्येवावधस्य द्विपाशरज्जुकल्पस्यासत्यस्यैव
वचस उपन्यस्तत्वादिति, अस्य चोपपत्तिमात्ररूपस्याप्यथज्ञापकतया-ज्ञातत्व-
मुक्तमिति, अथवा यथारूढमेव ज्ञातमेष, तथाहि अत्रायं प्रयोगः नास्त्यश्रु-
तपूर्वं किञ्चित् श्लोकादि ममेत्येवमभिमानधनं ब्रूमो वयम्—अस्ति तवाश्रुत-
पूर्वं वचनं तव पित मम पितुर्धारयत्यनून शतसहस्रमिति यथेति, । तथा 'हेउ,
त्ति यत्रोपन्यासोपनये पर्यनुयोगस्य हेतुरुत्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति, यथा
केनापि कश्चित् पर्यनुयुक्त —अहो किं यवा. क्रीयन्ते त्वया ?, स त्वाह—येन
मुधैव न लभ्यन्ते इति तथा कस्मात् ब्रह्मचर्यादिकष्टमनुष्ठीयते ? यस्मादकृततप
सां नरकादौ गुरतरावेदना भवतीति, इदमपि उपपत्तिमात्रमेव ज्ञातत्वेनेक्त-
मर्थज्ञापकत्वादिति, अथवाऽयमपि यथारूढ ज्ञातमेव, तथाह्यस्यैव प्रयोगः
कस्मात् त्वया प्रब्रज्या क्रियत इति पृष्ठ. सन् केनापि साधुराह —यतस्तां वि-
ना मोक्षो न भवति एतत्प्रमर्थनायैव साधुस्तमाह—भो यत्राहिन् । कि-
मिति त्वया यवाः क्रीयन्ते ? स त्वाह—येन मुधा न लभ्यन्ते, साधोर्श्चायम-

भिप्रायो यथा—मुधालाभाभावात् तान् क्रीणासि त्वमेवमहं तां विना तदभा-
वात्तां करोमीति, इह च मुधा यवालास्यस्य क्रयणे हेतोः सतो दृष्टान्ततयोप-
न्यस्तत्वाद्धेतूपन्यासोपनयज्ञाततेति, इह च किञ्चद्विशेषेणैवंविधा
ज्ञातभेदाः सम्भवन्त्यन्येऽपि किन्तु ते न विवक्षिता. अन्तर्भावो वा कथञ्चि-
त् गुरुभिर्विवक्षितो न च तं वयं सम्यग् जानीम इति । अथ ज्ञातानन्तरं
ज्ञातवद्धेतोः साध्यसिद्धयङ्गत्वात् तद्भेदान् हेतु इत्यादिना सूत्रत्रयेणाह—
व्यक्तं चैतत्, नवरं हिनोति गमयति ज्ञेयमिति हेतुः—अन्यथा-
ऽनुपपत्तिलक्षणः, उक्तञ्च—“अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, हेतोर्लक्षणमीरितम् । तद-
प्रसिद्धिसन्देहविपर्यासैस्तदाभता ॥१॥” इति, प्रागुक्तश्च हेतु पर्यनुयुक्तस्योत्तर-
रूपमुपपत्तिमात्रमयं तु साध्यं प्रत्यन्वयव्यतिरेकवान् तर्थावधदृष्टान्तस्मृत-
तद्भाव इति, स चैकलक्षणोऽपि किञ्चद्विशेषाच्चतुर्धा, तत्र ‘जावए’ इति या-
पयति-वादिनः कालयापनां करोति, यथा काचिदसती एकैकरूपकेण एकैकमुष्ट-
ल्लिखं दात्ताव्यमिति दत्ताशिच्छस्य पत्युस्तद्विक्रयार्थमुज्जयनोप्रेषणोपायेन विटा
सेवायां कालयापनां कृतवतीति यापकः, उक्तञ्च—‘उब्भामिया य महिला जाव-
गहेउस्मि उट्टलिंढाई ॥, इति, इह वृद्धैर्व्याख्यातम्—प्रतिवादिनं ज्ञात्वा तथा तथा
विशेषणबहुलो हेतुः कर्तव्यो यथा कालयापना भवति, ततोऽसौ नावगच्छ-
ति प्रकृतमिति, स चेदृशः संभाव्यते-सचेतना वायव. अपरप्रेरणे सति ति-
र्यग्गनितत्वाभ्यां गतिमत्त्वात् गोशरीरवदिति, अयं हेतुर्विशेषणबहुलतया
परस्य दुरागमत्वाद् वादिनः कालयापनां करोति, स्वरूपमस्यानवबुद्ध्या-
मानो हि परो न भगित्येवानैकान्तिकत्वादिदूषणोद्भवनाय प्रवर्तितुं श-
क्नोति, अतो भवत्यस्माद् वादिनः कालयापनेति, अथवा योऽप्रतीतव्याप्तिक-
व्याप्तिसाधकप्रमाणान्तरसव्यपेक्षत्वान्न, भगित्येवसाध्यप्रतीतिं करोति

अपि तु कालक्षेपेणेत्यसौ साध्यप्रतीति प्रति कालयापनाकारित्वाद् थापकः,
यथा क्षणिकं वस्तिर्वात पक्षं बौद्धस्य मत्त्वादिति हेतुः, नहि सत्त्वं श्रवणादेव
क्षणिकत्वं प्रत्येति पर इत्यतो बौद्धः सत्त्वं क्षणिकत्वेन व्याप्तमिति प्रसा-
धयितुमुपक्रमते, तथाहि—सत्त्वं नामार्थक्रियकारित्वमेव, अन्यथा वन्ध्यासुत-
स्यापि सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रिया तु नित्यस्यैकरूपत्वोन्न क्रमेण नापि यौगपद्येन
क्षणान्तरे अकर्तृत्वप्रसङ्गादित्यतोऽर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणिकान्निवर्त्त-
मानं क्षणिक एवावतिष्ठत इत्येव क्षेपेण साध्यसाधने कालयापनाकारित्वाद् था-
पकः सत्त्वलक्षणो हेतुरिति । तथा स्थापयति पक्षमक्षेपेण प्रसिद्धव्याप्तिकत्वात्
समर्थयति; यथा परिव्राजकधूर्त्ते लोकमध्यभागे दत्तं बहुफलं भवति तद्वा-
हमेव जानामीति मायया प्रतिग्राममन्यान्यं लोकमध्यं प्ररूपयति सति तन्नि-
ग्रहाय कश्चित् श्रावको लोकमध्यस्यैकत्वात् कथं बहुषु ग्रामादिषु तत्सम्भव
इत्येवंविधोपपत्त्या त्वदर्शितो भो ! लोकमध्यभागो न भवतीति पक्षं स्थापितवान्
इति स्थापको हेतुः, उक्तञ्च—लोगस्स मग्ग जाणणं थावगहेऊ उदाहरणं
इति, स चायं—अग्निरत्र धूमात् तथा नित्यानित्यं वस्तु द्रव्य पर्यायतस्तथैव
प्रतीयमानत्वादिति, अनयोश्च प्रतीतव्याप्तिकतया अकालक्षेपेण साध्यस्था-
पनात् स्थापकत्वमिति । तथा व्यंसयति—परं व्यामोहयति शकटतित्तिरीग्रा-
हकधूर्त्तवद् यः स व्यंसक इति, तथाहि—कश्चिदन्तराललब्धमृततित्तिरी
युक्तेन शकटेन नगरं प्रविष्टः उक्तो धूर्त्तेन यथा—शकटतित्तिरी कथं लभ्य-
ते ?, स च किलायं शकटस्य सत्कां तित्तिरीं याचत इत्यभिप्रायादवोचत्
तर्पणालोडिकयेति, सक्त्वालोडनेन जलाद्यालोडितसक्तुभिरित्यर्थः, ततो
धूर्त्तः साक्षिण आहृत्य सतित्तिरीकं शकटं जग्राह, उक्तवांश्च मदीयमेतद्
अनेनैव शकटतित्तिरीति दत्तत्वादिति, मया तं शकटसहिता तित्तिरी शकट

तिरत्तीति गृहीतत्वादिति, ततो विषण्णः शाकटिक इति, अत्रोक्तम् — ‘सा
 सगडतित्तिरी वंसगमि हेउंमि होइ णायव्वा ॥’ इति, स चैवं — अस्ति
 जीवोऽस्ति घट इत्यभ्युपगमे जीवघटयोरस्तित्वमाविशेषेण वर्तते ततस्तयोरे-
 कत्वं प्राप्तमभिन्नशब्दविषयत्वोदिति व्यंसको हेतुः घटशब्द विषयघटस्वरूप
 वत्, अथास्तित्वं जीवादौ न वर्तते ततो जीवाद्यभावः स्यादस्तित्वाभावादिति
 व्यंसकः प्रतिवादिनो व्यामोहक्यादिति, तथा ‘लूणए’ इति लूषयति — मूष्णा-
 ति व्यंसकापादितमनिष्टमिति लूषको हेतुः, स एव शाकटिको, यथा — धूर्त्ता-
 न्तरशिक्षितेन हि शाकटिकेन तेन याचितोऽसौ धूर्त्ते तर्हि देहिमेतर्पणालो-
 डिकामिति, तत धूर्त्तेनोक्ता स्वभार्या — देह्यस्मै सत्कूनालोड्येति, ताञ्च
 तथा कुर्वन्ती तद्वभार्या गृहीत्वाऽसौ प्रस्थितोऽवदिच्च धूर्त्तमभि — मदीयेयं
 तर्पणमिति सत्कूनालोड्यतीति तर्पणालोडिकेति भवतैव दत्तत्वादिति,
 स चायं यदि जीवघटयोरस्तित्ववृत्त्या एकत्वं सम्भावयसि तदा सर्वभा-
 वानामेकत्वं स्यात् सर्वेष्वयस्तित्ववृत्तेरविशेषात्, न चैवमिति, इहास्तित्व
 वृत्तेरविशेषादित्ययं लूषको जीवघटयोरेकत्वापादनलक्षणस्याभावापत्तिलक्ष-
 णस्य वाऽनिष्टस्य परापादितस्यानेन लूपितत्वादिति, अथवेति हेतोः प्रकारा-
 न्तरतादोतको विकल्पार्थो हिनोति — गमयति प्रमेयमर्थं स वा हीयते — अधि-
 गम्यते अनेनेति हेतुः — प्रमेयस्य प्रमितौ कारणं प्रमाणमित्यर्थः, स चतुर्वि-
 धः स्वरूपादिभेदात्, तत्र ‘पच्चक्खे’ इति अश्नाति अश्रुते — व्याप्नोत्यर्थानि
 त्यक्षः — आत्मा तं प्रति यद्वर्तते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं निश्चयतोऽवधिमनःपर्या,
 यकेवलानि, अक्षाणि वेन्द्रियाणि प्रति यत्तत्प्रत्यक्षं व्यवहारतस्तचक्षुरादि-
 प्रभमिति, लक्षणमिदमस्य — ‘अपरोक्षतयाऽर्थस्य, ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।
 ‘त्यक्षं . . . त् ज्ञेयं, परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ १ ॥’ ग्रहणापेक्षयेति भावः

अन्विति — लिङ्गदर्शनेन सबन्धानुस्मरणयोः पश्चान्मान — ज्ञानमनुमानम्, एत-
ल्लक्षणमिदम् — 'साध्याविना भुवो लिङ्गात्, साध्यनिश्चयकं स्मृतम् । अनु-
मानं तदध्वान्तं प्रमाणत्वात् समक्षवद् ॥ १ ॥' इति, एतच्च साध्याविनाभू-
तहेतुजन्यत्वेनाप्युपचाराद्धेतुरिति, तथा उमानुपमा सैवोपम्यं अनेन
गवयेन सदृशोऽसौ गौरिति सादृश्यप्रतिपत्तिरूप, उक्तञ्च — 'गा दृष्ट्वाऽयम-
रण्येऽन्यं गवयं वीक्षते यदा । भूयोऽवयवसामान्यभाजवर्तुलकण्ठकम् ॥ १ ॥
तस्यामेव त्ववस्थाया यद्विज्ञानं प्रवर्तते । पशुनैतेन तुल्योऽसौ गोपिण्ड इति
सोपमा ॥ २ ॥' इति, अथवा श्रुतान्तिदेशाक्यस्य समानार्थोपलम्भने संज्ञा
सङ्घिसंबन्धज्ञानमुपमानमुच्यते इति, आगम्यन्ते — परिच्छिद्यन्ते अर्था अनेने
त्यागमः आप्तवचनसपाद्यो विप्रकृष्टार्थप्रत्ययः, उक्तञ्च — दृष्टेष्टाव्याहताद् वाक्यात्
परमार्थाभिधायिनः । तत्त्वप्राहितयोत्पन्नं मानं शब्द प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥ आ-
प्तोपक्षमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेष्टविरोधकम् । तत्त्वोपदेशकत्वात् सार्वं शास्त्रं कापथ्यघटनम्-
॥ १ ॥ इति, इहान्यथानुपपन्नत्वलक्षणहेतुजन्यत्वादानुमानमेव कार्ये कारणो-
पचाराद्धेतुः, स च चतुर्विधः चतुर्भंगीरूपत्वात्, तत्र अस्ति-विद्यते तादति
लिङ्गभूतं धूमादिवस्तु इति कृत्वा अस्ति स. अग्न्यादिकः साध्योऽर्थ इत्येव
हेतुरिति अनुमानम् । तथा अस्ति तदग्न्यादिकं वस्तुतो नास्त्यसौ तद्वि-
रुद्धः शीतादिरर्थ इत्येवमपि हेतुरनुमानमिति, तथा नास्ति तदग्न्यादिकमतः
शीतकालेऽस्ति स शीतादिरर्थ इत्येवमपि हेतुरनुमानमिति, तथा नास्ति
तद्वृत्तत्वादिकमिति नास्ति शिशपात्वादिकोऽर्थ इत्यपि हेतुरनुमानमिति,
इह च शब्दे कृतकत्वस्यास्तित्वादस्त्यनित्यत्वं, घटवत्तथा धूमस्यास्तित्वदिहा-
स्त्यग्निर्ममहानस इवेत्यादिकं स्वभावानुमानं कार्यानुमानं च प्रथमभंगकेन

सूचितं १, तथा अग्नेरस्तित्वाद्धूमास्तित्वाद् वा नास्ति शीतस्पर्श इत्यादि विरुद्धोपलम्भानुमानं, विरुद्धकार्योपलम्भानुमानञ्च, तथाऽग्नेर्धूमस्य वाऽस्ति त्वान्नास्ति शीतस्पर्शजनितदन्तवीणारोमहर्षादिः पुरुषावकारो महानसवदित्यादि कारणविरुद्धोपलम्भानुमानम् । कारणविरुद्धकार्योपलम्भानुमानं च द्वितीयभगकेनाभिहितं २ तथा छत्रादेरग्नेर्वा नास्तित्वादस्ति क्वचित् कालादिविशेषे आतपः शीतस्पर्शो वा पूर्वोपलब्धप्रदेश इवेत्यादिकं । विरुद्धकारणानुपलम्भानुमानं विरुद्धानुपलम्भानुमानञ्च तृतीयभगकेनोपात्तं ३ तथा दर्शनसामग्र्यां सत्यां घटोपलम्भस्य नास्तित्वान्नास्तीह घटो विवक्षितप्रदेशवदित्यादि स्वभावानुपलब्धनुमानं तथा धूमस्य नास्तित्वान्नास्त्यविलको धूमकारणकलापः प्रदेशान्तरवदित्यादि कार्यानुपलब्धनुमानम्, तथा वृक्षनास्तित्वात् शिशपा नास्त्येत्यादि व्यापकानुपलम्भानुमानं तथाऽग्नेर्नास्तित्वाद्धूमो नास्त्येत्यादिकारणानुपलम्भानुमानं च चतुर्थभगकेनावरुद्धमिति न च वाच्यं न जैनप्रक्रियेयं, सर्वत्र जैनाभिमतान्यथानुपपन्नत्वरूपस्य हेतुलक्षणस्य विद्यमानत्वादिति ॥४॥ स्थानांगसूत्र स्थान ४ उद्देश ३

मूल :-—कतिविधे णं भंते ! इंदियअवाए पं० ?, गो० !
 पंचविधे इंदियअवाए पं० तं०—सोतिंदियअवाए जाव फासिं—
 दियअवाए, एवं नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं, नवरं जस्स जइ
 इंदिया अत्थि । कतिविहा णं भंते ! ईहा पं० ?, गो० ! पंचविहा
 ईहा पं० तं०—सोतिंदियईहा जाव फासिंदियईहा, एवं जाव
 वेमाणियाणं, एवरं जस्स जइ इंदिया ८ । कलिविविधे णं भंते !

उग्गहे पं० १, गो० १, दुविहे उग्गहे पं०, तं०—अत्थोग्गहे य
 वंजणोग्गहे य । वंजणोग्गहे णं भंते ! कतिविधे पं० १ गो० !
 चउच्चिहे पं०, तं०—सोतिंदियवंजणोग्गहे घाणिदियवंजणोग्गहे
 जिब्भंदियवंजणोग्गहे फासिंदियवं० । अत्थोग्गहे ण भते । कति-
 विधे पं० १, गो० ! छच्चिहे पं०, तं०—सोतिंदियअत्थोवग्गहे
 चक्खिंदियअ० जिब्भंदियअ० फासिंदियअ० नोइंदिय
 अत्थो० । नेरइयाणं भंते ! कतिविहे उग्गहे पणत्ते ? गो० !
 दुविहे पं०, तं०—अत्थोग्गहे य वंजणोग्गहे य, एवं असुरकुमाराण
 जाव थणियकुमाराणं । पुढविकाइयाणं भंते ! कतिविधे उग्गहे,
 पं० १, गो० दुविधे उग्गहे पं०—अत्थोग्गहे य वंजणोवग्गहे य ।
 पुढविकाइयाणं भते ! वंजणोग्गहे कतिविधे पं० १, गो० ! एगे
 फासिंदियवंजणोग्गहे पं० । पुढविकाइयाणं भंते ! कतिविधे
 अत्थोग्गहे पणत्ते ?, गो० एगे फासिंदिय अत्थोग्गहे पं० एवं जाव
 वणस्सइकाइयाणं, एवं वेइंदियाणवि, नवरं वेइंदियाण वंजणोग्गहे
 दुविहे पं०, अत्थोग्गहे दुविहे पं० एवं ते इंदिय चउरिंदियाणवि,
 एवरं इंदियपरिबुड्ढी कायच्चा, चउरिंदियाणं वंजणोग्गहे ति विधे
 पं०, अत्थोग्गहे चउच्चिधे पं०, सेसाणं जहा नेरइयाणं जाव
 वेपाणियाणं ६, १० (सू० २००)

टीकाः— “कतिविहेणं भंते । इंदियअवाए पं०’ इत्यादि तत्रावग्रह-
 ज्ञानेनावगृहीतस्य ईहाज्ञानेन ईहितस्यार्थस्य निर्णयरूपो योऽध्यवसायः सोऽ-
 पायः, शांख एवायं शाङ्ग एव वायं इत्यादिरूपोऽवधारणात्मको निर्णयोऽ-
 वाय इतिभाव । ईहा इति, ‘ईह चेष्टायां’ ईद्वनमोहा, सद्भूतार्थपर्यालोचन-
 रूपा चेष्टा इत्यर्थः, किमुक्तं भवति ?—अवग्रहादुत्तरकालमवायात् पूर्वं सद्-
 भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थविशेषपरित्यागाभिमुखः प्रायोऽत्र
 मधुरत्वादयः शांखादिशब्दधमा दृश्यन्ते न कर्कशानिष्ठुरतादयः शाङ्गादिशब्द-
 धर्मा इत्येवंरूपो मतिविशेष ईहा, आह च भाष्यकृत् —“भूयाभूयविसेसादा
 णाच्चायाभिमुहमीहा” । [भूताभूतविशेषादानत्यागाभिमुख्यमीहा] ‘दुविहे
 ओगाहे पं०, तं०—वंजणोगाहे य अत्थोगाहे य’ इति, अवग्रहो द्विविधः—
 अर्थावग्रहो व्यञ्जनावग्रहश्च, तत्र अवग्रहणमवग्रहः अर्थस्यावग्रहोऽर्थावग्रहः,
 अनिर्देश्यसामान्यरूपाद्यर्थग्रहणमिति भावः, आह च नन्द्यध्ययनचूणिकृत्
 —“ सामन्नस्म रूवाइ विसेमणरहियस्स अनिहेस्सस्समवगहणं अव
 गह’ इति, तथा व्यज्यतेऽनेनार्थं प्रदापेनेव घट इति व्यञ्जनं, तच्च उपक-
 रणेन्द्रियस्य शब्दादिपरिणतद्रव्याणां च यः परस्परं सम्बन्धः, सम्बन्धेहि
 सति सोऽर्थे श्रोत्रादौन्द्रियेण व्यञ्जितुं शक्यते नान्यथा ततः सम्बन्धो
 व्यञ्जन, आह च भाष्यकृत्—“ वंजिञ्जइ जेणत्थो घडोव दीवेण वंजणं
 तं च । उवगरणिंदियसदाइपरिणयइव्वसंबंधो ॥ १ ॥ छाया—व्यज्यते
 येनार्थो घट इव दीपेन व्यञ्जनं, तच्चोपकरणेन्द्रिय शब्दादिपरिणतद्रव्यसंबन्ध
 ॥ १ ॥ व्यञ्जनेन—सम्बन्धेनावग्रहणं—सम्बन्ध्यमानस्य शब्दादिरूपस्यार्थ-
 स्याव्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यञ्जनावग्रहः, अथवा व्यज्यन्ते इति व्यञ्जनानि
 ‘कृद्वहुल’ मिति वचनात् कमेण्यनट, व्यञ्जनानां—शब्दादिरूपतया परि-
 ताना द्रव्याणामुपकरणेन्द्रियसम्प्राप्तानामर्थ्यावग्रह अव्यक्तरूपः परिच्छेदो

व्यञ्जनावग्रहः, आह—प्रथम अर्थावग्रहो भवति ततोऽर्थावग्रहस्ततः कस्मादिह प्रथममर्थावग्रह उपन्यस्तः ? उच्यते, स्पष्टतयोपलभ्यमानत्वात्, तथाहि—अर्थावग्रहः स्पष्टरूपतया सर्वैरपि जंतुभिः संवेद्यते शीघ्रतरगमनादौ सकृत्स्त्वरमुपलभ्यते, किञ्चिद् दृष्टं न परिभाषितं सम्यगिति व्यवहारदर्शनात् अपिच अर्थावग्रहः सर्वोन्द्रियमनोभावी व्यञ्जनावग्रहस्तु नेति प्रथममर्थावग्रह उक्तः । सम्प्रति व्यञ्जनावग्रहादूर्ध्वं अर्थावग्रह इति क्रममाश्रित्य प्रथमं व्यञ्जनावग्रहस्वरूपं प्रतिपादयिषु प्रश्नं कारयति शिष्य—‘ भंजणोगाहे ण भंते ! कइविहे पं०’ इत्यादि, इह व्यञ्जनमुपकरणेन्द्रियस्य शब्दादिपरिणतद्रव्याणां च परस्परं सम्बन्ध इत्युक्तं प्राक्, ततश्चतुणामेव श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहो न नयनमनसोः, तयोरप्राप्यकारित्वात्, सा चाप्राप्यकारिता नन्द्यध्ययनटीकायां प्रदर्शितेति नेह प्रदर्श्यते, अर्थावग्रहः षड्विधः, तद्यथा—‘सोईदियअत्थुगाहे’ इत्यादि, श्रोत्रेन्द्रियेणार्थावग्रहो व्यञ्जनावग्रहोत्तरकालमेकसामयिकमनिर्देश्य सामान्यमात्रार्थग्रहणं श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रह एवं घ्राणजिह्वास्पर्शनेन्द्रियार्थावग्रहेष्वपि वाच्यं, चक्षुर्मनसोस्तु व्यञ्जनावग्रहो न भवति, ततस्तयोः प्रथममेव स्वरूपद्रव्यगुणक्रियाकल्पनातोतमनिर्देश्यसामान्यमात्रस्वरूपार्थावग्रहणमर्थावग्रहोऽवसेयः, ‘ नोईदियअत्थावग्रहो’ इति नोइन्द्रिय—मनः तच्च द्विधा—द्रव्यरूपं भावरूपञ्च, तत्र मनः पर्याप्तिनामकर्मोदयतो यत् मनःप्रायोग्यवर्गणादलिकमादाय मनस्त्वेन परिणमनं—तद् द्रव्यरूपं मनः, तथा चाह नन्द्यध्ययनचूर्णिकृत् ‘—मणपज्जित्तिनामकम्मोदयओ जोग्गे मणोदव्वे धित्तु मणत्तेण परिणामिया दव्वा दव्वमणो भन्नइ’ इति, तथा द्रव्यमनोऽवष्टम्भेन जीवस्य यो मनः परिणामः स भावमनः तथा चाह नन्द्यध्ययनचूर्णिकृदेव—“जीवो पुण मणपरिणामकि-

रियावंतो भावमणो, किं भणियं होइ !—मणहव्वालंबणो जीवस्समणवा-
 वारो भावमणो भणइ” इति, तत्रेह भावमनसा प्रयोजनं, तद्ग्रहणे ह्यवश्यं
 द्रव्यमनसोऽपि ग्रहणं भवति, द्रव्यमनोऽन्तरेण भावमनसोऽसंभवात्,
 भावमनो वित्तापि च द्रव्यमनो भवति यथा भवस्थकेवलानां, तत उक्तं
 भावमनसा प्रयोजनं, तत्र नोइन्द्रियेण—भावमनसाऽर्थावग्रहो—द्रव्ये-
 ऽद्रियव्यापा निरपेक्षघटाद्यर्थस्वरूपपरिभावनाभिमुखः प्रथममेकसामयिको
 रूपाद्युर्ध्वाकारादिविशेषचिन्ताविकलोऽनिर्देश्यसामान्यमात्रचिन्तात्मको बो-
 धो नोइन्द्रियाथावग्रहः, अवग्रहग्रहणं चोपलक्षणं तेन नोइन्द्रियाथावग्रहस्य
 साक्षादितरयोस्तु (ईहापाययोः) उपलक्षणत उपादानं, विचित्रत्वात् सूत्र-
 गतेरित्यदोषः ।

प्रज्ञापना सूत्र पद १५ उद्देश २ सू० २००

मूल :-—कइविहाणं भंते ! आया पणत्ता ?, गोयमा !
 अइविहा आया पणत्ता, तंजहा—दवियाया कसायाया योगा-
 या उवओगाया णाणाया दंसणाया चरित्ताया वीरियाया ॥ जस्स
 णं भंते ! दवियाया तस्स कसायाया जस्स कसायाया तस्स दवि-
 याया ?, गोयमा ! जस्स दवियाया तस्स कसायाया सिय आत्थ
 सिय नत्थि जस्स पुण कसायाया तस्स दवियाया नियमं अत्थि ।
 जस्म णं भंते ! दविया तस्स जोगायाया ?, एवं जहा दवियाया
 कसायाया मणिया तहा दवियाया जोगाया भाणियव्वा । जस्स

ण भंते ! दवियाया तस्स उवओगाया एवं सव्वत्थ पुच्छा भाणि-
यव्वा, गोयमा ! जस्स दवियाया तस्स उवओगाया नियमं अत्थि,
जस्सवि उवओगाया तस्सवि दवियाया नियमं अत्थि, जस्स
दवियाया तस्स णाणाया भयणाए जस्स पुण णाणाया तस्स
दवियाया नियमं अत्थि, जस्स दवियाया तस्स दंसणाया नियमं
अत्थि जस्सवि दंसणाया तस्स दवियाया नियमं अत्थि, जस्स
दवियाया तस्स चरित्ताया भयणाए जस्स पुण चरित्ताया तस्स
दवियाया नियमं अत्थि, एवं वीरियायाएवि समं । जस्स णं
भंते ! कसायाया तस्स जोगाया पुच्छा, गोयमा ! जस्स कसायाया
तस्स जोगाया नियमं अत्थि, जस्स पुण जोगाया तस्स कसाया-
या सिय अत्थि सिय नत्थि, एवं उवओगायाएवि समं कसायाया
नेयव्वा, कसायाया य णाणाया य परोप्परं दोवि भइयव्वाओ,
जहा कसाया य उवओगाया य तहा कसायाया य दंसणाया य
कसाया य चरित्ता य दोवि परोप्परं भइयव्वाओ, जहा कसायाया
य जोगाया य तहा कसायाया य वीरियाया य भाणियव्वाओ,
एवं जहा कसायायाए वत्तव्वया भणिया तहा जोगायाएवि उव-
रिमाहिं समं भाणियव्वाओ । जहा दवियायाए वत्तव्वया भणिया
तहा उवओगायाएवि उवरिल्लाहिं समं भाणियव्वा । जस्य नाणाया

तस्स दंसणाया नियमं अत्थि जस्स पुण्ण दंसणाया तस्स णाणाया
 भयणाए, जस्स नाणाया तस्स चरित्ताया सिय अत्थि सिय
 नत्थि जस्स पुण्ण चरित्ताया तस्स नाणाया नियमं अत्थि, णाणाया
 वीरियाया दोवि परोप्परं भयणाए । जस्स दंसणाया तस्स उव-
 रिमाओ दोवि भयणाए, जस्स पुण्ण ताओ तस्स दंसणाया
 नियमं अत्थि । जस्स चरित्ताया तस्स वीरियाया नियमं
 अत्थि जस्स पुण्ण वीरियाया तस्स चरित्ताया
 सिय अत्थि सिय नत्थि ॥ एयासि—णं भंते ! दवियायाणं
 कसायायाणं जाव वीरियायाणं य कयरे २ जाव विसेसा-
 गोयमा ? सव्वत्थोवाओ चरित्तायाओ नाणायाओ अणंतगुणा-
 ओ कसायाओ अणंत० जोगायाओ वि० विरियायाओवि उव-
 योगदवियदंसणायाओ तिन्निवि तुल्लाओ वि० ॥ (सू० ४६७)

आया भंते ! नाणे अन्नाणे ?, गोयमा ! आया सिय नाणे
 सिय अन्नाणे णाणे पुण्ण नियमं आया ॥ आया भंते ! नेरइ-
 याणं नाणे अन्ने नेरइयाणं नाणे ? गोयमा ! आया नेरइयाणं
 सिय, नाणे सिय अन्नाणे नाणे पुण्ण से नियमं आया एवं जाव
 थणियकुमाराणं, आया भंते ! पुढवि० अन्नाणे अन्ने पुढविका-
 इयाणं अन्नाणे ?, गोयमा ! आया पुढविकाइयाणं नियमं

अन्नाणे अन्नाणेवि नियमं आया, एवं जाव वणस्सइका०,
वेइंदिय तेइंदिय जाव वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं । आया भंते
दंसणे अन्ने दंसणे ? गोयमा ! आया नियमं दंसणे दंसणेवि नियमं
आया । आया भंते ! नेर० दंसणे अन्ने नेरइयाणं दंसणे ?
गोयमा ! आया नेरइयाणं नियमा दंसणे दंसणेवि से नियमं
आया एवं जाव वेमा० निरंतरं दंडओ ॥ (सू० ४६८)

टीका :—‘कइविहा ए’ मिति, ‘आय’ त्ति अतति—सततं गच्छति
अपरापरान् स्वपरपर्यायानित्यात्मा, अथवा अतधतोऽगमनार्थत्वेन ज्ञानार्थ-
त्वादतति—सन्ततमवगच्छति उपयोगलक्षणत्वादित्यात्मा, प्राकृतत्वाच्च सूत्रे
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः तस्य चोपयोगलक्षणत्वात् सामान्येनैकविधत्वेऽप्युपाधिभे-
दादष्टधात्वं, तत्र ‘दवियाय’ त्ति द्रव्य — त्रिकालानुगाम्युपसर्जनीकृतकषायाद
पर्यायं तद्रूप आत्मा द्रव्यात्मा सर्वेषां जीवानां, ‘कसायाय’ त्ति क्रोधादिकषाय
विशिष्ट आत्माकषायात्मा अक्षीणानुपशान्तकषायाणाम् ‘जोगाय’ त्ति योगा-
मन प्रभृतिव्यापारास्तत्प्रधान आत्मा योगात्मा योगवतामेव, ‘उवओगाया’
त्ति उपयोग.— साकारानाकारभेदस्तत्प्रधान आत्मा उपयोगात्मा सिद्धसंसा-
रिस्वरूपः सर्वजीवानां, अथवा विवक्षितवस्तूपयोगापेक्षयोपयोगात्मा, ‘ना-
णाय’ त्ति ज्ञानविशेषित उपसर्जनीकृतदर्शनादिरात्मा ज्ञानात्मा सम्यग्दृष्टेः
एवं दर्शनात्मादयोऽपि नवरं दर्शनात्मा सर्वजीवानां, चारित्रात्मा विरतानां
वीर्य—उत्थानादि तदात्मा सर्वसंसारिणामिति, उक्तं च—जीवानां द्रव्यात्मा-
ज्ञेयः सकषायिणां कषायात्मा । योगः सयोगिनां पुनरुपयोगः सर्वजीवा-

तस्स दंसणाया नियमं अत्थि जस्स पुण दंसणाया तस्स णाणाया
 भयणाए, जस्स नाणाया तस्स चरित्ताया सिय अत्थि सिय
 नत्थि जस्स पुण चरित्ताया तस्स नाणाया नियमं अत्थि, णाणाया
 वीरियाया दोवि परोप्परं भयणाए । जस्स दंसणाया तस्स उव-
 रिमाओ दोवि भयणाए, जस्स पुण ताओ तस्स दंसणाया
 नियमं अत्थि । जस्स चरित्ताया तस्स वीरियाया नियमं
 अत्थि जस्स पुण वीरियाया तस्स चरित्ताया
 सिय अत्थि सिय नत्थि ॥ एयासि—णं भंते ! दवियायाणं
 कसायायाणं जाव वीरियायाणं य कयरे २ जाव विसेसा०
 गोयमा ? सव्वत्थोवाओ चरित्तायाओ नाणायाओ अणंतगुणा-
 ओ कसायाओ अणंत० जोगायाओ वि० विरियायाओवि उव-
 योगदवियदंसणायाओ तिन्निवि तुल्लाओ वि० ॥ (सू० ४६७)

आया भंते ! नाणे अन्नाणे ?, गोयमा ! आया सिय नाणे
 सिय अन्नाणे णाणे पुण नियमं आया ॥ आया भंते ! नेरइ-
 याणं नाणे अन्ने नेरइयाणं नाणे ? गोयमा ! आया नेरइयाणं
 सिय नाणे सिय अन्नाणे नाणे पुण से नियमं आया एवं जाव
 थणियकुमाराणं, आया भंते ! पुढवि० अन्नाणे अन्ने पुढविका-
 इयाणं अन्नाणे ?, गोयमा ! आया पुढविकाइयाणं नियमं

अन्नाणे अन्नाणेवि नियमं आया, एवं जाव वणस्सइका०,
वेइंदिय तेइंदिय जाव वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं । आया भंते
दंसणे अन्ने दंसणे ? गोयमा ! आया नियमं दंसणे दंसणेवि नियमं
आया । आया भंते ! नेर० दंसणे अन्ने नेरइयाणं दंसणे ?,
गोयमा ! आया नेरइयाणं नियमा दंसणे दंसणेवि से नियमं
आया एवं जाव वेमा० निरंतरं दंडओ ॥ (सू० ४६८)

टीका :—‘कइविहा ण’ मिति, ‘आय’ त्ति अतति—सततं गच्छति
अपरापरान् स्वपरपर्यायानित्यात्मा, अथवा अतधतो गेमनार्थत्वेन ज्ञानार्थ-
त्वादतति—सन्ततमवगच्छति उपयोगलक्षणत्वादित्यात्मा, प्राकृतत्वाच्च सूत्रे
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः तस्य चोपयोगलक्षणत्वात् सामान्येनैकविधत्वेऽप्युपाधिभे-
दादष्टधात्वं, तत्र ‘द्वियाय’ त्ति द्रव्य—त्रिकालानुगाम्युपसर्जनीकृतकषायां द-
पर्यायं तद्रूप आत्मा द्रव्यात्मा सर्वेषां जीवानां, ‘कसायाय’ त्ति क्रोधादिकषाय
विशिष्ट आत्मा कषायात्मा अक्षीणानुपशान्तकषायाणाम् ‘जोगाय’ त्ति योगा-
मनः प्रभृतिव्यापारास्तत्प्रधान आत्मा योगात्मा योगवतामेव, ‘उवओगाया’
त्ति उपयोगः—साकारानाकारभेदस्तत्प्रधान आत्मा उपयोगात्मा सिद्धसंसा-
रिस्वरूपः सर्वजीवानां, अथवा विवक्षितवस्तूपयोगापेक्षयोपयोगात्मा, ‘ना-
णाय’ त्ति ज्ञानविशेषित उपसर्जनीकृतदर्शनादिरात्मा ज्ञानात्मा सम्यग्दृष्टेः
एवं दर्शनात्मादयोऽपि नवरं दर्शनात्मा सर्वजीवानां, चारित्रात्मा विरतानां
वीर्य—उत्थानादि तदात्मा सर्वसंसारिणामिति, उक्तं च—जीवनां द्रव्यात्मा-
क्षेयः सकषायिणां कषायात्मा । योगः सयोगिनां पुनरुपयोगः सर्वजीवा-

नाम् ॥ १ ॥ ज्ञानं सम्यग्दृष्टिर्दर्शनमथ भवति सर्वजीवानाम् । चारित्रं
 विरतानां तु सर्वसंसारिणां वीर्यम् ॥२॥ इति ॥ एवमष्टधाऽऽत्मनं प्ररूप्यथ
 यस्यात्मभेदस्य यदन्यदात्मभेदान्तरं युज्यते च न युज्यते च तस्य
 तद्दर्शयितुमाह—‘जस्स ण’ मित्यादि, इहाष्टौ पदानि स्थाप्यन्ते,
 तत्र प्रथमपदं शेषैः सप्तभिः सह चिन्त्यन्ते तत्र यस्य जीवस्य ‘द्रव्यात्मा’
 द्रव्यात्मत्वं जीवत्वमित्यर्थः तस्य कषायात्मा स्यादस्ति’ कदाचिद-
 स्ति सकषायावस्थायां ‘स्यान्नास्ति’ कदाचिन्नास्ति क्षीणोपशान्तकषायावस्था-
 यां, यस्य पुनः कषायात्माऽस्ति तस्य द्रव्यात्मा द्रव्यात्मत्वं—जीवत्वं नियमा-
 दस्ति, जीवत्वं विना कषायाणामभावादिति । तथा यस्य द्रव्यात्मा तस्य यो-
 गात्माऽस्ति, योगवतामिव, नास्ति अयोगिसिद्धानामिव, तथा यस्य योगा-
 त्मा तस्य द्रव्यात्मा नियमादस्ति, जीवत्वं विना योगानामभावात्, एत-
 देव पूर्वसूत्रोपमानेन दर्शयन्नाह—‘एवं जहा दवियाये’ त्यादि । तथा यस्य
 जीवस्य द्रव्यात्मा तस्य नियमादुपयोगात्मा, यस्याप्युपयोगात्मा तस्य
 नियमाद् द्रव्यात्मा, एतयोः परस्परेणाविनाभूतत्वात्
 यथा सिद्धस्य, तदन्यस्य च द्रव्यात्मास्त्युपयोगात्मा
 चोपयोगलक्षत्वाज्जीवानां, एतदेवाह—‘जस्स दवियाये’ त्यादि । तथा
 ‘जस्स दवियाया तस्स नाणाया भयणाए जस्स पुण नाणाया
 तस्स दवियाया नियमं अत्थि’ त्ति यस्य जीवस्य द्रव्यात्मा तस्य ज्ञानात्मा
 स्यादस्ति यथा सम्यग्दृष्टीनां स्यान्नास्ति यथा मिथ्यादृष्टीनामित्येवं
 भजना, यस्य तु ज्ञानात्मा तस्य द्रव्यात्मा नियमादस्ति, यथा सिद्धस्येति
 ‘जस्स दवियाया तस्स दसणाया नियमं अत्थि’ त्ति यथा सिद्धस्य केवलदर्शनं
 ‘जस्स वि दंसणाया तस्स दवियाया नियमं अत्थि’ त्ति यथा चक्षुर्दर्शनादि

दर्शनवतां जीवत्वमिति, तथा 'जस्स दवियाया तस्स चरित्ताया भयणाए' त्ति यत् सिद्धस्याविरतस्य वा द्रव्यात्मत्वे सत्यपि चारित्रात्मा नास्ति विरताना चास्तीति भजनेति, 'जस्स पुण चरित्ताया तस्य दवियाया नियमं' अत्थि, त्ति चारित्रिणां जीवत्वाव्यभिचारित्वादिति, 'एवं वीरयातेवि सम' ति यथा द्रव्यात्मनश्चारित्रात्मना सह भजनोक्ता नियमश्चैवं वीर्यात्मनाऽपि सहेति, तथाहि— यस्य द्रव्यात्मा तस्य वीर्यात्मा नास्ति, यथा सकरणवीर्यापेक्षया सिद्धस्य तदन्यस्य त्वस्तीति भजना, वीर्यात्मनस्तु द्रव्यात्माऽस्त्येव यथा संसारिणामिति ॥७॥ अथ कषायात्मना सहान्यानि षट्पदानि चिन्त्यन्ते—जस्सण-मित्यादि, यस्य कषायात्मा तस्य योगात्माऽस्त्येव, नहि सकषायोऽयोगी भवति, यस्य तु योगात्मा तस्य कषायात्मा स्याद्वा न वा, सयोगानां सकषायाणामकषयाणां च भावादिति, 'एव उवओगाया, एवी' त्यादि, अयमर्थ— यस्य कषायात्मा तस्योपयोगात्माऽवश्य भवति, उपयोगरहितस्य कषायाणामभावात्, यस्य पुनरुपयोगात्मा तस्य कषायात्मा भजनया, उपयोगात्मतायाः संध्यामपि कषायिणामेव कषायात्मा भवति निष्कषायाणां तु नासाविति भजनेति, तथा 'कसायाया य नाणाया य परोप्पर दोवि भइयव्वोओ' त्ति कथं यस्य कषायात्मा तस्य ज्ञानात्मा स्यादस्ति स्यान्नास्ति, यत् कषायणं सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानात्माऽस्ति मिथ्यादृष्टेस्तु तस्य नास्त्यसाविति भजना, तथा यस्य ज्ञानात्मास्ति तस्य कषायात्मा स्यादस्ति स्यान्नास्ति, ज्ञानिना कषायभावात् तदभावाच्चेति भजनेति, 'जहा कसायाया उवओगाया य तहा कसायाया य दसणाया य' त्ति अतिदेश, तस्माच्चेदं लब्ध—'जस्स कसायाया तस्स दंसणाया नियम अत्थि' दशेनरहितस्य घटादे कषायः त्मनोऽभावात् 'जस्स पुण दसणाया तस्स कसायाया सिय अत्थि सिय नत्थि' दश।

कषायसद्भावात्तदभावाच्चेति, दृष्टान्तार्थस्तु प्राक् प्रसिद्ध एवेति, 'कसा-
याया य चरित्ताया य दोवि परोप्परं भइयव्वाओ' त्ति भजना चैवं—यस्य
कषायात्मा तस्य चारित्रात्मा स्यादस्ति स्यान्नास्ति, कथं ? कषायिणां चारि-
त्रस्य सद्भावात् प्रमत्तयतीनामिव तदभावाच्चासंयतानामिवेति, तथा यस्य
चारित्रात्मा तस्य कषायात्मा स्यादस्ति स्यान्नास्ति, कथं ? सामायिकादि चा-
रित्रिणां कषायाणां भावाद् यथाख्यातचारित्रिणां च तदभावादिति, 'जहा
कसायाया य जोगाया य तहा कसायाया वीरियाया य भाणियव्वाओ' त्ति
दृष्टान्तः प्राक् प्रसिद्धः, दार्ष्टान्तिकस्त्वेवं यस्य कषायात्मा तस्य वीर्यात्मा
नियमादस्ति, नहि कषायवान् वीर्यं विकलोऽस्ति, यस्य पुनर्वीर्यात्मा तस्य
कषायात्मा भजनया, यतो वीर्यवान् स कषायोऽपि स्याद् यथा संयत
अकषायोऽपि स्याद् यथा केवलीति ॥ ६ ॥ अथ योगात्माऽग्रैतनपदैः
पञ्चभिः सह चिन्तनोपस्तत्र च लाघवाथेमनिदिशन्नाह—' एवं जहा कसाया-
याए वत्तव्वया भणिया तहा जोगायाएवि उवरिमाहिं समं भाणियव्व' त्ति,
साचैवं—यस्य योगात्मा तस्योपयोगात्मा नियमाद् यथा सयोगानां, यस्य
पुनरुपयोगात्मा तस्य योगात्मा स्यादस्ति यथा सयोगानां स्यान्नास्ति
यथाऽयोगिनां सिद्धानाञ्चेति, तथा यस्य योगात्मा तस्य ज्ञानात्मा
स्यादस्ति सम्यग्दृष्टीनामिव स्यान्नास्ति मिथ्यदृष्टानामिव यस्य
ज्ञानात्मा तस्यापि योगात्मा स्यादस्ति सयोगिनामिव स्यान्नास्त्यो—
गिनामिवेति, तथा यस्य योगात्मा तस्य दर्दनऽऽत्माऽस्त्येव योगिनामिव यस्य
च दर्शनात्मा तस्य योगात्मा स्यादस्ति योगवतामिव स्यान्नास्त्ययोगिना-
मिव, तथा यस्य योगात्मा तस्य चारित्रात्मा स्यादस्ति विरतानामिव स्यान्ना-
स्त्याविरतानामिव, यस्यापि चारित्रात्मा तस्य योगात्मा स्यादस्ति सयोगचा-

गित्रवतामिव स्यान्नास्त्ययोगिनामिवेति, वाचनान्तरे पुनरिदमेवं दृश्यते—
जस्स चरित्ताया तस्स जोगाया नियम' त्ति तत्र च चारित्रस्य प्रत्युपेक्षणादि
व्यपाररूपस्य विवक्षितत्वात्तस्य च योगाविनाभावित्वात् यस्य चारित्रात्मा
तस्य योगात्मा नियमादित्युच्यत इति, तथा यस्य योगात्मा तस्य वीर्यात्माऽ
स्त्येव योगसद्भावे वीर्यस्यावश्यम्भवात्, यस्य तु वीर्यात्मा तस्य योगात्मा
भजनया यतो वीर्य्यविशेषवान् सयोग्यपि स्याद् यथा सयोगकेवल्यादि .—
अयोग्यपि स्याद् यथाऽयोगिकेवलीति ॥५॥ अथोपयोगात्मना सहान्यानि
चत्वारि चिन्त्यन्ते तत्रातिदेशमाह—‘जहदविद्याये’ त्यादि एवञ्च
भावना कार्या—यस्योपयोगात्मा तस्य ज्ञानात्मा स्यादस्ति यथा सम्यग् दृशा
स्यान्नास्ति यथा मिथ्यादृषां, यस्य च ज्ञानात्मा तस्यावश्यमुपयोगात्मा सि-
द्धानामिवेति, ॥१॥ तथा यस्योपयोगात्मा तस्य दर्शनात्मऽस्त्येव यस्यापि द-
र्शनतमा तस्यापयोगात्माऽस्त्येव यथा सिद्धादीनामिव ति २ तथा यस्योपयोगा-
त्मातस्य चारित्रात्मा स्यादस्ति यथा संयतानामसंयतानां च यस्य तु चारित्रा-
त्मा तस्योपयोगात्माऽस्त्येवति यथा संयतानां ३ तथा यस्योपयोगात्मा तस्य
वीर्यात्मा स्यादस्ति ससारिणामिव स्यान्नास्ति सिद्धानामिव यस्य पुनर्वीर्यात्मा
तस्योपयोगात्माऽस्त्येव ससारिणामिवेति ४ । अथ ज्ञानात्मना सहान्यानि
त्रीणि चिन्त्यन्ते ‘जस्स नाणे’ त्यादि, तत्र यस्य ज्ञानात्मा तस्य दर्शनात्मा
स्त्येव सम्यग्दृशामिव, यस्य च दर्शनात्मा तस्य ज्ञानात्मा स्यादस्ति यथा
सम्यग्दृशां स्यान्नास्ति यथा मिथ्यादृशामत एवोक्तं ‘भयणाए’ त्ति १
तथा ‘जस्स नाणाया तस्स चरित्ताया सिय अत्थि’ त्ति, संयतानामिव
सिय नत्थि, त्ति, असंयतानामिव ‘जस्स पुण चरित्ताया तस्स नाणाया
नियमं अत्थि, त्ति ज्ञानं विना चारित्रस्याभावादिति २ तथा ‘णाणाये’

त्यादि अस्यार्थः—यस्य ज्ञानात्मा तस्य वीर्यात्मा स्यादस्ति केवल्यादीना-
मिव स्यान्नास्ति सिद्धानामिव, यस्यापि वीर्यात्मा तस्य ज्ञानात्मा स्यादस्ति
सम्यग् दृष्टेरिव स्यान्नास्ति मिथ्यादृश इवेति ३ ॥ अथ दर्शनात्मना सह
द्वे चिन्त्येते 'जस्स दंसणाये' त्यादि, भावना चास्य—यस्य दर्शनात्मा तस्य
चारित्रात्मा स्यादस्ति संयतानामिव स्यान्नस्त्यसंयतानामिव, यस्य च चा-
रित्रात्मा तस्य दर्शनात्मानस्त्येव साधूनामिवेति १ तथा यस्य दर्शनात्मा तस्य
वीर्यात्मा स्यादस्ति संसारिणामिव स्यान्नास्ति सिद्धानामिव, यस्य च वो-
र्यात्मा तस्य दर्शनात्माऽस्त्येव संसारिणामिवेति २॥ अथान्तिम पदयोर्यो-
जना 'जस्स चरित्तौ' त्यादि, यस्य चारित्रात्मा तस्य वीर्यात्माऽस्त्येव वीर्यं
विना चारित्रस्याभावात्, यस्य पुनर्वीर्यात्मा तस्य चारित्रात्मा स्यादस्ति
साधूनामिव स्यान्नास्त्यसंयतानामिवेति अधुनैषामेवात्मनामल्पबहुत्वमुच्यते
'सव्वत्थोवाओ चित्तितायाओ' त्ति चारित्रिणां सख्यात्त्वात् 'णाणाया-
ओ अणत्त गुणाओ' त्ति सिद्धादीनां सम्यग् दृशां चारित्रेभ्योऽनन्तगुणत्वा-
त् 'कसायाओ अणत्तगुणाओ' त्ति सिद्धेभ्यः कपायोदयवतामनन्तगुण-
त्वात् जोगायाओ विसेसाहियाओ' त्ति अपगतरूपोयोदयैर्योगवद्भिरधि-
का इत्यर्थे 'वीरियाओ विसेसाहियाओ' त्ति अयोगिभिरधिका इत्यर्थः
अयोगिनां वीर्यवत्त्वादिति, 'उवओगद्वियदंसणायाओ तिण्णिणवि तुल्ला-
ओ विसेसाहियाओ' त्ति परस्परापेक्षया तुल्या, सर्वेषां सामान्यजीवरूप-
त्वान् वीर्यात्मभ्यः सकाशादुपयोद्रव्यदर्शनात्मानो विशेषाधिका यतो वी-
र्यात्मानः सिद्धाश्च मोलिता उपयोगाद्यात्मानो भवति, ते च वीर्यात्मभ्यः
सिद्धराशिनाऽधिका भवन्तीति, भवति चात्र गाथा—कोडी सहस्स पडुत्तं
इणं तो थोवियाओ चरणाया । णाणायाऽणत्तगुणा पडुच्च सिद्धे य-

सिद्धाओ ॥१॥ छाया—यतीनांकोटी सहस्रपृथक्त्व ततः स्तोकाश्चरणात्मान-
न. । ज्ञानात्मनोऽनन्तगुणाः सिद्धा' सिद्धान् प्रतीत्य ॥१॥ 'होति कक्षायायाओ
ऽणंतगुणा जेण ते सरागाणं । जोगाया भणियाओ अयोगि वज्जाणतो अहिया
॥ २ ॥ छाया—कषायात्मानोऽनन्तगुणा भवन्ति यतस्ते सरागाणाम् ।
ततो योगात्मानोऽधिका अयोगिवज्ज्या यतोभणिता ॥ २ ॥ ' ज सेलेसि
गयाणवि लद्धी विरिय तओ समहियाओ । उवओगदविय दंसण सव्वजि-
या ण ततो अहिया ॥ ३ ॥ इति, छाया—यच्छैलेशीगतानामपि लब्धि-
वीर्यं ततस्ते समधिका । उपयोगद्रव्यदर्शनात्मानः सर्वे जीवास्ततोऽधि-
का ॥ ३ ॥ इति । अथात्मान एव स्वरूपनिरूपणायाह—'आया भंते ।
नारो इत्यादि, आत्मा ज्ञानं योऽयमात्माऽसौ ज्ञानं न तयोर्भेदः अथात्म-
नोऽन्यज्ज्ञानमिति प्रश्नः, उत्तरं तु—आत्मा स्याज्ज्ञानं सम्यक्त्वे सति
मत्यादि ज्ञान स्वभावत्वात्तस्य, स्यादज्ञानं मिथ्यात्वे सति तस्य मत्यज्ञाना-
दि स्वभावत्वात्, ज्ञानं पुनर्नियमादात्मा आत्मधर्मत्वाज्ज्ञानस्य, न च सर्व-
था धर्मो धर्मिणोभिद्यते, सर्वथा भेदे हि विप्रकृष्ट गुणिनो गुणमात्रोपल-
ब्धौ प्रतिनियतगुणिविषय एवसशयो न स्यात्, तदन्येभ्योऽपि तस्य
भेदाविशेषात्, दृश्यते च यदा कश्चिद्धरिततरुतरुणशाखाविसररंध्रोदरान्तरतः
किमपि शुक्तं पश्यति तदा किमियंपताका किमियं बालका ? इत्येवं प्रतिनि-
यतगुणिविषयोऽसौ, नापि धर्मिणो धर्मं सर्वथैवाभिन्न, सर्वथैवाभेदेहि
संशयानुत्पत्तिरेव, गुण ग्रहणत एव गुणिनोऽपि गृहीतत्वादत कथञ्चि-
दभेदपक्षमाश्रित्य ज्ञानं पुनर्नियमादात्मेत्युच्यत, इति इह चात्मा ज्ञानं
व्यभिचरति ज्ञान त्वात्मानं न व्यभिचरति खदिरवनस्पतिवदिति सूत्रगमर्थ
इति ॥ अमुमेवार्थं दण्डके निरूपयन्नाह—'आये' त्यादि, नारकाणां 'आ-

त्मा' आत्मस्वरूपं ज्ञानं उतान्यन्नारकाणां ज्ञानं ? तेभ्यो व्यतिरिक्तमित्यर्थः
इति प्रश्नः, उत्तरं तु आत्मा नारकाणां स्याज्ज्ञानं सम्यग्दर्शनाभावात्
स्यादज्ञानं मिथ्या दर्शनाभावात् ज्ञानं—पुन. 'से' त्ति तन्नारक
सम्बन्धि आत्मा न तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः ॥ 'आया भंते ! पुढविक्काइ-
याण' मित्यादि, 'आत्मा' आत्मस्वरूपज्ञानमुतान्यत्तत्तेषां ? उत्तरं तु
आत्मा तेषामज्ञानरूपो नान्यत्तत्तेभ्य इति भावार्थ एवं दर्शनसूत्राण्यपि,
नवरं सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टयोर्दर्शनस्याविशिष्टत्वादात्मा दर्शनं दर्शनमप्या-
त्मैवेति वाच्यं, यत्र हि धर्मे विपर्ययो नास्ति तत्र नियम एवोपनीयते न
व्यभिचारो, यथेहैव दर्शने, यत्र तु विपर्ययोऽस्ति तत्र व्यभिचारो
नियमश्च यथा ज्ञाने आत्मा ज्ञानरूपोऽज्ञानरूपश्चेति व्यभिचार, ज्ञानं
त्वात्मैवेति नियम इति ॥

मूल :—आया भंते ! रयणभापु० अन्ना रयणप्पभा
पुढवी ! गोयमा ! रयणप्पभा सिय आया सिय नो आया
सिय अवत्तव्वं आयति य नो आयाइ य, से केणट्ठेण भंते !
एवं वुच्चइ रयणप्पभा पुढवी सिय आया सिय नो आया सिय
अवत्तव्वं आतातिय नो आतातिय ? गोयमा ! अप्पणो
आदिट्ठे आया परस्स आदिट्ठे नो आया तदुभयस्स
आदिट्ठे अवत्तव्वं रयणप्पभा पुढवी आयातिय नो
आयतिय य, से तेणेट्ठणं तं चेव जाव नो आयातिय । आया
भंते ! सक्करप्पभा पुढवी जहा रयणप्पभा पुढवी तहा सक्क,

रप्पभाएवि, एवं जाव अहे सत्तमा । आया भंते ! सोहम्मकप्पे पुच्छा, गोयमा ! सोहम्मे कप्पे सिय आया सिय नो आया जाव नो आयाति य, से केणङ्केणं भंते ! जाव नो आयातिय ?, गोयमा ! अप्पणो आइङ्के आया परस्स आइङ्के नो आया तदु-भयस्स आइङ्के अवत्तव्व आताति य नो आताति य, से तेण-ङ्केणं तं चेव जाव नो आयाति य, एवं जाव अच्चुएकप्पे । आया भंते ! गेविज्जविमाणो अन्ने गेविज्जविमाणो एवं जहा रय-णप्पभा तहेव, एवं अणुत्तरविमाणावि, एवं ईसिपव्वभारावि । आया भंते परमाणुपोग्गले अन्ने परमाणुपोग्गले ?, एवं जहा सोहम्म कप्पे तहा परमाणुपोग्गलेवि भाणियव्वे ॥ आया भंते दुपएसिए खंधे अन्ने दुपएसिए खंधे ? गोयमा ! दुपएसिए खंधे सिय आया १ सिय नो आया २ सिय अवत्तव्वं आयाइ य नो आयातिय ३ सिय आया य नो आया य ४ सिय आया य अवत्तव्वं आयाति य नो आया तिय ५ सिय नो आया य अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य ६, से केणङ्केणं भंते ?, एव तं चेव जाव नो आयाति य अवत्तव्वं अयाति य नो आयाति य गोयमा ! अप्पणो आदिङ्के आया १ परस्स आदिङ्के णो आया २ तदुभय-स्स आदिङ्के अवत्तव्वं दुपएसिए खंधे आयाति य नो आयाति

य ३ देसे आदिट्ठे सम्भावपज्जवे देसे आदिट्ठे असम्भावपज्जवे
 दुप्पएसिए खंधे आया य नो आया य ४ देसे आदिट्ठे सम्भा-
 वपज्जवे देसे आदिट्ठे तदुभयपज्जवे दुप्पएसिए खंधे आया य
 अवत्तव्वं आयाइ य नो आयाइ य ५ देसे आदिट्ठे असम्भाव-
 पज्जवे देसे आदिट्ठे तदुभयपज्जवे दुप्पएसिए खंधे नो आया य
 अवत्तव्वं आयाति य एो आयाति य ६ से तेणट्ठेणं त चेव
 जाव नो आयाति य ॥ आया भंते ! तिप्पएसिए खंधे अन्ने तिप्प-
 एसिए खंधे १, गोयमा १ तिप्पएसिए खंधे सिय आया १ सिय
 नो आया २ सिय अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य ३ सिय
 आया य नो आया य ४ सिय आया य नो आयाओ य ५
 सिय आयाउ य नो आया य ६ सिय आया य अवत्तव्वं आ-
 याति य नो आयाति य ७ सिय आयाइय अवत्तव्वाइं आयाओ
 य नो आयाओ य ८ सिय आयाओ य अवत्तव्वं आयाति य
 नो आयाति य ९ सिय नो आया य अवत्तव्वं आयाति नो आ-
 याति य १० सिय आया य अवत्तव्वाइं आयाओ य नो आया य
 ११ सिय नो आयाओ य अवत्तव्वं आयाइ य नो आयाइ य
 १२ सिय आया य नो आया य अवत्तव्वं आयाइ य नो आ-
 याइय १३ से केणट्ठेणं भंते १, एवं वुच्चइ तिप्पएसिए खंधे सिय

आदिङ्गे असम्भावपञ्जवे देसा आदिङ्गा तदुभयपञ्जवा तिपएसिए
 खंधे नो आया य अवत्तव्वाइं आयाओ य नो आयाओ
 य ११ देसा आदिङ्गा असम्भावपञ्जवा देसे आदिङ्गे
 तदुभयपञ्जवे तिपएसिए खंधे नो आयाओ य अवत्तव्वं आया-
 तिय नो आयातिय १२ देसे आदिङ्गे सम्भावपञ्जवे देसे आदिङ्गे
 अमम्भावपञ्जवे देसे आदिङ्गे तदुभयपञ्जवे तिपएसिए खंधे
 आया य नो आया य अवत्तव्वं आयातिय नो आयाइ य १३
 से तेणङ्गे णं गोयमा ! एवं वुच्चइ तिपएसिए खंधे सिय आया तं
 चेव जाव नो आयातिय ॥ आया मंते ! चउप्पएसिए
 खंधे अन्ने पुच्छा, गोयमा ! चउप्पएसिए खंधे सिय आया
 १ सिय नो आया २ सिय अवत्तव्वं आयातिय नो
 आयातिय ३ सिय आया य नो आयाय ४ सिय आया य
 अवत्तव्वं ४ सिय नो आया य अवत्तव्वं ४ सिय आया य नो
 आया य अवत्तव्वं आयातिय नो आयातिय १६ सिय आया य
 नो आयाय अवत्तव्वाइं आयाओ य नो आयाओ य १७ सिय
 आया य नो आयाओ य अवत्तव्वं आयातिय नो आयातिय
 १८ सिय आयाओ य नो आयाय अवत्तव्वं आयातिय नो
 आयातिय १९ सेकेणङ्गे णं मंते ! एवं वुच्चइ चउप्पएसिए खंधे

सिय आया य नो आया य अवत्तव्वं तं चेव अट्ठे पडिउच्चारे-
यव्वं १, गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आया १ परस्स आदिट्ठे नो
आया २ तदुभयस्स आदिट्ठे अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति
य ३ देसे आदिट्ठे सव्भावपज्जवे देसे आदिट्ठे असव्भाव
पज्जवे चउभंगो, सव्भावपज्जवेणं तदुभयेण य चउभंगा
असव्भावेणं तदुभयेण य चउभंगो, देसे आदिट्ठे
सव्भावपज्जवे देसे आदिट्ठे असव्भावपज्जवे देसे आदिट्ठे
तदुभयपज्जवे चउप्पएसिए खंधे आया य नो आया य अवत्तव्व
आयाति य नो आयाति य, देसे आदिट्ठे सव्भावपज्जवे देसे
आदिट्ठे असव्भावपज्जवे देसा आदिट्ठा तदुभयपज्जवा चउप्पएसिए
खंधे भवइ आया य नो आया य अवत्तव्वाइं आयाओ य नो
आयाओ य १७ देसे आदिट्ठे सव्भावज्जवे देसा आदिट्ठा
असव्भावपज्जवा देसे आदिट्ठे तदुभयपज्जवे चउप्पएसिए खंधे
आया य नो आयाओ य अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य
१८ देसा आइट्ठा सव्भावपज्जवा देसे आइट्ठे असव्भावप
देसे आइट्ठे तदुभयपज्जवे चउप्पएसिए खंधे आयाओ य नो
आया य अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य १९ से तेणट्ठेण
गोयमा ! एवं वुच्चइ चउप्पएसिए खंधे मिय आया मिय नो

आया सिय अवत्तव्वं निक्खेवे ते चेव भंगा उच्चारेयव्वा जाव नो
 आयाति य ॥ आया भंते ! पंचपएसिए खंधे अन्ने पंचपएसिए
 खंधे ?, गोयमा ! पंचपएसिए खंधे सिय आया १ सिय नो आया
 २ सिय अवत्तव्वं आयाति य नो आयाति य ३ सिय आया य
 नो आया य सिय अवत्तव्वं ४ नो आया य अवत्तव्वेण य ४
 तियग संजोगे एक्को ण पडइ, से केणट्ठे णं भंते ! तं चेव पडिउच्चा
 रेयव्वं ?, गोयमा ! अप्पणो आदिट्ठे आया १ परस्स आदिट्ठे नो
 आया २ तदुभयस्स आदिट्ठे अवत्तव्वं ३ देसे आदिट्ठे सब्भाव
 पज्जवे देसे आदिट्ठे असब्भावपज्जवे एवं द्यग संयोगे सव्वे
 पडंति तियग संजोगे एक्को ण पडइ । छप्पएमियस्स सव्वे
 पडंतिजहा छप्पएसिए एवं जाव अणंतपएसिए । सेवं भंते ।
 सेवं भंते त्ति जाव विहरति ॥ (सू० ४६६) ॥ दसमो उद्देशो
 समप्तो ॥ वारसमं सयं समत्तं ॥ १२—१० ॥

टीका :—आत्माधिकाराद् रत्नप्रभादिभावानात्मत्वादिभावेन चि-
 न्तयन्नाह—‘आयाभंते’ इत्यादि, अतत्ति—संततं गच्छति तांस्तान्पर्यायानि
 त्यात्मा ततश्चात्मा—सद्वरूपारत्नप्रभापृथिवी ‘अन्न’ त्ति अनात्मा असद्-
 रूपेत्यर्थः. ‘सिय आया सिय नो आय’ त्ति स्यात्सती स्यादसती ‘सिय अ-
 वत्तव्वं’ त्ति आत्मत्वेनानात्मत्वेन च व्यपदेष्टुमशक्यं वस्त्विति भावः, क-
 थमवक्तव्यम् ! इत्याह—आत्मेतिच नो आत्मेति च वक्तुमशक्यमित्यर्थः,

‘अप्पणो आइट्ट’ त्ति आत्मनः—स्वस्य रत्नप्रभाया एव वर्णादिपर्यायैः ‘आदिट्ट’ आदेशोसति तैर्व्यपदिष्टा सतीत्यर्थः आत्मा भवति, स्वपर्यायापेक्षया सतीत्यर्थः ‘परस्स आइट्टे नो आया’ त्ति परस्य शर्करादिपृथिव्यन्तरस्य-पर्यायैरादिष्टे—आदेशोसति तैर्व्यपदिष्टा सतीत्यर्थः नो आत्मा—अनात्मा भवति, पररूपापेक्षयाऽसतीत्यर्थः, ‘तदुभस्य आइट्टे अवत्तव्वं’ त्ति तयोः स्वपरयोरुभयं तदेव बोभयं तदुभयं तस्य पर्यायैरादिष्टे—आदेशो सति तदुभयपर्यायैर्व्यपदिष्टेत्यर्थ ‘अवक्तव्यम्’ अवाच्यं वस्तु स्यात् तथाहि— न ह्यसौ आत्मेति वक्तुं शक्या, परपर्यायापेक्षयाऽनात्मत्वात्तस्याः, नाप्यनात्मेति वक्तुं शक्या, स्वपर्यायापेक्षया तस्या आत्मत्वादिति, अवक्तव्यं चात्मानात्मशब्दापेक्षयैव न तु सर्वथा अवक्तव्यशब्देनैव तस्या उच्यमानत्वात् अनभिलाष्यभावानामपि भावपदार्थवस्तु प्रभृतिशब्दैरनभिलाष्यशब्देन वाऽभिलाष्यत्वादिति, एवं परमाणु सूत्रमपि ॥ द्विप्रदेशिक सूत्रे षड्भंगाः तत्राद्यस्त्रयः सकलस्कन्धापेक्षा. पूर्वोक्ता एव, तदन्ये तु त्रयोदेशापेक्षाः तत्र च ‘गोयमे’ त्यत आरभ्य व्याख्यायते ‘अप्पणो’ त्ति स्वस्य पर्यायैः ‘अदिट्टे’ त्ति आदिष्टे—आदेशो सति आदिष्ट इत्यर्थः द्विप्रदेशिकस्कन्ध-आत्मा भवति १ एवं परस्य पर्यायैरादिष्टोऽनात्मा २ तदुभयस्य—द्विप्रदेशिकस्कन्धतदन्यस्कन्धलक्षणस्य पर्यायैरादिष्टोऽसाववक्तव्यं वस्तु स्यात्, कथम् ? आत्मेति चानात्मेति चेति ३ तथा द्विप्रदेशत्वात्तस्य देश एक अदिष्टः, सद्भावप्रधाना सत्तानुगताः पर्यवायस्मिन् स सद्भावपर्यव, अथवा तृतीयबहुवचनमिदं स्वपर्यवैरित्यर्थः, द्वितीयस्तु देश आदिष्टः असद्भावपर्यवः परपर्यायैरित्यर्थः, परपर्यावाश्च तदीय द्वितीयदेशसम्बन्धिनो वस्त्वन्तरसम्बन्धिनो वेति ततश्चासौ द्विप्रदेशिकः स्कन्ध. क्रमेणात्मा चेति नोआत्मा चेति

४, तथा तस्य देश आदिष्टः सद्भावपर्यवो देशश्चोभयपर्यवस्ततऽसावात्मा चावक्तव्यं चेति ५ तथा तस्यैव देश आदिष्टोऽसद्भावपर्यवो देशस्तूभयपर्यवस्ततोऽसौ नोआत्मा चावक्तव्यं च स्यादिति ६ सप्तमः पुनरात्मा च नोआत्मा चावक्तव्यं चेत्येवंरूपो न भवति द्विप्रदेशिके, द्वयंशत्वादस्य त्रिप्रदेशिका-दां तु स्यादिति सप्तभंगी ॥ त्रिप्रदेशिस्कन्धे तु त्रयोदश भङ्गास्तत्रपूर्वो-क्तेषु सप्तस्वाद्या सकलादेशास्त्रयस्तथैव, तदन्येषु तु त्रिषु त्रयस्त्रय एक-वचनबहुवचनभेदात् सप्तमस्त्वेकविध एव स्थापनाचेयम् यच्चैह प्रदेशद्वये-

अव १	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	अव १
नी १	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	ॐ ~ ~ ~	नी १
आ १				आ १

ऽप्येकवचनं क्वचित्तत्तस्य प्रदेशद्वयस्यैकप्रदेशावगाढत्वादि हेतुनैकत्ववि-वचनात्, भेदविवक्षायां च बहुवचनामिति ॥ चतुष्प्रदेशिकेऽप्येवं, न परमेकोनविंशतिभङ्गाः तत्र त्रयः सकलादेशाः तथैव शेषेषु चतुर्षु

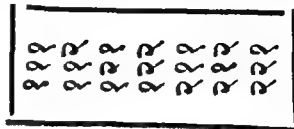
प्रत्येकं चत्वारो विकल्पाः ते चैवं चतुर्थादिषु त्रिषु ॐ ~ ~ ~ ॐ ~ ~ ~

सप्तमस्त्वेवं— ॐ ~ ~ ~ ॐ ~ ~ ~ पंचप्रदेशिके

तु द्वाविंशतिस्तत्राद्यास्त्रयस्तथैव, तदुत्तरेषु च त्रिषु प्रत्येकं चत्वारो विकल्पा

स्तथैव, सप्तमे तु सप्त, तत्र त्रिकसंयोगे किलाष्टौ भङ्गा भवन्ति तेषु च सप्तैवेह ग्राह्याः, एकस्तु तेषु न पतत्यसंभवात्, इदमेवाह—‘तिगसजोगे

त्यादि, तत्रैतेषां स्थापना

यश्च न पतति— स पुनरयम् २२२, षट्प्रदेशिके त्रयो विंशतिरिति ॥ द्वादशशते दशमः १२, १० समाप्तं च द्वादशशत विवरणम् ॥

सू० ४६६ व्याख्या प्र शतक १२ उद्दे० १०

मूल.—अद्यायं पेहमाणे मणूसे अद्यायं पेहति अत्ताणं पेहइ पलिभागं पेहति ? गोयमा ! अद्यायं पेहति नो अप्पाणं पेहति पलिभाग पेहति, एवं एतेणं अभिलावेणं असि मणि दुद्धं पाणं तेल्लं फाणियं वसं (सूत्रं १६७)

टीका—अद्यायं पेहमाणो’ इत्यादि, ‘अद्याय’ मिति आदर्श ‘पेह-माणो’ इति प्रेक्षमाणो मनुष्यः किमादर्शं प्रेक्षते आहोश्चिदात्मानं ? अत्रात्मशब्देन शरीरमभिगृह्यते, उत ‘पलिभाग’ मिति प्रतिभागं प्रतिविम्बं ? भगवानाह—आदर्शं तावत् प्रेक्षत एव तस्य स्फुटरूपस्य यथार्वास्थितया तेनोपलम्भात्, आत्मानं—आत्मशरीरं पुनर्न पश्यति, तस्य तत्राभावात्, स्वशरीरं हि स्वात्मनि व्यवस्थितं नादर्शं ततः कथमात्मशरीरञ्च तत्र पश्येदिति ? प्रतिभागं—स्वशरीरस्य प्रतिविम्बं पश्यति, अथकिमात्मकं प्रतिविम्बम् ? उच्यते, छायापुद्गलात्मकं, तथाहि—सर्वमैन्द्रियकं वस्तु स्थूलं चयापचयधर्मकं रश्मिवच्च, रश्मय इति छाया पुद्गलाः व्यवहियन्ते

छायापुद्गलाः प्रत्यक्षत एव सिद्धाः, सर्वस्यापि स्थूलवस्तुनः छाया, अध्य-
क्षत प्रतिप्राणि प्रतीते . अन्यच्च यदि स्थूलवस्तु व्यवहिततया दूरस्थिततया वा
नादर्शादिष्ववगाढरश्मिर्भवति, ततो न तत्र तद् दृश्यते तस्मादवसीयते
सन्ति छाया पुद्गलाः इति, ते च छायापुद्गलास्तत्तत् सामग्रीवशाद् वि-
चित्र परिणमनस्वभावास्तथाहि—ते छाया पुद्गला दिवा वस्तुन्यभास्वरे
प्रतिगताः सन्तः स्वसंवंधि द्रव्याकारमाविभ्राणाः श्यामरूपतया परिणमन्ते
निशि तु कृष्णाभाः, एतच्च प्रसरति दिवसे सूर्य्यकरनिकरे निशि तु चन्द्रो-
द्योते प्रत्यक्षत एव सिद्ध, त एव छाया—परमाणवः आदर्शादिभास्वर
द्रव्यप्रतिगताः सन्तः स्वसंवंधिद्रव्याकारमादधानाः यादृग् वर्णं. स्वसम्ब-
न्धिनिद्रव्ये कृष्णो नीलः शित पीतो वा तदाभाः परिणमन्ते, एतद-
प्यादर्शादिष्वध्यक्षतः सिद्धं, ततोऽधिकृतसूत्रेऽपि ये मनुष्यस्य छायापर-
माणवः आदर्शमुपसंक्रम्य स्वदेहवर्णतया स्वदेहाकारतया च परिणमन्ते
तेषां तत्रोपलब्धिर्न शरीरस्य, ते च प्रतिविम्बशब्दा वाच्या अत उक्तं—
न शरीरं पश्यति किन्तु प्रतिभागमिति, नैवेतत् स्वमनीषिकाविजृम्भितं,
यत उक्तमागमे—‘सामा उ दिया छाया अभासुरगता निसिं तु कालाभा ।
सा चेव भासुर गया सदेह वर्णा मुणेयव्वा ॥ १ ॥ छाया—श्यामा तु
दिवा छाया अभास्वरगता निशि तु कालाभा । सैव भास्वरगता स्वदेह-
वर्णा ज्ञातव्या ॥ १ ॥ जे आदरिसस्सन्तो देहावयवा हवन्ति सकंता ।
तेसिं तत्थुवलंभो पगासजोगा न इयरेसिं ॥ २ ॥ छाया—ये आदर्शो-
स्यान्तर्देहावयवा भवन्ति संक्रान्ताः । तेषां तत्रोपलम्भः प्रकाशयोगात्
नेतरेषाम् ॥ २ ॥ मूलटीकाकारोऽप्याह—यस्मात् सर्वमेवहि ऐन्द्रियकं स्थूलं

द्रव्यं चयापचयधर्मिकं रश्मिवच्च भवति, यतश्चादर्शादिषु छाया स्थूलस्य दृश्यते अवगाढ रश्मिनः ततः स्थूलद्रव्यस्य कस्यचिद्दर्शनं भवति, नचान्तरितं दृश्यते किञ्चित् अति दूरस्थं वा अतः ' पलिभागं ' प्रति भागं ' पेहति ' पश्यतीति । एवमसिमण्यादि विषयाण्यपि षट् सूत्राणिभावनीयानि, सूत्रपाठोऽप्येवम्—'असिं देहमाणेमणूसे किं असिं देहइ अत्ताणं देहइ पलिभागं देहइ ? इत्यादि, गोयमा ! असिं देहइ नो अत्ताणं देहइ पलिभागं देहइ' इत्यादि ॥

प्रज्ञापना सूत्रपद १५ उद्देश १ सू० सं १६७॥

— — — —

ज्ञान विषयः

‘यथोद्देशस्तथा निर्देश’ इति न्यायतोज्ञानभेदानाह—

‘तत्तथ पंचविहं नाणं सुअं आभिणि वोहियं ।

ओहियनाणं तइयं मणनाणं च केवलं ॥’

उत्तराध्ययन—सूत्र मोक्षमार्गं गत्यध्ययन २८, गाथा, ४ ॥

टीकाः—‘तत्र’ इति तेषु ज्ञानादिषु मध्ये ‘पञ्चविधं’ पञ्चप्रकारं, किं तत् ? ज्ञानं, क एते पञ्च प्रकारा इत्याह—श्रूयते तदिति श्रुतं—शब्दमात्रं, तच्च द्रव्यश्रुतमेव, यत् पुनः शब्दमाकर्णयत. स्वयं वा वदतः पुस्तकादिन्यस्तानि वा चक्षुरादिभिरक्षय्युपलभमानस्य शेषेन्द्रियगृहीतं वाऽर्थं विकल्पयतोऽक्षरास्पित विज्ञानमुपजायते तदिह भावश्रुतं श्रुतशब्देनोक्तं, तथाऽभिमुखो योग्यदेशावस्थित वस्त्वपेक्षया नित्यतः स्वस्वविषयपरिच्छेदकतयाऽवबोधः—अवगमोऽभिनिबोध. स एवाभिनिबोधिकं, विनयादित्वात् स्मार्थिकष्टकं, ‘ओहि’ त्ति अवशब्दोऽधः शब्दार्थः, ततश्चाधः इत्यधस्ताद्भावति अधोऽधा विस्तृतविषयवेदकतयेत्यवधिः, औणादिको डि, यद्वा ‘अवेत्यध एव धानं धामृनामनेकार्थत्वात् परिच्छेदोऽवधिः, उपसर्गे घोः किरिति (पा. ३-३-६२) किः, अथवाऽवधिः—मर्यादा रूपिष्वेव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरित्येवरूपा, तदुपलक्षितं ज्ञानमप्यवधिः, जायतेऽनेनेति जातिर्वा ज्ञानं ततोऽवधिश्चासौ ज्ञानं चावधिज्ञानं, तृतीयं तृतीय

स्थानवर्तित्वात्, 'मणणाणं' ति मनः शब्देन द्रव्यपर्याययोः कथञ्चिद् भेदात् मनोद्रव्यपर्याया गृह्यन्ते, तेषु तत्तत् संज्ञिविकल्पहेतुषु ज्ञानं मनो ज्ञानं, तानेव हि मनः पर्यायज्ञानी साक्षादेव बुध्यते नतु बाह्यान्, अनुमान गम्यमानत्वात्तेषाम्; उक्तं हि—'जाणति वज्जेऽणुमाणाओ' ति च. समुच्चये भिन्नक्रमस्ततः केवलं च, तत्र केवलम्—एकमकलुषं सकलमसाधारणमनन्तं च ज्ञानमिति प्रक्रम, उक्तं हि—'केवलमेगं सुद्धं सकलमसाधारणं अणंतं च' छाया—केवलमेकं शुद्धं सकलमसाधारणमनन्तं च । आह—नन्यादिषु मतिज्ञानानन्तरं श्रुतज्ञानमुक्तं तदिह किमर्थमादित एव श्रुतोपादानं ? उच्यते, शेषज्ञानानामपि स्वरूपज्ञानस्य प्रायस्तदधीनत्वेन प्राधान्यख्यापनार्थमिति सूत्रार्थः ॥

साम्प्रतं ज्ञानशब्दस्य सम्बन्धि शब्दत्वाद् येषां तज्ज्ञानं तान्यभिधातुमाह—

मूल —एयं पंचविहं नाणं दव्वाण य गुणाण य ।

पज्जवाणं च सव्वेसिं, नाणं नाणीहिं देसिय ॥५॥

टीका :—'एतद्' अनन्तरोक्तं पञ्चविधं ज्ञानं द्रवन्ति गच्छन्ति तांस्तान्पर्यायानिति द्रव्याणि—वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषां 'च' तद्गतानेकभेदख्यापको, गुणानां—रूपादीनां, च प्राग्वत्, परीति—सर्वतः, कोऽर्थः ? द्रव्येषु गुणेषु सर्वेष्ववन्ति—गच्छन्तीति पर्यवास्तेषां च 'सर्वेषाम्' अशेषाणां, केवलापेक्षया चायं द्रव्यकात्स्न्यं, सर्व शब्दः शेष ज्ञानापेक्षया तु प्रकारकात्स्न्यं, प्रतिनियतपर्यायग्राहित्वात्तेषां, 'ज्ञानम्'

अवबोधकं 'ज्ञानिभिः' अतिशयज्ञानोपेतैः केवलिभिरिति यावत् 'देशितं कथितम् । अनेन च यदाहुः—ज्ञानं ज्ञानस्वरूपस्यैव ग्राहकं, बाह्यभिमत-स्य वस्तुनो ज्ञानातिरिक्तस्यासत्वाद्, अत एवोक्त—स्वरूपस्य स्मृतो गतिरिति, तन्निरस्तम्, अन्त सुखादिप्रतिभासवद् बहिः स्थूलप्रतिभासस्यापि स्वसंविद्धितत्वात्, न च युगपद्वेद्यमानयोरेकस्य तात्त्विकत्वमित्तरस्य त्वन्यथात्वमिति निमित्तं विना कल्पयितुं शक्यं, अथैकत्राविद्योपदर्शितत्वं तत् कल्पनिमित्तं, न यतस्तदितरत्रापि किं न कल्प्यते ?, निमित्तं विना कल्पनाया उभयत्राविशेषात्, तथा च ज्ञानस्यप्यभावेन सर्वशून्यतापत्तिरित्यलं प्रसंगेनेति सूत्रार्थः ॥ अनेन द्रव्यादिविषयत्वं ज्ञानस्योक्तं, तत्र च द्रव्यादीनि किं लक्षणानी इत्यत आह—

मूल —गुणानां आसन्नो दृक्, एगदृक्स्त्रिसया गुणाः ।

लक्षणं पञ्जवाणं तु उभयो असिया भवे ॥६॥

टीका :—'गुणानां' वक्ष्यमाणानां 'आश्रय' आधारो यत्रस्थास्त उत्पद्यन्ते उत्पद्ये चावतिष्ठन्ते प्रलीयन्ते च तद् द्रव्यम्, अनेन रूपादय एव वस्तु न तद्द्रव्यतिरिक्तमन्यदिति तथागतमतमपास्तं, तथाहि—यदुत्पादविनाशयोर्न यस्योत्पादविनाशौ न तत्तत्तोऽभिन्नं, यथा घटात्पटो, न भवतश्च पर्यायोत्पादविनाशयोर्द्रव्यस्योत्पादविनाशौ, न चायमसिद्धो हेतुः, स्थासकशकुशूलाद्यवस्थामु मृदादिद्रव्यस्यानुगामित्वेन दर्शनात्, न चास्य मिथ्यात्व कदाचिदन्यथादर्शनामिद्वे, उक्तं हि—“यो ह्यन्यरूपमवेक्षः, संवेद्येतान्यथा पुन । स मिथ्या न तु तेनैव, यो नित्यमवगम्यते ॥१॥”

तथैकस्मिन् द्रव्ये स्वाधारभूते आश्रिता स्थिता.—एकद्रव्याश्रिताः, के ते ?—
 ‘गुणाः’ रूपादयः, एतेन च ये द्रव्यमेववेच्छन्ति तद्रव्यतिरिक्तांश्च रूपा-
 दीनविद्योपदर्शितानाहुस्तन्मतनिषेध कृतः, सविन्निष्ठा हि विषयव्यव-
 स्थितयो, न च रूपाद्युत्कलितरूप कदाचित्केनाचिद् द्रव्यमवगतमवगम्य
 ते वा, अथ तद्विवर्त्त एव रूपादयो न तु तात्त्विका. केचन तद्भेदेन
 सन्ति, नन्वेवं रूपादिविवर्त्तो द्रव्यमित्यपि किं न कल्प्यते ? अथ तथैव
 प्रतीतेः, एवं सति प्रतीतिरुभयत्र साधारणेत्युभयमुभयात्मकमस्तु, लक्ष्यतेऽ-
 नेनेति लक्षण ‘पर्यवाराणां’ वक्ष्यमाणरूपाणां ‘तु’ विशेषणो ‘उभयो’ द्वयोः
 प्राकृतत्वाद् द्रव्यगुणयोराश्रिताः ‘भवे’ ति ‘भवेयुः’ स्युः । अनेन च य एव-
 माहुः—यदाद्यन्तयोरसत् मध्येऽपि तत्तथैव, यथा मरीचिकादौ जलादि,
 न सन्ति च कुशूलकपालाद्यवस्थयोर्घटादिपर्यायाः, ततो द्रव्यमेवादिमध्या-
 न्तेषु सत्, पर्यायाः पुनरसत्यैराकाशकेशादिभिः सदृशा अपि भ्रान्तैः सत्य-
 तया लक्ष्यन्ते, यथोक्तम्— “आदावन्ते च यन्नास्ति मध्येऽपि न तत्तथा ।
 वितथै सदृशा सन्तोऽवितथा इव लक्षिता ॥१॥” तेऽपाकृता, तथाहि—
 आद्यन्तयोरसत्त्वेनमध्येऽपिअप्यसत्त्वं साधयतामिदमाकृतं—यत् कचि-
 दसत्तत्सर्वस्मिन्नसदिति, ततश्च मृद्द्रव्येऽप्यद्रव्यस्यासत्त्वात्सर्वस्मि-
 न्प्यसत्त्वप्रसङ्गः, अथेष्टमेवैतत्, सत्तामात्रस्यैव तत्त्वत इष्टत्वात्, उक्त
 हि—“सर्वमेकं सद्विशेषात्” नन्वेवमभावे भावाभावाद्भावस्यापि
 सर्वत्राभाव प्रसङ्गः, तस्माद्बाधकप्रत्ययोदय एवासत्त्वे निवन्धनमिति न
 कचिदसत्त्वे तस्यावश्यंभावः, ततो द्रव्यवत्पर्यायाणामप्यवधिद्वयोधविषयत्वे
 सत्त्वमस्तु, तथा गुणेष्वपि नवपुराणादिपर्याया प्रत्यक्षप्रतीता
 कियत्कालभाविनः, प्रतिसमयभाविनस्तु पुराणत्वाद्यन्यथानुपपत्ते

तोऽवसीयन्ते, ततश्च द्रव्यगुणपर्यायात्मकमेकं, शबलमणि वच्चित्रप-
तंगादिवद् वस्त्विति स्थितमिति सूत्रार्थः ॥ आह—गृहीमो 'गुणा-
नामश्रयो द्रव्य'मिति द्रव्यलक्षणं तच्चैवलक्षणं द्रव्यं किमेकमेवोत
तस्यभेदा अपि सन्तीत्याह—

मूलः—धम्मो अधम्मो आगासं कालो पुग्गलजंतवो ।

एस लोगुत्ति पन्नत्तो, जिणेहिं वरदंसिहिं ॥७॥

टीकाः—‘धर्म’ इति धर्मास्तिकायः ‘अधर्म’ इत्यधर्मास्तिकायः

‘आकाश’ मित्याकाशास्तिकायः, काल’ अद्धासमयात्मकः ‘पुद्गलजन्तवः,
इति पुद्गलास्तिकायः जीवास्तिकायः, एतानि द्रव्याणीति शेषः प्रसंगतो
लोकस्वरूपमप्याह—एष इत्यादि, सुगममेव, नवरमेव इति-सामान्यतः
प्रतीतो लोक इत्येवं स्वरूपः, कोऽर्थः १, अनन्तरोक्तद्रव्यषट्कात्मक, उक्तं
हि—‘धर्मादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत्क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह
लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥१॥ इति सूत्रार्थः ॥ आह किमेतेऽपि
धर्मादयो भेदवन्त उतान्यथा ? उभयथाऽपीति ब्रूमः तथाचाह—

मूलः—‘धम्मो अधम्मो आगासं, दव्वं इक्किक्क माहियं ।

अणंताणि य दव्वाणि कालो पुग्गल जंतवो ॥८॥

टीकाः—धर्मोऽधर्म आकाशं द्रव्यमिति धर्मादिभिः प्रत्येकं योज्य
ते ए ‘एकैकं एक संख्याया एवैतेषु भावाद् आख्यातं तीर्थकृद्भिरिति गम्यते
तत किं कालादिद्रव्याण्यप्येवमेवेत्याह—‘ अनन्तानि ’ अनन्तसंख्यानि
स्वगतभेदानन्त्यात् ‘चः’ पुनरर्थे उत्तरत्र योच्यते, कानि ? द्रव्याणि,

कृतमानि ? काल पुद्गल जन्तवश्चोक्तरूपाः, कालस्य चानन्त्यमतीता-
नागतापेक्षयेति सूत्रार्थः ॥ एषां परस्परभेदनिवन्धनं लक्षणभेदमाह—

मूल :—गडलकखणो उ धम्मो, अहम्मो ठाणलकखणो ।

भायणं सच्चदव्वाणं, नहं ओगाहलकखण ॥६॥

वत्तणालकखणो कालो, जीवो उवओगलकखणो ।

नाणेणं दंसणेण च सुहेण य दुहेण य ॥१०॥

नाणं च दंसणं चेव चरित्त च तवो तहा ।

वीरियं उवओगे य, एयं जीवस्स लकखणं ॥११॥

सहं धयार उज्जोओ, पभा छाया तवुत्ति वा ।

वण्णरसगंधफासा, पुग्गलाणं तु लकखणं ॥१२॥

टीकाः— गमनं गति - देशान्तरप्राप्तिः लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं,
गतिलक्षणमस्येति गतिलक्षणः, तु, पूरणे, कोऽसौ ? धर्मास्तिकायः,
आह—सिद्धे सति वस्तुनोऽस्तित्वे इदमनेन लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम्,
अस्य तु सत्त्वमेवासिद्धम्, अत्रोच्यते, यद्यच्छुद्धपद वाच्यं त
यथा स्तम्भादिः, शुद्धपदवाच्यश्च धर्मनामास्तिकायो, नचा
धर्म इत्यस्यैतद् वाचकस्यासमस्तपदत्वेन तथाऽभिधेयार्थवाधक
भावात्, प्रमाणान्तर बाधितविषयत्वाख्यदोषरहितत्वेन च
नच स्वपुष्पादिषु संकेतितैर्दुःखादि शुद्धपदैरनेकान्तो,
सङ्केतविषयाणामेवशुद्धपदानां वाच्यत्वस्येह हेतुत्वेनेष्ट

प्रतिपत्राभाव्यम्, अन्यथा धूमादेरपि गोपालघटादिष्वन्यथाभाव-
दर्शनादेऽप्यप्रसङ्गो दुर्निवारः स्यात्, उक्तञ्च—‘अर्थात्ति निर्विषयः जीवो
नियमा उ सद्धतो सिद्धी । कम्हा ? सुद्ध पणत्ता घडवरसिगाणुमाणाओ
॥ १ ॥ छाया—अस्तीति निर्विकल्पो जीवो नियमात् शब्दत एव सिद्धिः ।
कस्मान् ? शुद्धपदत्वात् घटखरशृंगानुमानात् ॥ १ ॥ इत्याद्यलं प्रसङ्गेन,
तथा ‘अधर्मः’ अधर्मास्तिकायः स्थितिः स्थानं गतिनिवृत्तिरित्यर्थः । तल्ल-
क्षणमस्येति स्थानलक्षणः, स हि स्थितिपरिणताना जीवपुद्गलाना
स्थितिलक्षणकार्यं प्रत्यपेक्षाकारणत्वेन व्याप्रियत इति तेनैव लक्ष्यत
इत्युच्यते, अनेनाप्यनुमानमेव सूचितं, तच्चेदम्—यद्यत्कार्यं तत्तदपेक्षा
कारणवद्, यथाघटादि, कार्यचासौ स्थितिः, यच्च तदपेक्षाकारणं तदधर्मा-
स्तिकाय इति, अत्र च नैयायिकादिः सौगतो वा वदेत्—नास्ति अधर्मा-
स्तिकायः, अनुपलभ्यमानत्वात्, शशविपाणवत्, तत्र यदि नैयायिकादि-
स्तदाऽसौ वाच्यः—कथं भवतोऽपि दिगादयः सन्ति ? अथ दिगादिप्रत्यय-
लक्षणकार्यदर्शनात्, भवति हि कार्यात् कारणानुमानम् । एवं सति स्थिति-
लक्षणकार्यदर्शनादयमत्यस्तीति किं न गम्यते ? अथ तत्र दिगादि प्रत्यय-
कायस्यान्यतोऽसम्भवात् कारणभूतान् दिगादीननुमिमीमह इति मतिः,
इहाप्याकाशादीनामवगाहदानास्त्विष्वकार्यव्यापृतत्वेन ततोऽसम्भवादधर्मास्ति,
कायस्यैव स्थितिलक्षणं कार्यमिति किं नानुमीयते ? अथासौ
न कदाचिद् दृष्टः ? एतद्दिगादिष्वपि समानम् । अथ सौगतः सोऽप्येवं
वक्तव्यं यथा—भवतः कथं वाच्यार्थसंसिद्धिः ? नहि कदाचिदसौ प्रत्यक्ष-
गोचरः, स्माकारज्ञानवादिनः सदा तदाकारस्यैव संवेदनात्; तथा च तस्या
अनुपलभ्यमानत्वादभावात् एव, अथाकारसंवेदनेऽपि तत् कारणमर्थः परि-

कल्प्यते, धूमज्ञान इवाग्नि. एवं सनि स्थितिदर्शनेऽपि किं न तत् कारणस्या-
धर्मास्तिकायस्य निश्चयः ? अथायमप्याभिदधीत—न कदाचिदसौ तत्
कारणत्वेनेक्षित इति, ननु बाह्यार्थेऽपि तुल्यमेतत्, नहि सोऽपि तदाकार
कारितया कदाचिदवलोकितः, अथ मनस्कारस्य चिद्रूपतायामेव व्यापारो
ननु नियता (त) कारणत्वे, अतस्तत्रार्थः कारणं कल्प्यते, एव तर्हि जीव
पुद्गलौ परिणाममात्र एव कारणं, स्थितिपरिणतौ पुनरधर्मास्तिकायोऽ-
पेक्षा कारणत्वेन व्याप्रियत इति किं न कल्प्यते ? अथासौ सर्वदा सर्वस्य
सन्निहित इत्यनियमेन स्थिति—कारणं भवेत्, नन्वेवमर्थोऽपि किं सन्नि-
हित इत्येव स्वाकारमपेयति ? अथ चक्षुरादि व्यापारमयमपेक्षते, अधर्मा-
स्तिकायोऽपि तर्हि स्वपरगतौ विश्रसाप्रयोगापेक्षत इति नानयोर्विशेष-
मुत्पश्यामः, तथा 'भाजनम्' आधारः 'सवद्रव्याणां' जीवादीनां 'नभः'
आकाशम्, अवगाहः—अवकाशस्तल्लक्षणमस्येत्यवगाहलक्षणं तद्व्यव-
गाहुं प्रवृत्तानामालम्बनी भवति, अनेनावगाहकारणत्वमाकाशस्योक्तं
न चास्य तत् कारणत्वमसिद्धं, यतो यद्यदन्वयव्यातिरेका-
नुविधायि तत्तत् कार्यं, यथा चक्षुराद्यन्वयव्यातिरेकानुविधायि रूपादि
विज्ञानम्, आकाशान्वयव्यातिरेकानुविधायीचावगाहः, तथाहि—शुषिर
रूपमाकाशं, तत्रैव चावगाहो, न तु तद्विपरीते पुद्गलादौ, अ-
काशेऽपि कथं नावगाहः ? उच्यते, स्यादेव यदि कश्चिच्चावगाहः
तत्र तु धर्मास्तिकायस्य जीवादीनां चासत्त्वेन तस्यैवाभावः
समस्तु ? नन्वेवमपि न तत् सिद्धं, हेतोरसिद्धत्वात्, त-
भावात्, नति हि—तस्मिन् भयनमन्वयो, न च तत् ...
याभावे च व्यतिरेकस्याप्यसिद्धिरिति, ननु कथं न

भित्त्याद्यभाव एवाकाशमिति, एवं सत्याकाशाभाव एव भित्त्यादय इत्यपि किं न भवति ? अथ तेषां प्रमाणप्रतीतत्वात्. इहापि किं न प्रमाणप्रतीति ? तथाहि — वियति विहग इत्यादि, प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमानतस्तत् सिद्धः नचेयं प्रतीतिरन्यथाऽपि संभवतीति न ततस्तत् सिद्धिरिति (वक्तुं) युक्तं एवं हि भित्त्यादिप्रतीतेरपि भित्त्याद्यभावेऽपि भावकल्पनया तेषामप्यभावप्रसक्तिः, अथ तत् प्रतीते. प्रामाण्यनिश्चय इति नान्यथात्वकल्पना, एवं तर्हि वक्तव्यं—कुतोऽस्याः प्रमाणनिश्चयः ? किं प्रमाणान्तरानुग्रहात्, बाधकाभावाद् वा ? यदि प्रमाणान्तरानुग्रहात्, किं तत् प्रमाणान्तरं ? य इहाबाधितप्रत्ययः स सर्वः प्रमाणं, यथा सुखादिप्रत्ययः, बाधितप्रत्ययाश्चामी भित्त्यादिप्रत्यया इत्यनुमानमिति चेत् यद्येवमिहापि यो य इह प्रत्ययः स सर्वः सालम्बनो यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः इह प्रत्ययश्चायम् इह विहग इति प्रत्यय इत्यनुमानमस्त्येव, अथैवमाधारमात्रस्यैव सिद्धिः नत्वाकाशस्य कथं न तत् सिद्धिः ? यदेव ह्याधारमात्रं तदेवाकाशमिति वयं ब्रुमः, अथ बाधकाभावात्, ननु बाधकमपि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिरूपं, तदभावश्चोभयत्र समान इति न भित्त्याद्यभाव एवाकाशं किंतुशुषेरूपमन्यदेव, ततस्तद्भावभावितत्त्वादवगाहस्य कथं न तत् कारणत्वसिद्धिराकाशस्य ? एवञ्च स्थितमेतद् — अवगाहेन कार्यरूपेण लक्ष्यमाणत्वादवगाहलक्षणं नभः, तथा वर्तन्ते — भवति भावास्तेन तेन रूपेण तान् प्रतिप्रयोजकत्वं वर्त्तना सा लक्षणं — लिङ्गमस्येति वर्त्तना लक्षणं, कोऽसौ ? कालः, इदमुक्तं भवति—यदमी शीतयानातपादय. ऋतु विभागेन भवन्ति यच्च केचिच्छशधरकरनिकरा-

नुकारिपारतोप्रसवा अन्ये तु तुहिनशिलाशकलविशदकुन्दमालतीकुसुमवा-
सवांहन अपरे च केशरतिलकुरुवकशिरीषाङ्गोलप्रसूनजृम्भमाण
परागभाजः तदितेर च करिदशनसकलधवलमल्लिकावहलपारमल
हारिणः परे च कदम्बकेतकरज'पूरपूरिताम्बरा अपरे तु सप्तच्छद
कुसुमरजोधूलिधूसरितविश्वविश्वभरा. अविशिष्टविशिष्टवस्तव प्रकाशन्ते
क्रमेणैव भुवनभागांस्तदवश्यममीषां नैयत्यहेतुना केनापि भवितव्यं,
स च काल इत्यलं प्रसगेन, सर्वथा वर्तनया लक्ष्यमाणत्वादस्ति काल
इति स्थित, तथा 'जीव.' जन्तुरूपयोगो—मतिज्ञानादि लक्षण—रूप यस्या-
सौ उपयोगलक्षणो, मतिज्ञानादिको ह्युपयोगसद्वर्म, स च स्वसिद्धि
एवेति, तदनुभवतो रूपाद्यनुभवादिव घटादिर्जीवो लक्ष्यत इति तल्लक्षणमु-
च्यते, प्रपञ्चितं चैतदिहैव प्रागन्यत्रचेति न पुन प्रतन्यते, अत एव
'ज्ञानेन' विशेषग्राहिणा 'दर्शनेन च' सामान्य विषयेण 'सुखेन च'
आह्लादरूपेण दुःखेन च—तद्विपरीतेन प्रक्रमाल्लक्ष्यत इति गम्यते. न हि
ज्ञानादीन्यजीवेषु कदाचिदुपलभ्यन्त इति कृत्या । सम्प्रति विनेयानां दृढतर-
संस्काराधनाय उक्तलक्षणमनूद्य लक्षणान्तरमाह—' ज्ञान च ' उक्त
रूपमेवं दर्शन चैव चरित्रं च तपस्तथा ' वीर्ये' वीर्यान्तरायक्षयोपशम
समुत्थ सामर्थ्यलक्षणम् 'उपयोगश्च' अवहिततत्त्वं, किमित्याह—' एतत् '
ज्ञानादि जीवस्य लक्षणम्, एतेन हि जीवोऽनन्यसाधारणतया लक्ष्यत
इति । इत्थं जीवलक्षणमभिधाय पुद्गलानां लक्षणमाह—'शब्द' ध्वनि
'अंधकार' तिमिरम्, उभयत्रसूत्रत्वात् सुषोलुक्, ' उद्योत.' रत्नादिप्रकाश.
'प्रभा' चन्द्रादिदीधितिः 'छाया' शैत्यगुणा. ' आतप ' रविविम्बजनित
उष्णप्रकाशः इति शब्द आद्यर्थः, ततश्च सम्बन्धभेदादीना परिग्रहः, व

भित्त्याद्यभाव एवाकाशमिति, एवं सत्याकाशाभाव एव भित्त्यादय इत्यपि किं न भवति ? अथ तेषां प्रमाणप्रतीतत्वात्. इहापि किं न प्रमाणप्रतीतिः ? तथाहि — वियति विहग इत्यादि, प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमानतस्तत् सिद्धः नचेयं प्रतीतिरन्यथाऽपि संभवतीति न ततस्तत् सिद्धिरिति (वक्तुं) युक्तं एवं हि भित्त्यादिप्रतीतेरपि भित्त्याद्यभावेऽपि भावकल्पनया तेषामप्यभावप्रसक्तिः, अथ तत् प्रतीते प्रामाण्यनिश्चय इति नान्यथात्वकल्पना, एवं तर्हि वक्तव्य — कुतोऽस्याः प्रमाणनिश्चयः ? किं प्रमाणान्तरानुग्रहात्, बाधकाभावाद् वा ? यदि प्रमाणान्तरानुग्रहात्, किं तत् प्रमाणान्तरं ? य इहाबाधितप्रत्ययः. स सर्वः प्रमाणं, यथा सुखादिप्रत्ययः, बाधितप्रत्ययाश्चामी भित्त्यादिप्रत्यया इत्यनुमानमिति चेत् यद्येवमिहापि यो य इह प्रत्ययः स सर्वः. सालम्बनो यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः इह प्रत्ययश्चायम् इह विहग इति प्रत्यय इत्यनुमानमस्त्येव, अथैवमाधारमात्रस्यैव सिद्धिः नत्वाकाशस्य कथं न तत् सिद्धिः ? यदेव ह्याधारमात्रं तदेवाकाशमिति वयं ब्रुमः, अथ बाधकाभावात्, ननु बाधकमपि विपरीत प्रत्ययोत्पत्तिरूपं, तदभावश्चोभयत्र समान इति न भित्त्याद्यभाव एवाकाशं किंतुशुषेपरूपमन्यदेव, ततस्तद्भावभावितत्त्वादवगाहस्य कथं न तत् कारणत्वसिद्धिराकाशस्य ? एवञ्च स्थितमेतद् — अवगाहेन कार्यरूपेण लक्ष्यमाणत्वादवगाहलक्षणं नभः, तथा वर्तन्ते — भवति भावास्तेन तेन रूपेण तान् प्रतिप्रयोजकत्वं वर्त्तना सा लक्षणं — लिङ्गमग्न्येति वर्त्तना लक्षणं, कोऽसौ ? कालः, इदमुक्तं भवति — यदमी शीतयातातपादयः ऋतु विभागेन भवन्ति यद्य केचिच्छशधरकरनिकरा-

नुकारिपारतोप्रसवा अन्ये तु तुहिनिशिलाशकलविशदकुन्दमालतोकुसुमवा-
सर्वाह्नः अपरे च केशरतिलकुरुबकशिरीषाङ्गोलप्रसूनजृम्भमाण
परागभाजः तदितेर च करिदशनसकलधवलमल्लिकावहलपारमल
हारिणः परे च कदम्बकेतकरजःपूरपूरिताम्बरा अपरे तु सप्तच्छद
कुसुमरजोधूलिधूसरितविश्वविश्वभरा अविशिष्टविशिष्टवस्तवः प्रकाशान्ते
क्रमेणैव भुवनभागांस्तदवश्यममीषां नैयत्यहेतुना केनापि भवितव्य,
न च काल इत्यलं प्रसंगेन, सर्वथा वर्त्तनया लक्ष्यमाणात्वादस्ति काल
इति स्थित, तथा 'जीवः' जन्तुरूपयोगो—मतिज्ञानादि लक्षण—रूपं यस्या-
सौ उपयोगलक्षणो, मतिज्ञानादिको ह्युपयोगस्तद्धर्मः, स च स्वसंविदित
एवेति, तदनुभवतो रूपाद्यनुभवादिव घटादिर्जीवो लक्ष्यत इति तल्लक्षणमु-
च्यते, प्रपञ्चितं चैतदिहैव प्रागन्यत्रचेति न पुनः प्रतन्यते, अत एव
'ज्ञानेन' विशेषग्राहिणा 'दर्शनेन च' सामान्य विषयेण 'सुखेन च'
आह्लादरूपेण दुःखेन च—तद्विपरीतेन प्रक्रमाल्लक्ष्यत इति गम्यते, न हि
ज्ञानादीन्यजीवेषु कदाचिदुपलभ्यन्त इति कृत्वा । सम्प्रति विनेयानां दृढतर-
सस्काराधनाय उक्तलक्षणमनूद्य लक्षणान्तरमाह—' ज्ञानं च ' उक्त
रूपमेवं दर्शनं चैव चरित्रं च तपस्तथा ' वीर्यं ' वीर्यान्तरायक्षयोपशम
समुत्थं सामर्थ्यलक्षणम् 'उपयोगश्च' अवहिततत्त्वं, किमित्याह—' एतत् '
ज्ञानादि जीवस्य लक्षणम्, एतेन हि जीवोऽनन्यसाधारणतया ल-
क्ष्यत इति । इत्थं जीवलक्षणमभिधाय पुद्गलानां लक्षणमाह
'अंधकारः' तिमिरम्, उभयत्रसूत्रत्वात् सुषोलुक्, '
'प्रभा' चन्द्रादिदीधितिः. 'द्याया' शैत्यगुणा. 'आत
उष्णप्रकाशः इति शब्द आद्यर्थः, ततश्च सम्बन्धः

समुच्चये, वरुणश्च नीलाद्रि रसश्च—तिक्ताद्रि गन्धश्च—सुर-
भ्याद्रि रसश्च—शीताद्रिरेषा द्वन्द्व, इति शब्देन चाद्यार्थेनैषां ग्रहणोऽपि
पुनरुदाहृत—सर्वत्रानुयायितव्यापनार्थं, 'पुद्गलानां' स्कन्धादीनां 'तुः'
पुनरर्थं लक्षणम् एतैरेव तेषां लक्ष्यत्वात्, आह—पौद्गलिकत्वे शब्दा-
दीनां पुद्गललक्षणत्वं युक्तं तच्च कथम् ? उच्यते, शब्दस्तावन्मूर्तत्वात्
पौद्गलिको मूर्तिभावोऽस्य प्रतिघातविधायित्वादिभ्यः उक्तं हि—“प्रतिघात
विधायित्वाल्लोप्यन्मूर्तता ध्वने । द्वास्वातानुपाताच्च धूरावच्च परिस्फुटम् ॥१॥”
अन्वकारोद्योतप्रभाणां तु पौद्गलिकत्वं चक्षुर्विज्ञानविषयत्वात्, प्रयोग
आत्र—यत्पौद्गलिकं न भवति तच्चक्षुर्विज्ञानविषयमपि न भवति,
यथाऽऽत्मादयः, चक्षुर्विज्ञानविषयाश्चान्वकारादयः, अथालोकाभावोऽन्व-
तार, तथा च निरुपाय्यत्वेन तस्या सत्त्वमुच्यते, न, सत् सर्वथा निरन्व-
याभावस्याभावेनाभावरूपत्वेऽपि निरुपाय्यत्वामिद्वे, तथाहि—घटस्य
कपालाख्यपर्यायान्तरोत्पत्तिरेवाभावो न पुनरुच्छेदमात्रम्, एवमलोक
स्याग्न्यन्वहाराग्न्यपर्यायान्तरोत्पत्तिरेवाभावो न तु तथाविधपरमाणुरूपत
याऽन्यभाव एव, इत्थं चैतत्, परिणामित्वाद्भस्तुनं, परिणामस्य च सत्
एव भस्तुनं पूर्वरूपपरित्यागेन रूपान्तरोत्पत्तिरूपत्वात्, उक्तं हि— 'परि-
णामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः परि-
णामस्तद्विनामिष्ट ॥ १ ॥” एव छायाऽऽतपयोगपि पौद्गलिकत्वं वस्तु-
त्वञ्च भावनीयं, तथा स्पर्शनग्राह्यत्वाच्चानयो पौद्गलिकत्वं, तथाहि—
छायाया शैत्यमातपस्य चौष्ण्यत्वं प्रतिप्राणि प्रतीतमेवेति, अतश्च यत्
वेदियुच्यते—शब्दोऽन्वरगुण इत्यादि, तदपास्तं भवति, उक्तञ्च—अणव
सर्वगत्वाद्भेदममर्गवृत्तयः । छायाऽऽतपमम शब्दभावेन

परिणामिन ॥ १ ॥, इत्यादि, वर्णादीना च पौद्गलिकत्व सुप्रसिद्धमेवेति सूत्रचतुष्टयार्थ ॥ अनेन द्रव्यलक्षणमुक्तं, पर्यायलक्षणमाह—

मूलः—एगत्तं च पुहुत्तं च, सखा संठाणमेव य ।

संजोगा य विभागा य, पज्जवाण तु लक्खणं ॥१३॥

टीकाः—एकस्य भावः एकत्वं—भिन्नेष्वपि परमाण्वाद्विषु यदेकोऽय घटादिरिति प्रतीतिहेतु सामान्यपरिणतिरूप, च शब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये, पृथग्भावः पृथक्त्वम्—अयमस्मात्पृथगिति प्रत्ययोपनिबन्धन, 'च' सर्वत्र प्राग्वत्, सख्यान्संख्या—यत एको द्वौ त्रय इत्यादिका प्रतीतिरूपजायते, संतिष्ठतेऽनेनाकारविशेषेण वस्त्विति सस्थावं—परिमण्डलोऽयमित्यादिबुद्धिनिबन्धनम्, एवेति पूरणे, 'संयोगा' अयमगुल्यो संयोग इत्यादि व्यपदेशहेतवः, 'विभागाश्च' अयमितो विभक्त इति बुद्धिहेतवः, उभयत्र सम्बन्धिभेदेन भेदमाश्रित्य बहुवचननिर्देशः, चशब्दोऽनुक्तनवपुराणत्वादिपर्यायोपलक्षकः, 'पर्यायणाम्' उक्तनिरुक्तानां, 'तु' पूरणे 'लक्षणम्' असाधारणरूपम्, अयमभिप्राय—य. कश्चिदस्वलित प्रत्यय स सर्व सनिबन्धनो, यथा घटादिप्रत्यय, अस्वलितप्रत्ययाश्चामी एकोऽयमित्यादिप्रत्यया ततोऽवश्यममीषां निबन्धनेन भवितव्य, तच्च न द्रव्यमेव, तस्य सदाऽवस्थितत्वेन प्रतिनियत कालैकत्वादिप्रत्ययानुत्पत्तिप्रसगात्, ततश्च यदमीषा कालनियमेनोत्पत्ति निबन्धन न तत्पर्यवेभ्यस्तत्परिणतिविशेषरूपेभ्योऽन्यत्, गुणानां तु लक्षणानभिधानं रूपादिरूपाणां तेषामतिप्रतीत्वात्प्रायो विप्रतिपत्त्यविषयत्वाच्चेति सूत्रार्थः ॥

उत्तराध्ययन सू० मोक्षमार्ग गत्यध्ययन—२८

જૈન સ્તોત્ર રત્નમાલા.

(જેની અંદર નવસ્મરણ ઉપરાંત
વીજા ૭ સ્તોત્રો છે.)

ઘણાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
કોઠારી કસલચંદ નીમજી.

અમદાવાદમાં
રાજનગર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ઢાપી.

વીર સંવત ૨૪૩૩ સંવત ૧૯૬૩

મૂલ્ય ચાર આના.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
१ नवकार.	५
२ नवसग्वहर.	५
३ संतिकर स्तोत्र.	७
४ तिजयपहुत्त स्तोत्र.	१०
५ नमिञ्जण स्तोत्र.	१४
६ श्रीअजितशांति स्तवन.	२०
७ ज्ञक्तामर स्तोत्र.	३६
८ कल्याणमंदिर स्तोत्र.	५१
९ बृहत्तांति स्तवन.	६७
१० जयतिहुअण स्तोत्र.	७५
११ जीनपंजर स्तोत्र.	८९